

حدائق البلاغہ

بہ تصحیح

جناب مولنا مولوی نصیر الدین صاحب منشی فاضل
مدرس اول السنہ شرقیہ اسلامیہ ہائی سکول لاہور

بفرمایش
شیخ مبارک علی تاجر کتب
لوہاری دروازہ لاہور
۱۹۲۳ء
در مطبع کریمی لاہور باہتمام امیر بخش طبع شد

فہرست مضامین

کتاب حدائق البلاغۃ

بسم اللہ الرحمن الرحیم

حمدی کہ رخسار شاہد بیان را غازہ پیرائی نماید۔ و ستایشی کہ قامت دلفریب معشوقۂ سخن را بحلل بدائع آرائد۔ متکلمی را درخور است کہ مشاطۂ[1] قدرتش عروس معنی یکہ را در حجلۂ فکر جلوۂ ظہور بخشیدہ۔ و نقشبندِ حکمتش سوادِ لفظ را از فروغ مضمون چوں مردم چشم سرچشمۂ نور گردانیدہ۔ عالم تنزیہ[2] و وحدت پیرای ذاتش حلقہ بیرون دراست۔ و جہان تشبیہ با وسعت آباد صفحۂ صفاتش مختصرِ۔ زبان نطق پرواز را از افاضۂ نیسانِ مکرمتش گوہر بداماں۔ و فکر معنی طراز را از فیض بہار موہبتش گل گریبان۔ و دستِ خیال در انداز کنگرۂ کاخ جلالش بیگانہ رسائی۔ و پائے وہم در پیمودن ساحت کمالش سرگرم آبلہ فرسائی لمؤلفہ ہر جزئی و کلی کہ بود در افواہ ✽ برہان خدا است نزد مرد آگاہ ✽ ترتیب مقدمات جسم و جان را ✽ در منطق ما نتیجہ باشد اللہ ✽ و درودے کہ حسن معنی را پیرائیہ قبول بخشد۔ و تحیتی کہ عروس سخن را بزیور کمال آرایش دہد۔ افصحی را سزاوار است کہ آیۂ ہدایت پیرائیہ و ما ینطق عن الھوے چاشنی خوانِ فصاحتِ اوست و مصدوقۂ بلغ ما انزل

[1] مشاطہ بفتح اول و تشدید شین معجمہ زنی کہ عروس را آرایدہ و شانہ زند و سرمہ کشد از منتخب و کشف اللغات و خیابان نفائس اللغات و بہت قلزم و بالضم خطا است ۱۲

[2] یعنی قید تنزیہ فقط در عنوان ست و از معنون خارج ۱۲ ک

بسم اللہ الرحمن الرحیم۔ سرسبزی حدایق بلاغت بتحمید بہار آفرینی است کہ چمنستان کن فکان را بہبوب نسیم الطاف خود آراستہ و شادابی ریاض فصاحتِ بنعت چمن پیرائی است کہ گلستانِ جہان را بہ آبیاری ہدایت خویش پیراستہ صلی اللہ علیہ وعلی آلہ واصحابہ وسلم ✽

الیک نمک مائدہ بلاغت اوی رسولے کہ اشارت سر انگشت مدتشگافش قفل دلہائے بستہ را کلید لیست۔ وہادئی کہ فروغ جمال بیشانش گم کردہ راہان ظلمت جاہلیت را صباح عیدی۔ ذاتش نتیجہ ترتیب مقدمات ملک وملکوت است۔ وظہورش واسطۂ القیام ناسوت[1] ولاہوت۔

لمؤلفہ۔ شاہی کہ ازو یافت دو عالم تزئین ✤ شد نور نبوتش چراغ رہ دین ✤ دوران خاتم بود نگینش احمد ✤ اللہ بود بران نگین نقش مبین ✤ وصلواتے کہ شمیم روح افزایش مشام جان ارباب ایمان را معطر سازد۔ وسلامے کہ طیب عنبر آگینش دماغ ہوش صاحبدلان را معنبر نماید۔ ہدیۂ خلفائے بحق وجانشینان باستحقاق اوکہ بروج سپہر ہدایت وحروف کلمۂ شہادت اند خصوصاً آن سر دفتر اوصیا کہ کریمۂ الیوم اکملت لکم دینکم واتممت علیکم نعمتی شاہد عدل وکمال وتمامی اوست۔ وبمودای خبر متواتر من کنت مولاہ فہذا علی مولاہ ناصیۂ خلائق رہین داغ غلامی او **لمؤلفہ** در ملک وجود پادشاہست علی ✤ جان وتن وعقل را پناہ ست علی ✤ چشم ہمہ کائنات ختم رسل است ✤ در مردم آن چشم نگاہ است علی ✤

امابعد بر ضمیر صفا تخمیر ہوشمندان خبیر مبرہن[2] است کہ فن شعر از نفائس فنون ولطائف علوم است ودر ہر جزو زمانی پیرایۂ افتخار حکمائے نامدار وسرمایۂ مباہات فضلائے عالی مقدار بودہ وپیوستہ فضلائی بلاغت آئین وبلغائے فصاحت آفرین بوسیلۂ این فن شریف ودپیشۂ لطیف زینت بخش وسادۂ عزت واقبال وصدر آرای ایوان حشمت واجلال بودہ اند وبر بے کمال یارای آن نداشت کہ بمجرد موزونی طبع قدم در عرصۂ شعر وشاعری گذارد۔ ورقم تصدی این امر خطیر

---

[1] قولہ ناسوت آہ چوں عالم ناسوت بالذات حدوث ملوث وذات او سبحانہ تعالیٰ درکمال تنزیہ بود لہذا حضرت کریم جل شانہ حبیب خود را کہ جامع زیب این ہر دو صفت است واسطہ ارتباط فیمابین ساختہ ۱۲ ک

[2] مبرہن بضم میم وفتح او سکون را ءمہملہ برہان آوردہ شدہ وبسکون با وفتح ہا چنانکہ شہرت دارد خطاست چہ صیغہ اسم مفعول است از باب رباعی مجرد کہ بر وزن شعبر آید عرفی گوید ؎ یک عذر باکسی بلغظ گریاں کنم ✤ صد لاف دربیانہ مبرہن درآمدم ۱۲

[3] کہ این مختصر حاشیہ ایست بر بعض مواقع الکتاب کامل الصناعۃ اعنی حدائق البلاغت تالیف لطیف ہمہ دان بے نظیر میر شمس الدین فقیر رح کہ ہنگام درس بعض تلامذہ بحیثیت تحریر رسانیدم وبہ تبصرۃ الفاضلۃ لحدائق البلاغت موسوم کردم واسئل العزیز الوہاب ان یجعلہ مقبولاً بین اولی الالباب ۱۲

رابرتاصیۂ حال خودنگار دریں عصر کہ از علم و حکمت نامی و از فضل و ہنر نشانے برجا نماندہ جمعے کہ
از زشت و زیبا فرق نمی کنند و لعل از خارا باز نمی دانند بمحض تالیف الفاظ بے وزنے کہ دست
فکرت شان از دامن معانیش کوتاہ است علم دعوی این فن برمی افرازند و کلاہ نخوت و غرور
برآسمان می اندازند شیشہ[1] بہ بقیدار خود را ہم سنگ گوہر شاہوار می شمارند و سفال ریزہ بے قدر
خویشتن را در برابر لعل آبدار بجلوہ مے آرند سخن بشنوی این سیہ درونان از سواد لفظ بخاک
سیاہ یکسان است۔ و معنی را بہ بیدادی این انصاف دشمنان از بیاض بین السطور چاک
در گریبان **لمؤلفہ**۔ جاہل آنجا کہ نکتہ گیر بود ٭ شعر را قیمت شعیر بود ٭ رسم سخندانی از عالم برافتادہ
و بنیاد نکتہ رانی از پا در آمدہ **لمؤلفہ** ز انسان امروز آنچہ پیداست ٭ فضلش رفتہ است و جنس
برجاست ٭ راقم حروف **شمس الدین فقیر** کہ بتمنائے ظل ہمائے سعادت افزائے معنی عمرے
دریں فن استخوان شکستہ و در زاویۂ خمول منتظر لطیفۂ غیبی نشستہ غیر از سخن ہمدمی و بجز کتاب
انیسی ندارد و فوائدے کہ دریں مدت از فیض صحبت این دو انیس ہمدم اندوختہ قبل ازیں متفرق
بزبان قلم دادہ و مجملے از علم بیان و بدیع و عروض نگاشتۂ کلک سخن طراز گردیدہ و چوں از دیر
باز مکنون خاطر بود کہ اگر فرصت وقت دست دہد و توفیق مساعدت نماید مجموع فنونے کہ در
شعر و شاعری از آں گزیر نمی باشد در یک کتاب بسمت اندراج یابد تا طالبان فضل و ہنر را واسطۂ
ترقی و تکمیل باشد و مدعیان بے سرمایہ را موجب تنبہ و آگاہی گردد و درین کہ ہجوم ہموم و انبوہ اندوہ
بر دل شکستہ استیلا یافتہ چارۂ جز این ندیدم کہ در حصار سخن گریزم و در کنگرۂ[2] قصر معنی در آویزم باشد
کہ دست حزن و ملال از دامن دل کوتاہ گردد و زہر جانگزائے غصۂ روزگار را این تریاق کبیر چارہ
سازی نماید چوں صورت این معنی در آئینہ خاطر مرتسم گردید بانمام این امر جلیل القدر کمر اہتمام بربستم
و بتوفیق باری عز اسمہ باندک فرصتے مرکوز ضمیر را در نیکوترین صورتی جلوۂ ظہور بخشیدم کہ حرفے از آں
مرغوب صاحبدلے افتد و مؤلف را در حالت ذوق بدعائے خیر یاد آورد و شود و این کتاب چون مشتمل

---

[1] شیشہ بفتحتین و ہائے مختفی و آنچہ از آبگینہ و بہندی پوت نامند ۱۲

[2] کنگرہ بضم اول و ثالث آنچہ بر سر دیوار حصار و غیرہ سازند از کشف اللغات و برہان قاطع و ہفت قلزم و غیرہ و بالفتح
چنانکہ شہرت دارد درست نیست ۱۲

فنون بلاغت است به حدائق البلاغت موسوم گردید و منبنی بر پنج حدیقه و خاتمه شد حدیقه اول در علم بیان حدیقه دوم در علم بدیع حدیقه سوم در علم عروض حدیقه چهارم در علم قوافی۔ حدیقه پنجم در فن معما خاتمه در سرقات شعریه و ما یتعلق بها و پوشیده نماند که معما اگرچه قسمے از صنائع لفظی است و داخل فن بدیع است اما چون حصول اسم از و بانواع اشارات و اصناف دلالات صورت می پذیرد و قواعد و قوانین اعمال آن شعب و فروع متکثره دارد برا سه فنی شده و تحصیل علوم مذکوره طلاب صناعت شعر را از واجبات است حالا وقت آنست که خوض در مطلب نمائیم و نقاب خفا از روئے مقصود برکشائیم و التوفیق من اللہ العلی الاعلی و هو حسبی و نعم الوکیل الحدیقة الاولی فی علم البیان علم البیان عبارت از اصول و قواعدی چند است که چون آن را مستحضر دارند یک معنی را بچند طریق ایراد می‌توان نمود بنحوے که بعضے از آن طرق در دلالت واضح و بعضے اوضح باشد و دلالت بر سه گونه است اول وضعی و آن دلالت کردن لفظ است بر تمام معنی موضوع له مثل دلالت انسان بر حیوان ناطق دوم تضمنی و آن دلالت لفظ است بر جزو موضوع له مثل دلالت انسان بر حیوان تنها سوم التزامی و آن دلالت لفظ است بر معنی که خارج از حقیقت موضوع له و لازم او بود چنانچه دلالت انسان بر ضاحک و اول را دلالت مطابقه و آخرین را دلالت عقلیه نیز گویند و ظاهر است که ایراد یک معنی بچند طریق بنحویکه گفته شد بدلالت وضعی صورت نمی تواند بست زیرا که دلالت الفاظ بر معانی در دلالت وضعی بیک وتیره است و بر سبیل اتم و انقص نیست مثلاً لفظ اسد و لیث و غضنفر و حارث که موضوع است برائے شیر نمی تواند بود که دلالت بعضی ازین الفاظ بر شیر واضح تر از بعض دیگر باشد اما بدلالت تضمن و التزام این معنی صورت پذیر می تواند شد زیرا که ممکن است که یک ملزوم را چند لوازم باشد که بعضے از ان بسبب قلت وسائط قریب باو باشد و بعضے بسبب کثرت وسائط بعید و این قرب و بعد موجب وضوح و خفاے او گردد مثلاً طویل النجاد اگر دراز قد را گوئی و هم چنین مهمان دوست را کثیر الرماد خوانی در مثال اول میان لازم و ملزوم واسطه نیست۔ و در مثال دوم وسائط است چه کثرت رماد لازم کثرت هیمه سوختن است و آن لازم کثرت طبخ و آن لازم کثرت مهمانی و آن لازم مهمان دوست بودن و همچنین ممکن

ست که یک لازم را چند ملزوم باشد مثل سفیدی در برف و عاج و شیر و مانند آن و ایضاً[ف۱]
ممکن است که یک چیز را چند چیز جزو باشد و چند چیز جزوِ جزو باشد[ف۲] پس دلالت جزو بر آن چیز واضح
تر از دلالت جزوِ جزوش خواهد بود چنانچه دلالت حیوان بر جسم واضح تر است از دلالت انسان بر[ف۳]
و ازینجا ظاهر می شود که مرجع علم بیان اعتبار نمودن ملازمات در معانی است و پوشیده نماند که
لزوم از دو طرف می باشد مثل لزومی که در امام و مقتدی است یا از یک طرف مانند لزومی
که در علم و حیات و در جراحت و اسد است و لفظیکه لازم معنی او را اراده نمایند اگر قرینه بر عدم
اراده معنی موضوع له قائم باشد آن لفظ را مجاز خوانند و اگر اراده معنی موضوع له نیز جائز باشد
کنایه نامند و نسبت مجاز با کنایه نسبت مفرد است با مرکب زیرا که در مجاز اراده لازم با عدم
اراده ملزوم شرط است و در کنایه جواز اراده هر دو معتبر پس مجاز بمنزله جزو است و کنایه مشابه کل و ذکر جزو باید که
مقدم باشد بر ذکر کل و در مجاز باید که میان معنی حقیقی و معنی مجازی علاقه باشد پس اگر علاقه تشبیه است آنرا استعاره
گویند و اگر سوای تشبیه چیزی دیگر است مجاز مرسل نامند :: ازینجا معلوم شد که مدار علم بیان بر
چهار اصل است تشبیه و استعاره و مجاز مرسل و کنایه و ما هر اصل را در شجره وانمائیم۔ **شجرهٔ**
اوّل در بیان تشبیه بدانکه تشبیه در لغت دلالت است بر مشارکت دو چیز در یک معنی و آن دو

ف۱ قوله وایضاً ممکن است الخ اگرچه ممکن است لیکن ازین مقام تعلقی ندارد چنانچه از حاشیهٔ قول آینده صورت وضوح
خواهد گرفت درین مقام چنین تحریر کرده است که ایضاً ممکن است که یک شئے جزو چیزی باشد و جزوِ جزو چیز دیگر پس دلالت
چیز اول بر آن شئے واضح تر خواهد بود از دلالت چیز دیگر بر آن شئے مثلاً جسم که جزو حیوان و جزوِ جزو انسان است پس دلالت
حیوان بر جسم واضح تر است از دلالت انسان بر وے ۱۲
ف۲ قوله پس دلالت جزو الخ دلالت جزو من حیث الجزائیة بر کل من حیث الکلیة نه من قبیل دلالت تضمنی است نه التزامی۔
پس این تفریع محض بے اصل است علاوه برین جزو از دو حال خالی نبود مساوی خواهد بود یا عام صورت اول ازین عبارت
مستفاد نیست و در صورت ثانی دلالت محال است ۱۲
ف۳ این مثال درست است لیکن از قاعده نادرست مطابقت نمی کند کما لا یخفی عن من له ادنی درایة ۱۲
قوله چنانچه دلالت حیوان بر جسم الخ اقول از عبارت ممثل له که همین طور در اکثر نسخ مطبوعه و قلمی است دلالت جزو بر کل و از
مثال دلالت کل بر جزو مستفاد می شود و برین تقدیر عدم تطبیق میان ممثل له و مثال و ورود اعتراضات دیگر هم ظاهر لیکن در بعض
نسخ قلمی عبارت بادنی تغیر اینچنین یافته شد که ایضاً ممکن است که یک چیز را چند جزو باشد و چند جزوِ جزو باشد پس دلالت
آن چیز بر جزو واضح تر از دلالت آن جزو بر جزوِ جزوش خواهد بود انتهی۔ پس برین تقدیر مطابقت درمیان ممثل له
و مثال و دفع اعتراضات پیدا است ۱۲

چیز را مشبه و مشبه به گویند و آں معنی مشترک را وجه شبه نامند و ناگزیر است که در مشبه و مشبه به از وجهی اشتراک باشد و از وجه افتراق آنکه در حقیقت مختلف باشند و در صفت مشترک یا بالعکس و اگر افتراق در هر دو بهیچ وجه یافته نشود تعدد بر خیزد و تشبیه باطل شود و ایضاً تشبیه را گزیر نیست از غرض چه متکلم را حاجت به تشبیه نے افتد مگر از برائے غرضی و همچنیں حال تشبیه در قرب و بعد و رد و قبول متفاوت می باشد و ناچار است تشبیه را از دانش و دریں مقام حاجت می افتد به بیان چند چیز اول بیان مشبه و مشبه به دوم بیان وجه شبه سوم ذکر غرض تشبیه چهارم شرح اقسام تشبیه پنجم بیان ادات تشبیه و هر یک ازیں پنج در فرعے شرح داده شود

فرع اول - ذکر بیان دو طرف تشبیه که آں را مشبه و مشبه به خوانند باید دانست که مشبه و مشبه به یا مدرک بیکے از حواس خمسه ظاهری میشود یا مدرک بعقل اما آنچه مدرک بحواس است از مبصرات چنانچه دریں بیت حکیم اسدی طوسی **بیت**

عذاری[1] چو گل خاطر افروز دید ... فروزنده چوں صبح نوروز دید

واز مسموعات چنانچه دریں بیت حکیم خاقانی شروانی **بیت**

گاه چو جان عاشقاں صبح کند تلوّنے ... گه چو حلّی دلبراں مرغ کند نوا گری

مقصود دریں جا تشبیه آواز مرغ است بآواز خلخال دلبران و از مشمومات چنانچه دریں بیت **وله** زاں مے گلگوں که بے سوخته پرورد ÷ بوے گل مشک بید خام برآمد ÷ و از مذوقات چنانچه دریں بیت **لمولفه** شرابے داشت ساقی دوش در جام ÷ که برده لذت تسنیم از کام ÷ و از ملموسات چنانچه دریں بیت **خاقانی** بر چوں پرند[2] لیک دلش گونه پلاس ÷ من بر پلاس صبر کنم از پرند او ÷ اما دریں بیت **حکیم مختاری** آثار آفتاب شده جرعۀ قدح ÷ منقار عندلیب[3] شده زخمۀ رباب ÷ اگر منقار را مشبه و زخمه را مشبه به اعتبار نمائیم از قسم مبصرات است

---

[1] عذار - بالکسر رخساره از بهار عجم و منتهی الارب و بالضم خطا است ۱۲

[2] پرند بضمتین ابریشمی و حریر ساده و پرنیان منقش ۱۲

[3] عندلیب بالفتح بلبل از منتخب و تاج اللغات و مویدالفضلا و سائیکه بالکسر خوانند غلط کنند و نیز بیای فارسی نوشتن و خواندن خطا است چه این لفظ عربی است و در عربی یای عجمی نیامده ۱۱ از خیر الانعام دهلوی

اگر آواز منقار را مشبه و آواز زخمه را مشبه به اعتبار کنیم از قبیل مسموعات می شود و نوعے دیگر از حسیات
است که خیال آن را فراهم می آورد و در خارج وجود ندارد و چون مدرکات خیال از محسوسات بیرون
نیست این قسم را از انواع تشبیه حسی شمرده اند چنانچه درین بیت ؎

وَكَأَنَّ مُحْمَرَّ الشَّقِيقِ إِذَا تَصَوَّبَ[1] وَتَصَعَّدَ[2] — أَعْلَامُ يَاقُوتٍ نُشِرْنَ عَلَى رِمَاحٍ مِنْ زَبَرْجَدِ

ترجمه اش اینست که شقایق سرخ وقتی که از تحریک باد میل بپائین می کند و بالا میرود گویا علم
هائے یاقوت است که بر نیزه هائے زمرد پهن کرده شده پوشیده نماند که علم یاقوت و نیزهٔ زمرد اگرچه
در خارج وجود ندارد اما اجزای آں که یاقوت و زمرد و علم و رماح باشد از محسوسات بصریست
و در فارسی این بیت حکیم عنصری صبح را بنگر پس پروین بدان ماند درست * کز پس سیمین
تذروے بسدین عنقا نشست * سیمین تذرو و بسدین عنقا از عالم علام یاقوت است که مذکور
شد و این بیت انوری ساغرش پر بادهٔ رنگین چنان آید بچشم * کز میان آب روشن برفروزی
آذری * آتش میان آب افروختن خیال محض است و در خارج امکان وجود ندارد
و ازین قبیل است این بیت فقیر بود گلبن که دارد غنچه پربار * زمرد بال مرغے[3] لعل منقار
اما مشبه و مشبه به عقلی آنست که مدرک به عقل شود نه بحس مثل تشبیه علم بحیات و چنانچه درین
بیت ازرقی ذکای طبع تو گوئی که لوح محفوظ است * که ذره نبود جائز اندرو نسیان *
و درین بیت حکیم سنائی مردگی جهل و زندگی دینست * هرچه گفتند مغز آن اینست * در
شعر اول ذکا مشبه و لوح محفوظ مشبه به واقع شده و در شعر ثانی مردگی و زندگی مشبه به
و جهل و دین مشبه آمده و اینها همه مدرک بعقل میشود نه بحس و آنچه ادراک آن تعلق بوجدان
دارد مثل لذت و الم و جوع و شبع و نظائر آن از قسم عقلی مے شمارند چنانچه درین بیت
فقیر الم عشق لذت دگر است * رنج عشاق راحت دگر است * و آنچه را وهم صورت میدهد
نیز از نوع عقلی حساب می کنند و فرق در وهمی و خیالی آنست که خیال آنچه از حس مشترک[4] اقتباس

[1] تصوب فرود آمدن از بالا بنشیب ۱۲ [2] تصعد بالا رفتن ۱۲ [3] ای پرش از زمرد است منقارش از لعل اینکه پرش سبز و
منقارش سرخ باشد فافهم ۱۲ [4] حس مشترک قوتی است که آن قبول میکند جمیع صور محسوسات را که مرتسم و منقوش در حواس خمسهٔ ظاهر پس
حس مشترک بمنزله حوض است و پنج حواس ظاهری مثال پنج نهر که آب بحوض میرسانند و محل آن جوف پیشانیست ۱۲ غیاث

می نماید قوت متخیله آن را ترکیب می دهد مثل عَلَم یاقوت و عنقای اَبْشدین که در ابیات صدر
مذکور شد و وهم از حس مشترک اقتباس نمی کند بل از پیش خود اختراع صور می نماید و متخیله
آن را ترکیب می بخشد مثل تصور انسانی که ده سر داشته باشد یا تصور غول بصورت سبع و اختراع
دندان از برائے او چنانچه سبع را می باشد و ازین قبیل است این شعر امرء القیس ۵
أیقتلنی والمشرفی مضاجعی * ومسنونة زرق کانیاب اغوال * ترجمه اش اینست که آیا مرا
می کشد رقیب و حال آنکه شمشیری که منسوب بمشارف یمن است هم بستر است با من و
سنانهای کبود یعنی فولادے که مانند دندانهائے غول است و در فارسی این بیت حکیم
مختاری در ملک خنجر ملک و نیم چرخ او * بحر بیست پُر جواهر و چرخیست پُر شهاب * پوشیده
نماند که علامهٔ تفتازانی در مطول فرق میان تشبیه وهمی و خیالی نجوی که مذکور شد بیان
نموده اما در بادی النظر فرقی درین هر دو قسم یافته نمی شود زیرا که تصور انسانی که ده سر یا ده
بال داشته باشد و تصور غول بشکل سبع و اختراع دندان از برای او بعینه مثل علم یاقوت
و رماح زمرد و امثال آنست که در تشبیه خیالی گذشت * اجزای این هر دو قسم از محسوسات
است که خیال بواسطه حس مشترک آن را اقتباس نموده و متخیله ترکیب داده اما حق واقع اینست
که وهم چیزهائے نادیده را کسوت صور میپوشاند و لهذا گویند که واهمه خلّاق است و خیال
آنچه از حس مشترک اقتباس نموده همان را دارد پس وهم بر چیزهائے غائب حاکم است

---

۵ قوله مثل تصور انسانی الخ این مثل از مخترعات مصنف است و همین حال دارد بیت حکیم مختاری که آینده می آید
در مطول و غیره چنین مثل نیست مخفی است که تصور انسانی که ده سر داشته باشد بعینه مثل علم یاقوت و رماح زمرد است که در تشبیه
خیالی گذشت و تصور غول و اختراع دندان برای آن کار خیال نیست بلکه تعلق بوهم دارد پس آنچه نزد مصنف حق است بعینه علامه
تفتازانی [illegible] در مطول [illegible] اعتراض بر آن [illegible] مصنف [illegible] بیان کرده علامه رحمة الله فافهم و تفکر ۱۲
۵ جمع مشرفی [illegible] منتهی الارب [illegible] که مشارف الشام دهی است [illegible]
[illegible] نزدیک [illegible] که [illegible] منسوب است [illegible] ۱۲ ۵ نیم چرخ نوعے از کمان است که تیر
[illegible] ۱۲ ۵ شهاب یا [illegible] شعله برافلاک [illegible] و [illegible] الفضلا و غیره [illegible]
[illegible] ۱۲

بخلاف خیال کہ آن از مدرکات حسی متجاوز نمی نماید وتصور غول یا ملک ومانند آن کار وہم است وخیال از امثال این تصورات عاجز واینست فرق در وہمی وخیالی پس ازین قرار بیت حکیم مختاری کہ در مثال مذکور شد باید کہ از قسم تشبیہ خیالی باشد ومثال تشبیہ وہمی این بیت **فقیر** بروی گل نہ شبنم ساختہ جا * گسستہ چرخ تسبیح ملک را * تسبیح ملک از عالم انیاب اغوال است کہ در شعر امرء القیس گذشت فتامل ومینو اند بود کہ یکے از دو طرف تشبیہ حسی باشد دیگی عقلی مانند تشبیہ عدل بمیزان وتشبیہ عطر بخلق کریم وازین قبیل است این ابیات **خاقانی** عمر پل است رخنہ سر حادثہ سیل پل شکن * کوش کہ نا رسیدہ سیل از پل رخنہ بگذری **حکیم عنصری** شور است چو دریا مثل ظاہر تنزیل * تاویل چو لولو است سوی مردم دانا * **ابو الفرج رونی** روی چون حاصل نکوکاران * زلف چون نامۂ گنہگاران * **ازرقی** یکے برگ ترف در صحن بستان * چو جان خردمند وطبع سخنور * در دو بیت اول مشبہ عقلی ومشبہ بہ حسی آمدہ ودر دو بیت اخیر بالعکس وحاصل این مبحث

کہ مشبہ ومشبہ بہ در تشبیہ چہار گونہ می آید یکے آنکہ ہر دو حسی باشند دوم آنکہ ہر دو عقلی باشند سوم آنکہ مشبہ حسی ومشبہ عقلی باشد وچہارم عکس سوم۔

فرع دوم ۔ در بیان وجہ شبہ[1] وآن عبارت از معنی است کہ مشبہ ومشبہ بہ دران اشتراک داشتہ باشند باید دانست کہ مشبہ ومشبہ بہ یا در حقیقت اشتراک در صفت افتراق دارند مانند دو جسم کہ یکے سیاہ ودیگے سفید باشد یا بالعکس مانند دو طویل کہ یکے خط دیگے جسم باشد وصفت یا مستند بحس است مثل کیفیات جسمانی از قبیل الوان واشکال مقادیر وحرکات واصوات وطعوم وروائح وخشونت وملاست وصلابت ولینت وثقل وخفت و حرارت وبرودت ورطوبت ویبوست ونظائر آن کہ ادراکش بحواس خمسۂ ظاہری تعلق دارد یا مستند بعقل است مانند کیفیات نفسانی از قبیل ذکا ومعرفت وکرم وشجاعت وحلم وغضب

[1] قولہ وجہ شبہ آن عبارت از معنی است الخ این تعریف جامع نیست برامور عامہ کہ قابلیت وجہ شبہ شدن ندارند صادق می آید پس چنین باید گفت وجہ شبہ عبارت از معنی است کہ مشبہ ومشبہ بہ دران خصوصیت دارند۔ وشرکت آن ہر دو دران معنی مقصود باشد۔ ۱۲

و اشتباه آن که مدرک بعقل می شود و یا صفت اعتباری و اضافی است مثل اتصاف چیزے بآنکه
وجودش یا عدمش مطلوب است یا اینکه مطموع فیه است یا دور از طمع است یا اتصاف بچیزی
که محض تصوری و وہمی باشد مثل انیاب اغوال که در شعر امرء القیس مذکور شد و ایضاً مرجع صفت
یا یک چیز است یا چند چیز و ہمچنیں حقائق یا بسیط اند یا مرکب از اجزای مختلفه پس وجہ شبہ
متنوع مے گردد بحسب ایں انواع که مذکور کردیم و چون ایں معنی را دریافتی بدانکه وجہ شبہ
یا واحد است یا متعدد و متعدد و یا در حکم واحد است بسبب[۵۱] آنکه یک حقیقت از چند چیز ترکیب
یافته یا در حکم واحد نیست اما وجہ شبہ واحد یا حسی است یا عقلی و در حسی لازم است که مشبہ
و مشبہ بہ نیز حسی باشند زیرا که وجہ شبہ امریست ماخوذ از مشبہ و مشبہ بہ و ماخوذ از عقلی
د غیر عقلی نخواہد بود اما در وجہ شبہ عقلی لازم نیست که مشبہ و مشبہ بہ نیز عقلی باشند بجہت
آنکه عقل ادراک محسوسات می تواند کرد و حس از ادراک معقولات عاجز است و ازینجاست
که علمائے فن بلاغت گفته اند التشبیه بالوجه العقلی اعم من التشبیه بالوجه الحسی اما وجہ شبہ
واحد حسی مثل حمرت در تشبیه رخسار بگل و خفای آواز در تشبیه صوت ضعیف بہمس
و بوی خوش در تشبیه زلف بعنبر و حلاوت در تشبیه آب بشراب و لینت در تشبیه جلد
باحریر و ابیات امثله ایں اقسام در بحث مشبہ و مشبہ بہ گذشت و اما وجہ شبہ واحد عقلی مثل
جرأت در تشبیه شجاع به اسد و زنده ساختن در تشبیه علم به حیات و ہدایت در تشبیه علم
بنور و استطابت نفس در تشبیه عطر بخلق کریم و اما وجہ شبہ متعدد که در حکم واحد باشد و آں را
وجہ شبہ مرکب نیز گویند عبارت است از ہیئاتی معین مرکب از چند چیز و ایں نیز یا حسی
می باشد یا عقلی و حسی بر چند قسم می آید یکی آنکه مشبہ و مشبہ بہ مفرد باشند و وجہ شبہ مرکب حسی

---

۵۱ قوله بسبب آنکه یک حقیقت از چند چیز ترکیب یافته الخ ہمیں است مذہب سکاکی که متعدد بحکم واحد را دو قسم
کرده مرکب حقیقی و مرکب اعتباری حالانکه نزد اکثرین از علمائے فن بلاغت مرکب حقیقت را در مرکب بودن مشبہ
و مشبہ بہ و وجہ شبہ دخلی نیست، ورنه بجز بسائط ہیچ از ہر سہ مفرد نخواہد شد و در تشبیه رخسار بگل ہر سہ را مفرد حسی گفتن باطل
خواہد گردید پس دریں مقام چنیں باید گفت وجہ شبہ واحد است یا متعدد و متعدد یا در حکم واحد است بسبب
آنکه عقل از اجتماع چند امور یک ہیئت انتزاع کرده یا در حکم واحد نیست ۱۲

باشد مثل تشبیه اخگر بچشم خروس در استدارت و حمرت و مقدار مخصوص و چنانچه درین
بیت **ابوالفرج** باره در زیر ران چو هیکل چرخ * چتر افراز سر چو خرمن ماه * وجه شبه در
تشبیه اسپ بآسمان عظمت و جسامت و سرعت سیر است و در تشبیه چتر به هالۂ ماه
تدویر و درخشندگی است و اینها همه از محسوسات است دوم آنکه هر سه مرکب حسی باشند
چنانچه درین بیت که در صفت رزم گفته بشار کان مثار النقع فوق رؤسنا * و اسیافنا لیل
تهاوی کواکبه * ترجمه اش اینست که گویا آثار غبار و گرد بالای سرهای ما و شمشیرهای ما که
دران غبار میدرخشند مانند شبی که شهاب پی در پی دران ساقط می شود مراد شاعر درین جا
تشبیه غبار و برق و شمشیری که دردمی درخشند با شبی است که شهاب متواتر دران ساقط می
شود و این مجموع یک هیات است نه اینکه غبار را بشب و شمشیر را باشهاب جدا تشبیه کرده
باشد و وجه شبه درین بیت هیاتیست که از حرکت اجرام روشن مستطیل متفرق در جوانب
چیزی سیاه حاصل آمده و ازین قبیل است این بیت **خاقانی** ابر از هوا بر گل چکان مانند
بزنگی دایگان * در کام رومی بچگان پستان نور انداخته * مقصود درینجا تشبیه مجموع چکیدن
باران از ابر سیاه بر گل است بزنگی دایه که رومی بچه را شیر مے دهد نه اینکه گل را برومی
بچه و ابر را بزنگی دایه و باران را بشیر جدا گانه تشبیه کرده باشد و وجه شبه درینجا هیاتی است
که از احاطت چیزی سیاه بر چیزی سرخ و ترشح چیزی سفید از ان سیاه بر سرخ حاصل آمده
و ازین قبیل است این ابیات خاقانی بیت بطفل چون دایگان طفل نالان در بغل * طفل
را از خواب دست دایگان انگیخته * و له گوئی شفق که جست ز انگشت * زنگی بهوا سنان
برافگنده * و سلمان ساوجی چنان سبزه و جوے روان بدان ماند * که خضر بر سر آب افگند
مصلی را * و امیر معزی بیت گفتم که چیست خون عدو بر حسام او * گفتا که بنفشه پراگنده
ارغوان * و شیخ نظامی در غسل کردن شیرین گوید بیت چو بر فرق آب می انداخت از دست *
فلک بر ماه مروارید مے بست * و الذری بیت در آب دیدہ ہمی گشت لف مشکینش *
چو شاخ سنبل سیراب در رسے احمر * و حکیم ازرقی بیت رخ او ز لف ستان الہود [illegible]

له عشار بسه و در اثنادن ۲ م

زنگیان راست سنان[۵۱] خفته بران لاله ستان * و مرکب بودن مشبه و مشبه به و وجه شبه درین ابیات بر متامل ظاهر است - سوم آنکه مشبه مفرد حسی و مشبه به و وجه شبه مرکب حسی باشد - کقوله والشمس کالمرآة فی کف الاشل * آفتاب را تشبیه داده بآئینه که در دست شل باشد و وجه شبه درینجا هیأتی است که از استدارت و اشراق و حرکت سریع متصل حاصل آمده و ازین قبیل است این بیت خاقانی که در خطاب آفتاب گفته **بیت** ای بعرابیان[۵۲] اشقر[۵۳] * نیزه بکف برهنه پیکر * و این بیت عبد الوسع جبلی **بیت** زلفین تو قیری است بر آنگیخته از عاج رخسار تو شیری است بر آمیخته با گل * مقصود درین جا تشبیه رخسار است با شیری که در شراب آمیخته باشد و وجه شبه امتزاج سرخی با سفیدی چهارم آنکه مشبه به مفرد و مشبه و وجه شبه مرکب باشد - چنانچه درین بیت خاقانی **بیت** چون رکیم آهن بزخم آهن * صد چشمه کنند چشم دشمن - پوشیده[۵۴] نماند مشبه درین جا صد چشمه نمودن چشم دشمن بزخم سنان است و مشبه به رکیم آهن و اول مرکب و ثانی مفرد است و وجه شبه هیأتی است که بشکل زنبور خانه باشد و این نیز مرکب است اما وجه شبه مرکب عقلی چنانچه درین بیت انوری **بیت** در جهانی و از جهان بیشی * همچو معنی در بیان باشد * و وجه درینجا اندراج بودن محاط بر محیط است و درین دو بیت خاقانی

نظم

ای شده بر دست تو حلقهٔ دل شاخ شاخ	هم تو مطرا کنان پوشش ارکان او
یوسفی آورده در تن زندان وپس	قفل زر افگنده بر در زندان او

و وجه شبه درینجا ذلیل و خوار داشتن چیز خوب و عزیز داشتن چیز ردیست و مقصود از مجموع یک هیأت است فتدبر بدانکه هرگاه وجه شبه هیأتی باشد مرکب از چند چیز اعم ازینکه اجزای

---

۵۱ سنان بر پشت خوابیده ۱۲ ۵۲ عراب اسپان تازی ۵۳ اشقر اسپ یال و دم سرخ ۵۴ تو د پوشیده نماند الخ اگرچه مصنف این کتاب و دیگر مصنفین درین مقام همین مثال آورده اند و نزد تخیف از تکلف خالی نیست چه اگر تشبیه اسم بفعل راست نمی آید مگر اینکه گفته شود که چشم دشمن صد چشمه کرده شده و مشبه مرکب است تاهم از تاویل خالی نیست علاوه برین هیئتی را که بشکل زنبور خانه باشد وجه شبه مرکب گفتن عجب است وجه شبه مرکب هیئتی آنگونه که از اجتماع چند چیز حاصل آید مثال مناسب این است مولفه ۵۵ آفتاب صبح در گلشن بهنگام بهار * غاید بر سمن ز اسمه چو فرش - آفتاب * در پرتو خورشید پگاهی در گلشن بر سمن زار بهنگام بهار مشبه مرکب و فرش ماهتاب مشبه به مفرد هیئتی که از اجتماع رطوبت و برودت و غیره پیدا آید وجه شبه مرکب است .

آن حسی باشند یا عقلی اگر بعضی ازان اجزا را اخذ کنند و بعضی دیگر را ترک نمایند در تشبیه غلطی واقع شود و وضوح این معنی از ابیات امثلهٔ صدر هویداست اما وجه شبه غیر واحد که آن را متعدد نامند چنان است که چند چیز را وجه شبه سازند و هر یک ازان بنفس خود مستقل بود بخلاف مرکب که در انجا از مجموع یک هیئات مقصود می باشد و وجه شبه متعدد از سه قسم بیرون نیست قسم اول آنکه آن چیزها همه حسی باشند چنانچه درین بیت خاقانی **شعر**
این ابن الکؤس و الاقداح * این ابن الشموس و الاقمار * وجه شبه در تشبیه کاسه و قدح با آفتاب و ماه تدویر و درخشندگی و گردش است قسم دوم آنکه عقلی باشند مثل تشبیه بعضے از مرغان بزاغ در تیزی نظر و کمال حذر و اخفای جماع قسم سوم آنکه بعضے ازان حسی و بعضے عقلی باشند چنانچه درین بیت نظامی **بیت** گهی خوردن مے
چون خون بدخواه * گهی تکیه زدن بر مسند شاه * وجه شبه در تشبیه مے با خون بدخواه حمرت و مرغوب بودن است و اول حسی و دوم عقلی است و بدانکه گاهی وجه شبه را از نفس تضاد انتزاع می نمایند و طریقش چنان است که دو ضد را باهم تشبیه میدهند و آن معنی متضاد را که در هر دو مشترک است وجه شبه اعتبار می نمایند و ضدیت را بمنزلهٔ تناسب می شمارند و مقصود از چنین تشبیه خوش طبعی و ظرافت یا استهزا و تحریت است مثل آنکه جبان را گویند که شیر است و بخیل را گویند که حاتم است چنانچه درین دو بیت فقیر

نظم

درین موسم که باغ از فرط نزهت | بود خوانی پر از الوان نعمت

کلیدِ در بدستِ باغبان است | عجائب حاتمی سالار خوان است

و باید دانست که حق وجه شبه آنست که شامل هر دو طرف باشد یعنی بر مشبه و مشبه به صادق آید و اگر بر یکے از دو طرف صادق نیاید تشبیه فاسد شود مثلاً درین قول که النحو فی الکلام کالملح فی الطعام اگر وجه شبه این باشد که صلاح در استعمال و فساد در اهمال است بر هر دو صادق آید و تشبیه صحیح شود زیرا که اصلاح طعام در استعمال نمک است و فسادش در اهمال آن و همچنین اصلاح کلام در استعمال قواعد نحوی است و فسادش در اهمال آن و اگر وجه شبه چنین باشد که بسیارے نمک مفسد طعام است و کمی نمک مصلح آنست

این معنی بر نحو صادق نمے آید و تشبیہ خلل پذیر می گردد۔ کہ در کلام اگر بعضے از قواعد نحو استعمال کنند و بعضے را اہمال نمایند کلام مہمل و نامربوط شود۔

فرع سوم در بیان غرض تشبیہ پوشیدہ نماند کہ غرض تشبیہ در اکثر راجع بمشبہ مے گردد و آن بر چند قسم است اول اینکہ غرض از تشبیہ بیان امکان وجود مشبہ باشد در جائی کہ ادعائے امتناعش نیز ممکن بود چنانچہ درین بیت ابوطیب **بیت** فَاِنْ تَفُقِ الْاَنَامَ وَ اَنْتَ مِنْهُمْ ٭ فَاِنَّ الْمِسْکَ بَعْضُ دَمِ الْغَزَالِ ٭ ترجمہ اش اینست کہ اگر تو فایق شوی بر خلق و حال آنکہ از جنس ایشانی این معنی ممکن است زیراکہ مشک پارہ از خون آہو است مراد شاعر درین شعر فوقیت ممدوح است بر سائر نوع انسانی بحدیکہ گوئی اصلا مناسبت باینہا ندارد و براسہ اصل جدائی است و این ادعا در ظاہر ممتنع می نماید چہ محال است کہ یک فرد از نوع خود بحدی ممتاز گردد کہ از ان نوع بر آید لہذا شاعر از تشبیہ دادن بمشک امکان این معنی را بیان نمود و ثابت کرد زیراکہ مشک ہرچند پارۂ از خون آہو است امّا او را از قسم خون نمی شمارند و ازین قبیل است این بیت خاقانی **بیت** ہُوَ رُوحُ الْوَرٰی وَلَا تَعَجُّبَ ٭ فَالْیَوَاقِیْتُ مُہْجَۃُ الْاَحْجَارِ ٭ و لمؤلفہ **بیت** گر از خلق آمد و بر خلق شاہ است ٭ عجب مشمر گل از جنس گیاہ است ٭ دوم آنکہ غرض از تشبیہ بیان حال مشبہ باشد مثل تشبیہ چیزے در سواد یا بیاض یا غیر آن بچیزے و درین قسم شرط است کہ حال مشبہ بہ ظاہر باشد و الا تشبیہ برائے بیان حال نخواہد بود چنانچہ درین بیت ابوالفرج **بیت** دل از وداع رفیقان چو دیگ بر آتش ٭ تن از غریو عزیزان چو مرغ در مضراب ٭ غرض از تشبیہ درینجا بیان حال دل و تن است در حالت وداع و چنانچہ درین بیت حکیم سنائی **بیت**۔ باز قہرش چو آید اندر کار ٭ کشف سر در کشد کشف کردار ٭ و درین بیت خاقانی **بیت** خصمت ز صدلت بینوا و آنکہ وزیر [illegible] گروہ رہا جستیش بدرد تو تنہا بیاد تکیہ داشتہ

---

۵۱ بکجا بالفتح و حرف سوم ہای موحدہ بادے کہ از سہ طرف وزد و باد کج کہ از محل وزیدن جا۔ باد مشہور تو زندہ آن نیز چہار است یکے آنکہ از میان صبا و جنوب وزد و آنرا نیب نامند۔ دوم آنکہ از میان صبا و شمال وزد آن را نکیبا گویند۔ سوم آنکہ از میان شمال و دیور زد آنرا اجریا گویند۔ چہارم آنکہ میان جنوب و دیور وزد و آن را ہیف نامند ۱۲

یعنی حال خصم تو که از دولت مهجور است و در تر اگذاشته است بآن میماند که چشم او بدرد باشد و سر مر را که دوا می چشم است بر باد دهد و مقصود ازین تشبیه بیان حال خصم است -
سوم آنکه غرض از تشبیه بیان مقدار حال مشبه باشد چنانچه درین بیت انوری **بیت** حدیث سرین و میانش چگویم ✤ که دیده است کوهی معلق بکاهی ✤ غرض از تشبیه درینجا شدت فربهی سرین و لاغری میان است و درین بیت حکیم عنصری **بیت** دان ابر همچو کلبهٔ ندافان ✤ اکنون چو گنج لولو مکنون است ✤ غرض از تشبیه ابر بکلبهٔ نداف و گنج لولو کثرت باریدن برف و باران است و درین بیت کمال اسمعیل **بیت** مانند پنبه دانه که در پنبه تعبیه است ✤ اجرام کوهها نست نهان درمیان برف ✤ غرض از تشبیه درینجا مبالغه در کثرت برف است اما درین بیت خاقانی **بیت** با موکبش[۱] آب شور دریا ✤ مانند عرق گناهکاران را ✤ اگرچه در بادی النظر چنان می نماید که غرض تشبیه تعلق بمشبه دارد و آن قلت آب دریا است در جنب عرق گناهکاران اما در نظر تحقیق غرض تشبیه درینجا تعلق بمشبه به دارد و آن کثرت عرق گناهکاران است و شرح این عنقریب مذکور میشود - چهارم آنکه غرض از تشبیه این باشد که حال و نشان مشبه را خاطر نشان سامع بکنند مثل تشبیه سعی بیهوده بنقش روی آب و وجه خاطر نشان شدن آنست که چون نفس انسانی بحسیات زیاده از عقلیات مالوف است آنچه را بواسطه حس دریابد زود تر در دل متقرر و منتقش می گردد چنانچه درین دو بیت حکیم عنصری **بیت**

با سبکسار کس مکن صحبت ✤ تا نمانی حقیر و خوار و ذلیل
زاشتر و محملت فرو دافتی ✤ ای پسر چون سبک بودت عدیل[۲]

و درین بیت خاقانی **بیت** هر طرب را برابر است کرب ✤ هر یمین را مقابل است یسار
و درین بیت سنائی **بیت** صورت ابلهان چو دیگ تهی است ✤ از درون خالی و برون سیه است ✤ و درین دو بیت خاقانی **نظم** تا کی در چشم عقل خار مغیلان زدن ✤ تا کی در راه نفس باغ ارم ساختن ✤ رخش بهرای[۳] زر بردن و در پیش دیو ✤ پس خر افگنده سم مرکب جم ساختن

[۱] گروه سواران و سپاه و لشکر و نوعی از رفتار و جمع سواران ۱۲ مؤ فارغ البال ۱۲ برهان عه دو کس که بهر دو جانب کجاوه نشینند هر یکی مر دیگری را عدیل باشد ۱۲ غیاث ۳ه بهرا گلهای طلائی و نقره که در زین اسپ و براق او بکار برند ۱۲ برهان

ودرین قسم غرض اکثر تشبیه بطریق تمثیل مے آید پنجم آنکه غرض از تشبیه زینت دادن مشبه در نظر سامع باشد مثل تشبیه روی سیاه با مردمک آهو چنانچه درین بیت حکیم انوری بیت
ببین وقت سخن گفتن لب شیرین و دندانش * که گوئی دُرِّ عمان است در لعل بدخشانش *
غرض از تشبیه لب و دندان معشوق بدُرّ و لعل تزیین اوست و بیت اسنری بود سیه
زیر مغرق زینی * راست چون تیره شبی بسته بر ویک شب ماه * شیخ نظامی بیت تن صافش
که می غلطید در آب * چو غلطد قاقمی[۱] بر روئے سنجاب[۲] * ششم آنکه غرض از تشبیه مذمت
و تقبیح مشبه باشد در نظر سامع مثل تشبیه روئی که نشان آبله در و باشد بسرگین بسته که خروس
آن را بمنقار زده باشد و در نظم مثل این ابیات سنائی که در هجو علمای جاه طلب گوید۔
بیت چون کمینه قنبر زبازپسان * زانچه دانند هجو خر مگسان * و کاتبی نیشاپوری که در هجو
شخصی گفته رباعی ای از تو روح و پنج حس خوار و خجل * در چار سه چو چار چیز کاہل *
چون فرج دهن باز و چو کون گنده دماغ * چون کیر زبان دراز و چون خایه دو دل * و حکیم
شفائی که در هجو ذوقی اردستانی گفته۔ رباعی ذوقی ریشت به پشم پاشی ماند * مویت به نمد
زید قماشی ماند * بینیت بسنگ سر تراشی ماند * عینک چو نهی به کیر کاشی[۳] ماند * هفتم آنکه
غرض از تشبیه تازگی مشبه و ندرت حضور او در ذهن باشد یعنی مشبه بسبب تشبیه بصورتی
بر آید که از روی عادت[۴] حضور صورت او در ذهن ممتنع باشد مثل تشبیه انبار زغال که بعضے
ازان افروخته بود با دریای مسک که موجش طلا باشد و چنین صورت در عادت ممتنع الحضور
است و این است معنی استطراف و تازگی مشبه و اکثر امثله این قسم در تشبیه وهمی و خیالی

---

[۱] قاقم پوستی باشد سفید و بغایت گرم می باشد و مردمان اکابر پوشند ۱۲
[۲] سنجاب جانوریست که از پوستش پوستین سازند ۱۲
[۳] کیر کاشی بیای مجهول و شین معجمه چیزی است که بشکل آلت تناسل سازند و در کاشان ساخته شود و بکار زنان سفری آید و گران قیمت باشد سفائی گوید ۔ اگرش حاجت افتد بجلال * میکند کیر کاشی استعمال ۱۲ چراغ هدایت
[۴] قوله که از روی عادت حضور صورت الخ یعنی عقلاً ممکن الحضور فی الذهن و عادةً ممتنع الحضور باشد و این ممکن است که چیزی در حقیقت ممکن الحضور و الوجود باشد و در عادت خلاف آن چنانچه اکثر معجزات انبیا علیهم الصلوٰة والسلام و کرامات اولیا رحمهم الله تعالی ازین قبیل اند ۱۲

مذکور شد و از انجمله است این بیت ابو الفرج **بیت** گل از پیروزه گوئی شکل دستی است ❊ گرفته جام لعل اندر انامل ❊ و این بیت انوری **بیت** آتش سیال دیدستی در آب منجمد ❊ گر ندیدستی بخواه از ساقیا آتش ساغرے ❊ باید دانست که استطراف مشبه بر دو گونه است یکے آنکه مشبه به فی نفسه نادر الحضور باشد در ذهن مثال آتش سیال و آب منجمد در بیت مذکور و مثل این بیت خاقانی که در صفت خضر گفته **بیت** آن شبت روی اغوان فش ❊ چون برف تپنده گرد آتش ❊ دیگر آنکه حضور مشبه به در حالت حضور مشبه بندرت باشد یعنی ذهن در وقت تصور مشبه بتصور او کمتر انتقال نماید چنانچه درین رباعی کمال اسمعیل **رباعی**

آن زلف نگر بر رخ آن شهرۀ صنم   آویخته بے جنگ و خصومت باهم

وان ابروبین به شکل کشتی گیران   سر سوی هم آورده و قدها زده خم

ظاهر است که بمجرد تصور ابرو تصور کشتی گیران در ذهن حاضر نمی شود ـ و بدانکه هرگاه غرض از تشبیه تزیین یا تقبیح یا استطراف مشبه باشد واجب[۱] است که مشبه به در وجه شبه معروف تر

---

[۱] قوله واجب است که مشبه در وجه شبه معروف تر و تمام تر باشد الخ وقتیکه غرض از تشبیه استطراف مشبه باشد ممکن نیست که مشبه به در وجه شبه معروف تر شود چه در صورت استطراف مشبه مشبه به یا فی نفسه نادر الحضور خواهد بود در ذهن یا وقت حضور مشبه و در هر دو صورت با معروف تر شدن در وجه شبه منافات تمام دارد و همچنین در بیان مقدار حال هر دو را در معرفت مساوی بودن لازم نیست ـ بلکه مشبه به را در وجه شبه اعرف بودن ضرورت است اما نزد علامه تفتازانی هر دو را در مقدار مساوی باید بود و در تحقیق من عجیبیه فیهم خلاف است چه سرین را بکوه و میان را بمو تشبیه میدهند حالانکه هر دو در مقدار مساوی نیستند و خلاصه تقریر صاحب مفتاح اینکه هرگاه غرض از تشبیه بیان امکان و بیان حال و بیان مقدار و تقریر حال مشبه باشد یعنی در چهار اقسام سابقه اتم بودن وجه شبه در مشبه به و اشهر و اعرف بودن مشبه به در وجه تشبیه ضرورت است و تحقیق علامه تفتازانی اینکه در بیان امکان و بیان حال مشبه صرف شهرت مشبه به کافی است و اتمیت ضرور نیست و در بیان مقدار مشبه مثبت مشبه به نمی باید بلکه ضرورت است که مشبه به بر حد مقدار مشبه باشد نه ازید و نه انقص انتهی کلامهما بالتخصیص و چونکه مصنف در تصنیف کتاب حدایق البلاغت تمام تر پیروی مطول و مختصر معانی میکند چنانکه بر ارباب بصیرت روشن است پس میگویم که ازین خلاصه مذکور بر متأمل هویدا خواهد شد که مصنف بیان حال اقسام اربعه سابقه را در تحت اقسام ثلثه مابعد تحریر نموده ترجمه کلام علامه تفتازانی تغیر بارکار برده و هذا خطاء فاحش ۱۲

وتمام تر باشد و در جائیکه غرض از تشبیه بیان مقدار حال مشبه باشد باید که هر دو در معرفت
مساوی باشند و در جائیکه غرض بیان امکان مشبه بود باید که مشبه به در امکانیت مسلّم و معروف بود و
در استطراف[۱] شرط است که مشبه به در ذهن نادر الحضور باشد این است بیان اقسامی که غرض
تشبیه در آن راجع بمشبه میگردد امّا گاهی غرض تشبیه عاید بمشبه به می شود و این بر دو نوع مے
آید نوع اوّل آنکه هرچه ناقص در وجه شبه باشد آن را مشبه به سازند و مقصود از آن ادعای
اکملیت او بود کقوله شعر و بدا الصباح کان غرّته ، وجه الخلیفه حین یمتدح ، ترجمه اش اینست
که صبح دمید گویا که سفیدی او روشنی خلیفه است در وقتی که متوجه اش بشنیدن مدح میگردد
و غرض این تشبیه زیادتی[۲] رخ ممدوح است در روشنی و انبساط بر صبح و ازین باب
است این رباعی حکیم ازرقی رباعی

آتش بسنان دیو بندت ماند   پیچیدن افعی بکمندت ماند
اندیشه برفتن سمندت ماند   خورشید بهمت بلندت ماند

سنان و کمند و اسپ و همت ممدوح را مشبه به ساخته و غرض ازین ادعای اکملیت این هر
چهار است در وجه شبه و این رباعی انوری . رباعی

چون روز علم زد بجسامت ماند   چون یک شبه شد ماه بجامت ماند
تقدیر بعزم تیز گامت ماند   روزی بعطای افزون عامت ماند

نوع دوم آنکه چیزی را که باهتمام بشان او داشته باشند مشبه به سازند و غرض از تشبیه
در ینجا بیان اهتمام است بشان مشبه به چنانچه درین بیت فقیر بیت

گدا از بسکه دیده قحط احسان   هلال عید را داند لب نان

---

[۱] قوله در استطراف شرط است که الخ درست لیکن در اوّل شاید از ذهن رفته بود که مشبه به را درین قسم هم
باشهرت مشروط ساخت . اللّهم احفظ عن ضعف الحافظه ۱۲

[۲] زیادتی در غیاث اللغات نوشته که بیای تحتانی زاید محاوره عوام است گویم که در کلام فصحا جا بجا آمده و عربیه
زیادت تحتانی است و ابهام از آن قبیل است میرزا صائب گوید ع بر جسم آنقدر که فزودیم هیچ شمع + شه مائیم زیادتی اشک و
آه ما + وله بزیر خاک عنی راه برده‌ام در ریش اگر زیادتی هست مرتبه چند است ۱۲

پوشیده نماند که تشبیه در جائے متحقق مے شود که مشبه به در وجه شبه کامل تر و قوی تر از مشبه باشد اما در جائیکه هر دو مساوی باشند آن را تشابه باید گفت نه تشبیه و در تشابه عکس صحیح می آید یعنی مشبه را مشبه به میتوان کرد چنانچه درین دو بیت ابو نواس **شعر** رق الزجاج و رقت الخمر * فتشابها و تشاکل الامر * فکانما خمر و لا قدح * و کانما قدح و لا خمر * یعنی لطافت شیشه و شراب هر دو متشابه شدند بنحوی که گوئی قدح است شراب نیست یا شراب است قدح نیست و درین قطعه **فقیر** هست پُر یا نا بچشم خونفشان * در نظم از بادهٔ احمر قدح * یا شراب ست اینکه میز یرم ز چشم * یا سرشک است این که دارم در قدح *

فرع چهارم در بیان احوال و اقسام تشبیه بدانکه تشبیه باعتبار این هر سه چیز که در سه فرع شرح داده شد متنوع بانواع مختلفه و منقسم باقسام متعدده میگردد و اقسام آن را در چند شعبه وا نمائیم **شعبهٔ اوّل** در تقسیم تشبیه باعتبار مشبه و مشبه به و آن بر چند قسم مے آید یکی آنکه مشبه و مشبه به هر دو مفرد غیر مقید باشند مثل تشبیه رخسار بگل و تشبیه شجاع باسد و تشبیه علم بنور و مانند آن دوم آنکه هر دو مفرد و مقید باشند مثل تشبیه سعی بے فائده بنقش روی آب سوم آنکه یکے مفرد مقید و یکے مفرد غیر مقید باشد چنانچه درین بیت انوری - **بیت** رخساره چو گلستان خندان * زلفین چو زنگیان لاعب * و در بیت وله - **بیت** شکل[1] غنچه است چو پیکان که بود در آتش * برگ بید است چو تیغے که بر آرد زنگار * و ازین قبیل است تشبیه آفتاب بآئینه که در دست شل باشد یا بالعکس یعنی آئینه مذکور بآفتاب چهارم آنکه هر دو مرکب باشند چنانچه درین بیت خاقانی **بیت** دیده باشی عکس خورشید آتش انگیز از بلور * از بلورین جام عکس مے همان انگیخته * و معنی مرکب بودن مشبه و مشبه به آنست که هر یک هیأتی است از چند چیز فراهم آمده چنانچه قبل ازین شرح داده شد

[1] قوله شکل غنچه الخ * مفرد مقید و مرکب تمیز سخت عسیر است بدین قاعده فرق باید فهمید جائیکه چیز بوجه صفت هیأت جداگانه پیدا کند آن را مرکب باید دانست و رنه مفرد مقید پس ازین تفریق گلستان خندان و زنگیان لاعب را مفرد مقید و پیکان را که در آتش بود و تیغ را که زنگار بر آرد و آئینه را که در دست شل باشد مرکب باید انگاشت چنانچه مصنف خود آئینه در دست شل را در فرع دوم مشبه به مرکب نوشته است درینجا مفرد گفتن در کلام خود تعرض پیدا کردن است فتفهم و تفکر ۱۲

پنجشم آنکه یکے مفرد و یکے مرکب باشد چنانچه درین بیت خاقانی بیت. بلبله چون کبک نحون گرفته بمنقار. کز دهنش ناله حمام برآید * واکثر امثلهٔ این اقسام در صدر مذکور شد ششم آنکه هر دو متعدد باشند واین قسم یا ملفوف می آید یا مفروق اما الملفوف آنست که اول چند مشبه را ذکر کنند و باز چند مشبه به را بهمان ترتیب بیارند بطور لف ونشر مرتب چنانچه درین بیت عبد الواسع جبلی بیت تافته زلف وشگفته رخ وزیبا قد او * مشک سارا وگل سوری وسرو چمن است * واما مفروق آنست که یک مشبه ومشبه به را ذکر کنند و باز یکی دیگر در مقابل وهمچنین چنانچه درین رباعی کمال اسمعیل رباعی

رویت دریای حسن ولعلت مرجان   زلف عنبر صدف دهن در دندان

ابرو کشتی وچین پیشانی موج   گرداب بلا غبغب وچشمت طوفان

هفتم آنکه یکے واحد و یکے متعدد باشد پس اگر مشبه واحد و مشبه به متعدد بود آن را تشبیه جمع نامند و اگر بالعکس باشد تشبیه تسویه گویند مثال تشبیه جمع چنانچه درین بیت مولوی جامی بیت عارض است این یا قمر یا لالهٔ حمراست این * یا شعاع شمس یا آئینه ولهاست این * واین غزل تمام ازین قبیل است. ومثال تشبیه تسویه کقوله شعر صدغ الحبیب وحالی * کلاهما کاللیالی * یعنی زلف معشوق وحال من هر دو مانند شب سیاه اند۔

شعبه دوم در تقسیم تشبیه باعتبار وجه شبه باید دانست که تشبیه باعتبار وجه شبه نیز متنوع بچند نوع میگردد۔ نوع اول تشبیه تمثیل وآن تشبیهی است که وجه شبه در واز چند چیز منتزع باشد چنانچه قبل ازین شرح داده شد قال الشیخ عبد القاهر الجرجانی فی اسرار البلاغة التمثیل التشبیه المنتزع من امور واذا لم یکن التشبیه عقلیا یقال انه یتضمن التشبیه ولا یقال ان فیه تمثیلاً وضرب مثل واذا کان عقلیاً جاز اطلاق اسم التمثیل علیه انتهی وازینجا معلوم می شود که هر تشبیه که وجه شبه او مرکب حسی باشد آن را از عداد تمثیل نباید شمرد وتمثیل آنست که وجه شبه در و مرکب عقلی باشد چنانچه درین دو بیت حکیم سنائی که در منقبت امیر المومنین علی بن ابی طالب علیه السلام گفته نظم

زان از خصم او فزون تر بود   که خرد را امام حیدر بود

مور را چون ز پس بود خورشید　　　سایه پیشش کند بروجاوید

وجه شبه هیأت شخصی است که نور از عقب و ظلمت و سیاهی پیش او باشد و چون این هیأت مرکب از حسیات است پس بقول شیخ عبد القاهر که مذکور شد از قسم تمثیل نباشد بل متضمن تشبیه بود و درین دو بیت نظامی نظم

نظر کردم ز روی تجربت هست　　　خوشی هائے جهان چون خارش دست

که اول دست را خارش خوش افتد　　　بآخر دست در دست آتش افتد

وجه شبه امریست که آغازش خوب و انجامش بد باشد. و این امور عقلی است و اطلاق تمثیل بقول شیخ عبد القاهر بران صحیح اما آنچه[۵۱] از مفتاح و مطول معلوم میشود تمثیل عبارت از تشبیهی است که وجه شبه در و منتزع از چند چیز باشد اعم ازین که آن چیزها حسی باشند یا عقلی نوع دوم غیر تمثیل و آن تشبیهے است که وجه شبه در و مرکب از چند چیز نباشد بلکه واحد بود یا متعدد و اشاره آن در بحث وجه شبه گذشت نوع سوم تشبیه مجمل و آن تشبیهی است که وجه شبه در و مذکور نشود و این بر چند قسم می آید اول آنکه وجه شبه غیر مذکور در بادی الرائے بر همه کس ظاهر باشد مثل تشبیه شجاع به شیر چه ظاهر است که وجه شبه درین جا جرأت است. دوم آنکه وجه شبه خفی باشد غیر خواص آن را در نیابند چنانچه درین بیت خاقانی بیت

بی تضجع دولت او سرسامی است عالم　　　کز فتنه هر زمانش بحران[۵۲] تازه بینی

وجه شبه در تشبیه عالم بسرسامی اختلال و برهم خوردگی اوضاع است و این بر هر کس

---

[۵۱] قوله اما آنچه از مفتاح سکاکی و مطول الخ صاحب مفتاح میگوید که تمثیل عبارت از تشبیهی است که وجه شبه دران منتزع از چند چیز شود بشرطیکه آن وصف وهمی باشد نه حقیقی پس ازین قید بر ابیات نظامی هم نزد سکاکی اطلاق تمثیل نخواهد گردید بلکه درین اشعار سعدی شیرازی علیه الرحمة سے علم چندانکه بیشتر خوانی ＊ چون عمل در تو نیست نادانی ＊ نه محقق بود نه دانشمند ＊ چارپای بر و کتابی چند ＊ که تشبیه عالم بی عمل بچهارپایه است تشبیه تمثیل میتواند شد زیرا که وجه شبه درین مثال منتفع نبودن است از چیز نافع باوجود متحمل بودن مصائب آن مرکب وهمی بودن این صفت برمتامل ظاهر است هذا ما لخصته من ترجمة المولوی امام بخش الصهبائی لحدائق البلاغة ۱۲

[۵۲] بحران تغیرے عظیم در بیماری که بیمار را بسوی هلاکت کشد ۱۲ منتخب

در بادی النظر ظاهر نمی شود۔ قال العلامة فی المطول کقول البعضهم فی مدح جماعة بهم کالحلقة المفرغة لایدری این طرفاها ای متناسبون فی الشرف یمتنع تعیین بعضهم فاضلا و بعضهم افضل منه کما انها متناسبة الاجزاء یمتنع تعیین بعضها طرفا و بعضها وسطا لکونها مفرغة ای مصمتة الجوانب کالدائرة انتهی کلامه دیگر آنکه وصف هیچ یک از مشبه و مشبه به در وی مذکور نشود۔ چنانچه درین بیت خاقانی بیت از عارض و روی و زلف داری * طاؤس و بهشت و مار باهم * و مراد از وصف درین مقام آن است که ایمای بر وجه شبه داشته باشد پس اگر گوئی زید الفاضل اشد لفظ فاضل اشعارے بر وجه شبه که در جرأت و شجاعت است ندارد و مثال وصفی که ایمائے بر وجه شبه داشته باشد این بیت خاقانی بیت خنجر سبزش چو سرخ آید بخون * حصرم دے را نشان بینی بهم * از لفظ سرخ و سبز که وصف مشبه واقع شده ظاهر می شود۔ که وجه شبه درین جا اجتماع حمرت و خضرت است دیگر آنکه وصف مشبه تنها مذکور سازند چنانچه در شعر صدر گذشت و درین بیت عبد الواسع جبلی بیت خمیده قامت و رخ پر سرشک و دل پر نار * ز جور گردون بدخواه تو چون گردون باد * دیگر آنکه وصف مشبه به تنها مذکور سازند کقول النابغة شعر فانک شمس والملوک کواکب * اذا طلعت لم یبد منهن کوکب * یعنی بدرستیکه تو آفتابی و بادشاهان دیگر ستاره اند و فتیکه آفتاب طالع شد یکے از ستاره ظاهر نمی شود۔ و درین بیت حکیم سنائی بیت امتنانش چو قطرهٔ باران * کاول و آخرش بود چو میان * و درین بیت خاقانی بیت وقت است که مرکبان انجم * سم نعل بیفگنند و هم سم * دیگر آنکه وصف مشبه و مشبه به هر دو مذکور نمایند چنانچه درین دو بیت رودکی نظم

چاکرانت بگه رزم چو خیاطانند — گرچه خیاط نیند ای ملک کشورگیر

بگز نیزه قد خصم ترا می پیمایند — که ببرند به شمشیر و بدوزند به تیر

لفظ گز و پیمودن و بریدن و دوختن وصف ملائم مشبه به است و گز نیزه و شمشیر و تیر ملائم مشبه نوع چهارم تشبیه مفصل و آن عبارت از تشبیهی است که وجه شبه و آنچه

ف مصمتة آنکه میانش نه مجوف ۱۲

مستلزم وجه شبه باشد دران ذکر کنند مثال اوّل چنانچه درین بیت سلمان ساوجی بیت
لغزد و خیزد ز لعل تو چون از شراب پای * لرزد دلم ز چشم تو چون از خمار دست * وجه شبه
در هر دو مصراع لغزیدن و لرزیدن است و درین بیت عبد الواسع بیت ای پسر
چون سخن و چون دهن خویش ز غم عیش من تلخ مدار و دل من تنگ مخواه * وجه شبه
درین جا تلخی و تنگی است و درین بیت خاقانی بیت جهان پیمانه را ماند بعینه *
کر چون پر شد تهی گردد بیکباره * و مثال دوم کقولک الکلام الفصیح کالعسل فی الحلاوة وجه
شبه درین جا میل طبع است و آن لازم حلاوت است - نوع پنجم تشبیه قریب مبتذل
و سبب قرب و ابتذال در تشبیه چند چیز است یکی آنکه وجه شبه واحد باشد مثل سیاهی
در تشبیه زنگی بزگال و سفیدی در تشبیه عسل با برف دیگر آنکه مشبه به نسبت قریبی به مشبه داشته
باشد مانند تشبیه کوزه به سبیو دیگر آنکه مشبه به اکثر در ذهن حاضر شود مثل تشبیه زلف بشب
و تشبیه روی خوب بآفتاب و مانند آن بالجمله تشبیه قریب آنست که وجه شبه در و اجمالی
باشد یا تفصیل قلیلی داشته باشد مانند تشبیه آفتاب به آئینه در تدویر و روشنی نوع ششم
تشبیه بعید غریب و اسباب بعد و غربت تشبیه نیز چند چیز است یکی آنکه وجه شبه متعدد یا
مرکب از چند چیز باشد چنانچه در موضع خود مذکور شد دیگر آنکه مشبه به را با مشبه نسبت بعیدی
بود چنانچه درین بیت مختاری بیت زاید سیاه و برف سفید و زمین سبز * طوطی همی
پدید شد از بیضهٔ غراب * ظاهر است که برف را با زاغ و بیضه در صورت عدم اعتبار
تشبیه مناسبتی نیست دیگر آنکه مشبه به بندرت در ذهن حاضر شود بسبب
آنکه از وهمیات یا از خیالات باشد مثل انیاب اغوال و اعلام یاقوت و نظائر آن دیگر آنکه
وجه شبه مرکب عقلی باشد و چندانکه وجه شبه مرکب از چیزهای بسیار باشد تشبیه بعیدتر
و غریب تر می شود اعم از اینکه آن ترکیب وهمی باشد یا خیالی یا عقلی و تشبیه بلیغ همان
است که بعید و غریب بود بخلاف قریب و مبتذل که آن در بلاغت ادون است زیراکه
آنچه بعد از طلب حاصل می شود لذت او زیاده تر می باشد مثل تشنه که از آب سرد
بهتر لذت می برد و گاهی تشبیه مبتذل را بسبب تصرفی خاص غرابت پیدا میکنند چنانچه

ودرین بیت مختاری بیت ماهی اگر ماه را از سرو بود قد * سروے اگر سرو را از ماه بود بر *
تشبیه معشوق بماه و سرو مبتذل است اما بسبب شرط غرابتی بهم رسانید۔

شعبه سوم در تقسیم تشبیه باعتبار غرض و آن بر دو قسم است ۔ مقبول و مردود و
تشبیه مقبول آنست که در افادهٔ غرض وافی باشد و مشبه به در وجه شبه مشهورتر و تمه بحکم
مسلم الحکم بود و در بیان امکان نزد مخاطب معروف باشد و تشبیه مردود آنکه درین امور ناقص
وضعیف باشد۔

فرع پنجم ۔ دربیان ادات تشبیه بدانکه در تشبیهی که ادات آن مذکور نباشد آن
را تشبیه مؤکد گویند و آنچه ادات در و مذکور شود آن را مرسل نامند و مؤکد بر دو گونه است
یکی آنکه ادات تشبیه را حذف نمایند فقط چنانچه درین بیت **خاقانی** می آفتاب زرفشان
جامش بلورین آسمان * مشرق کف ساقیش دان مغرب لب یار آمده * دیگر آنکه ادات
تشبیه را حذف نموده مشبه به را بمشبه اضافت نمایند کقوله شعر والریح تلعب بالغصون و
قد جری * ذهب الاصیل علے لجین الماء * وقت بین العصر والمغرب را در عربی
اصیل و در فارسی آفتاب زرد خوانند و ترجمه بیت مذکور این است که نسیم بازی می
کند با شاخها در حالی که جاری شده است طلائی آفتاب زرد بر نقرهٔ آب یعنی تا وقت عصر و
پوشیده نماند که مراد شاعر تشبیه آفتاب زرد به طلا و تشبیه آب بنقره است و مشبه به را
مضاف و مشبه را مضاف الیه ساخته فقوله ذهب الاصیل ای اصیل کالذهب ولجین
الماء ای ماء کاللجین و ازین قبیل است این بیت **مسعود** و سعد عبهر چشمش گرفته سرخی لاله *
لاله رویش گرفته زردے عبهر * یعنی چشم او که مانند عبهر است و روی او که مثل لاله است
اما تشبیه مرسل آنست که ادات در و مذکور شود و آن در عربی کاف است و کان و مثل
و آنچه از معنی مماثله و مضاهات مشتق باشد و در فارسی لفظ مانند و چون و برنگ و بسان و
گوی و گویا و امثال آن و شعرائے عجم گاہے عبارات دیگر قائم ادات تشبیه آرند چنانچه درین
بیت **مختاری** از یک صدف گهر شده رائے تو و خرد * وز یک رحم جدا شده طبع تو و کرم *
و درین بیت **خاقانی** جانکاهی وان دهان تنگ رای * سیبے بدو کرده رونگارے * مقصود

آنست که در مثل روزگاری چنانچه درین بیت نظیری بوی یار من ازین سست
وفا می آید * گلم از دست بگیرید که از کار شدم * مقصود تشبیه یار است بگل و بوی یار
آمدن را بجای ادات تشبیه ذکر کرده و تتمیم در تقسیم تشبیه بحسب قوت و ضعف بدانکه استعمال
تشبیه در کلام از هشت قسم بیرون نیست اول آنکه مشبه و مشبه به را مذکور سازند و وجه شبه و
ادات تشبیه را محذوف نمایند چنانچه گوئی زید شیر است دوم آنکه در مقام استخبار
مشبه را نیز محذوف نمایند. سوم آنکه ادات تنها حذف نمایند چنانچه گوئی زید شیر است
در جرأت چهارم آنکه در محل استخبار مشبه را نیز حذف کنند مثل آنکه گوئی شیر است
در جرأت پنجم آنکه وجه شبه را محذوف نمایند مثل آنکه زید مانند شیر است ششم آنکه
در حال استخبار مشبه را نیز محذوف نمایند هفتم آنکه هر چهار را مذکور سازند مثل آنکه گوئی
زید مانند شیر است در جرأت. هشتم آنکه مشبه را در محل استخبار حذف کنند چنانچه اگر
پرسند زید کیست گوئی مانند شیر است در جرأت. ازین هشت قسم دو قسم اول قوی
است و دو قسم اخیر ضعیف و وسط در ضعف و قوت وسط و وجه قوت در حذف ادات
و وجه شبه آنست که ادات را چون محذوف سازند گویا مشبه را عین مشبه به ادعا
می نمایند. و وجه شبه را چون ترک نمایند عمومیت تمام میرسانند پس در تشبیهی که این هر
دو را ترک نمایند قوی تر خواهد بود. و آنچه یکی ازین دو در آن مذکور شود نسبت باول
ضعیف و آنچه هر دو را در آن مذکور سازند اضعف خواهد بود. اینست استیفای بیان در
تشبیه و بالله التوفیق.

شجرهٔ دوم در بیان استعاره. چون استعاره قسمی از مجاز است اول
بتعریف حقیقت و مجاز پرداختن لازم پس گوئیم حقیقت در اصطلاح اصحاب عربیت عبارت
از کلمه ایست که در معنی موضوع له استعمال کنند در اصطلاحی که حرف زنند مثل اصطلاح
لغت یا شرع یا عرف و مجاز کلمه ایست که در معنی غیر موضوع له استعمال کنند و دلالت
او بران معنی بانضمام قرینه باشد. و تعبیر و معنی وضع معین ساختن لفظ است برای دلالت کردن
بمعنی بنفس خود نه بواسطهٔ قرینه [illegible] الحقیقة فی الاصل فعیل بمعنی فاعل من

حق الشئ اذا اثبت او بمعنی مفعول من حققت الشئ اذا اثبتہ نقل الی الکلمۃ الثابتۃ مکانہا
او المثبتۃ مکانہا الاصلی و التاء فیہا للنقل من الوصفیۃ الی الاسمیۃ والمجاز فی الاصل مفعل
من جاز المکان یجوزہ اذا تعداہ نقل الی الکلمۃ الجائزۃ ای المتعدیۃ مکانہا الاصلی
انتہا کلامہ و مجاز را از علاقہ گزیر نیست پس اگر علاقہ در معنی حقیقی و مجازی نباشد استعمال
آن لفظ در معنی مجازی غلط خواہد بود چنانچہ اگر بگوئی خذ ہذا الفرس و اشارہ بکتاب نمائی
این استعمال صحیح نیست زیرا کہ علاقہ درین جا یافتہ نمی شود و ہر یک از حقیقت و مجاز
یا لغوی است یا شرعی یا عرفی عام یا عرفی خاص چہ اگر واضع حقیقت واضع لغت است
آن را حقیقت لغوی مے گوئیم و اگر اصطلاح شرع است حقیقت شرعی می نامیم و
اگر عرف است حقیقت عرفی میخوانیم و ہمچنیں مجاز را در اصطلاحی کہ بمعنی غیر موضوع
لہ استعمال می کنیم اگر آن اصطلاح لغت است مجاز لغوی میگوئیم و اگر اصطلاح شرع
است مجاز شرعی و اگر اصطلاح عرف است مجاز عرفی میخوانیم مثالش استعمال لفظ
اسد برائے سبع مخصوص حقیقت لغوی است و برائے مرد شجاع مجاز لغوی و لفظ صلوٰۃ
برائے عبادت مخصوص حقیقت شرعی است و برائے دعا مجاز شرعی و لفظ فعل در
عرف نحو این بمعنی لفظ مخصوص کہ عبارت از ماضی و مضارع و غیر آن باشد حقیقت عرفی
خاص است و بمعنی حدث مجاز عرفی خاص و لفظ دابہ برائے چہارپایہ حقیقت عرفی عام
است و برائے انسان مجاز عرفی عام و لفظ اسد و صلوٰۃ و فعل و دابہ کہ در مثال واقع است
مثال حقیقت و مجاز است و لفظ سبع و شجاع و عبادت و دعا و لفظ مخصوص و حدث و
چہارپا و انسان کہ مذکور شدہ اینہا ہمہ اشارت بمعانی حقیقی و مجازی آن چہار لفظ است
فتامل و قبل ازین گفتہ ام کہ مجاز را ناچار است از علاقہ پس اگر آن علاقہ امر بست سوای تشبیہ
مثل سببیت و لزوم یا غیر و اک آن را مجاز مرسل می نامند و اگر علاقہ تشبیہ است استعارہ
می گویند در استعارہ اگر مشبہ را متروک و مشبہ بہ را مذکور سازند آن را استعارہ
بالتصریح نامند چنانچہ درین بیت اسدی **بیت**

ہمش مشک ساری و شکر مفروش ۔۔۔ دو نرگس کمان کش و گل درع پوش

واگر مشبہ را متروک و مشبہ را مذکور سازند آن را استعارہ بالکنایہ خوانند و امثلۂ آن در محلش مذکور شود و حاصل استعارۃ آنست کہ مشبہ را عین مشبہ بہ ادعا نمایند اعم ازینکہ متروک باشد یا مذکور و مشبہ بہ را در ہر دو صورت مستعار منہ نامند و لفظ او را مستعار خوانند و مشبہ را مستعار لہ گویند و علمائے فن بلاغت را اختلاف است درینکہ استعارہ از قسم مجاز لغویست یا مجاز عقلی دلیل جماعتی کہ استعارہ را مجاز لغوی میدانند آنست کہ اگر بگوئی مثلاً رایت اسدا یرمی و مراد از اسد مرد شجاع باشد پس لفظ اسد در اصل لغت برائے سبع مخصوص کہ درینجا مشبہ بہ واقع شدہ موضوع است نہ برائے مشبہ کہ مرد شجاع باشد درین صورت استعمال این لفظ بحسب لغت در غیر موضوع لہ شدہ است و این است معنی مجاز لغوی اما دلیل گروہی کہ استعارہ را از مجاز عقلی مے شمارند آنست کہ اطلاق لفظ اسد را بہ مشبہ کہ مرد شجاع باشد وقتی می کنم کہ او را عین مشبہ بہ یعنی سبع مخصوص ادعا نمائیم و درین صورت استعمال لفظ اسد در موضوع لہ میشود نہ در غیر موضوع لہ و چون این تصرف یعنی ادعاے مذکور تعلق بہ عقل دارد نہ لغت پس استعارہ مجاز عقلی باشد یعنی عقل بر مجاز بودن او حکم می کند نہ لغت زیراکہ بحسب لغت خود استعمال آن در موضوع لہ واقع شدہ پس مجاز لغوی چرا باشد و اگر در استعارہ مشبہ را عین مشبہ بہ ادعا نمایند معنی تعجب درین دو بیت درست نمی آید **شعر**

قامت تظللنی من الشمس | نفس اعز علی من نفسی
قامت تظللنی و من عجب | شمس تظللنی من الشمس

شاعر این دو بیت را در باب غلام خود کہ بر سر او در آفتاب سایہ کردہ بود گفتہ ترجمہ اش اینست ایستادہ است و سایہ میکند بر من از آفتاب چنان کسیکہ عزیزتر است از جان من بیش من و عجب دارم ازینکہ آفتابی بر من از آفتاب سایہ می کند و مقصود ازین مثال اینست کہ اگر شاعر غلام مذکور را عین آفتاب نشمرد معنی تعجب درینجا صحیح نمی شود و بعضی جوابش چنین گفتہ اند کہ ادعا درینجا مقتضی استعمال شمس در موضوع لہ نمی نموانند شد چہ بہ یقین مے دانیم کہ آدمی از جنس آفتاب نیست اما فرق در استعارہ و کذب آنست

که بنائی استعاره بر تاویل است یعنی مشبه را از جنس مشبه به ادعا مینماید و قرینه عدم اراده موضوع له در و قائم باشد بخلاف کذب که تاویل و قرینه دران نمی باشد اما قرینه استعاره گاهی یک چیزمی باشد چنانچه درین بیت اسدی را ز نر الشمشاد پوئنده رنج * خرد را بمرجان گوینده گنج * لفظ پوینده و گوینده قرینه آنست که از شمشاد قد معشوق و از مرجان لب او خواسته و گاهی قرینه استعاره چند چیز می باشد چنانچه درین بیت خاقانی چون از مه نو زنی عطارد * مریخ هدف شود مر آن را * لفظ هدف و تیر که مرادف عطارد است و لفظ زدن اینها همه قرائن آن است که از ماه نو کمان خواسته و باید دانست که تقسیم استعاره نیز مانند تقسیم تشبیه که در شجرهٔ اول مذکور شد بسبب اعتبارات چند است اول باعتبار مستعار منه و مستعار له دوم باعتبار وجه شبه که آن را در استعاره وجه جامع گویند سوم باعتبار مجموع این هر سه چیز چهارم باعتبارات دیگر غیر ازین سه قسم و ما هر یک را در ثمره وا نمائیم۔

ثمرهٔ اوّل در تقسیم استعاره باعتبار طرفین یعنی مستعار منه و مستعار له و این بر دو قسم می آید وفاقیه و عنادیه۔ اما وفاقیه آنست که اجتماع مستعار منه و مستعار له در شخص واحد ممکن بود مثل استعاره هدایت بحیات درین آیه کریمه او من کان میتا فاحییناه ای ضالا فهدیناه مقصود در تمثیل لفظ حیات است که مستعار منه واقع شده و هدایت مستعار له آمده و اجتماع هدایت و حیات در شخص واحد ممکن است اما استعارهٔ عنادیه آنست که اجتماع مستعار منه و مستعار له در شخص واحد ممتنع باشد۔ مانند آنکه استعاره نماید مردهٔ را که آثار جمیله ازو بر صفحهٔ روزگار مانده باشد بزنده و همچنین زنده را که جاهل یا عاجز یا در خواب باشد بمرده و ظاهر است که اجتماع مرگ و زندگی در شخص واحد ممتنع است و نوعی از عنادیه آن ست که بر سبیل ظرافت یا استهزا آرند بهمان طریقه که در بحث تشبیه گفته شد چنانچه بگوئی اسد و مراد تو جبانے باشد یا بگوئی رایت حاتما و مراد تو بخیلے باشد۔

ثمرهٔ دوم در تقسیم استعاره باعتبار وجه جامع بدانکه استعاره باعتبار وجه جامع بچهار قسم منقسم مے گردد۔ اوّل آنکه وجه جامع در مفهوم مستعار منه و مستعار له داخل باشد

مثلاً لفظ قطع درین آیه کریمه وقطعناهم فی الارض اُمماً لفظ قطع موضوع است برائے دو
کردن انصال از اجسامے که باهم پیوسته باشند و درین آیه قطع اُمم مستعارله و قطع
اجسام مستعارمنه واقع شده و وجه جامع میان این هر دو زائل کردن اجتماع و انصال
است و آن در مفهوم هر دو داخل است اما در مفهوم مستعارمنه شدید تر و ازین قبیل
است این بیت عبدالواسع جبلی بیت بر سیرت لطیف تو گفتار تو دلیل * بر نسبت
شریف تو کردار تو گواه * حاصل بیت آنست که سیرت لطیف و نسبت شریف ترا
گفتار و کردار تو مثبت آمده و مثبت را گواه و دلیل استعاره نموده و وجه جامع درین جا
اثبات است و آن در مفهوم هر دو داخل است قال العلامة وکذا استعارة الخیاطة
الموضوعة لضم خرق الثوب للسرد الذی هو ضم حلق الدرع والجامع الضم الداخل فی
مفهومهما هو الاشد فی الاول انتهی قسم دوم آنکه وجه جامع از مفهوم مستعارله و مستعارمنه
خارج باشد مثل استعارهٔ اسد برائے مرد شجاع چه وجه جامع درین جا جرأت است
و آن از مفهوم هر دو بیرون است و ازین قبیل است این بیت نظامی بیت کشیده
قامتے چون سرو سیمین * دو زنگی بر سر نخلش رطب چین * درین جا زلف مستعار و زنگی
مستعارمنه واقع شده و وجه جامع سیاهی است و آن از مفهوم هر دو خارج است -
و این بیت حکیم عنصری بیت در دست زمان سفید شد زاغ مشک * کس زاغ سفید
کرده جز جادو * شباب را بزاغ استعاره نموده و وجه جامع سیاهیست قسم سوم آنکه
وجه جامع در بادی الرای ظاهر باشد همچنان نمط که در بحث تشبیه مذکور شد و ازین
قسم است این بیت نظامی بیت هنوزم هندوان آتش پرستند * هنوزم چشم
چون ترکان مستند * زلف را هندو و رخسار را با آتش استعاره کرده و وجه جامع در
اول سیاهی و در دوم سرخی و درخشندگی است و این ... فی الراے ... آشکار
و این بیت مختاری بیت برقی گرفته در کف و ابری به پیش روی * ماهی نهاده بر سر

له قوله شباب را الخ موی شباب را بزاغ استعاره نموده نه تنها شباب را چه شباب عبارت است از قیام حیوان
در زمانه که حرارت غریزیه او مشتغل باشد در ان زمان و زمین را با زاغ مناسبتی نیست فتامل ۱۲

چرخے بزیر ران ٭ درین بیت شمشیر را ببرق و سپر را بابر و چتر را بماه و اسپ را بچرخ
استعاره نموده و وجه جامع در هر چهار ظاهر است و چنین استعاره را عامیه و مبتذله
نامند قسم چهارم آنکه وجه جامع خفائی داشته باشد و غیر از خواص آن را در نیابند این
را استعاره غریبه نامند چنانچه درین بیت که شاعر در صفت اسپ خود گفته
شعر ؛ واذا احتبی قربوسه[۵۱] بعنانه ٭ علک[۵۲] الشکیم الی انصراف الزائر ٭ احتبا در لغت دستها
بگرد زانو حلقه کردن است و علک بمعنی خائیدن و شکیم لجام آهنی است که در دهان اسپ
کنند و ترجمه بیت این است که هرگاه عنان این اسپ به قربوس زین بند کنند خائیده
لجام را تا برگشتن زائر و مراد از زائر صاحب اسپ است یعنی هرگاه سوار این اسپ را
گذاشته و عنانش را بقربوس زین بند کرده میرود از انجا حرکت و جنبش نمی‌نماید تا وقتیکه
برگردد و مقصود بالتمثیل درینجا استعاره بند کردن عنان بقربوس زین است و مستعار
منه لفظ احتبا است که بمعنی دست بگرد زانو حلقه کردن آمده و هر دو دست را چون گرد زانو
حلقه کنند و بند کردن عنان در قربوس تشبیه می‌شود و معلوم است که ظهور وجه جامع
درین جا خفائے دارد و اینچنین قلیل است این بیت خاقانی بیت ٭ در بطلیه فواق افتد
گرد و دهان آب احمر انداز ٭ ریختن شراب را از صراحی استعاره بفواق کرده و وجه جامع
گرفتگی در گلو است و آن در بادی الراے ظاهر نمی‌شود این بیت انوری بیت

در نعره خناق آرد و در حیله تشنج ٭ گر پاس تو یاری ندهد کوس وعلم را

گرفتگی آواز کوس را بخناق و عدم حرکت علم را بتشنج استعاره کرده و این از عالم فواق است
که مذکور شد و گاہے استعاره عامیه مبتذله بسبب تصرفی غرابت پیدا می‌کند چنانچه درین
بیت خاقانی که در خطاب بآفتاب گوید بیت ٭ از قبض تو هر دو گاهواره ٭ در مهد شده
طفل شیرخواره ٭ مردم چشم را بطفل بمهد و ضیای آفتاب را بشیر استعاره نموده

---

۵۱ قربوس بفتحتین کوهه زین و نیز بیش از پشت کوهه زین را قربوس گویند و فارسیان گویند و سکون را بنا بر ضرورت
شعر فارسیان بسکون را استعمال کنند ۱۲

۵۲ علک خائیدن صمغ و مانند آن و خائیدن اسپ لجام را و صمغ و هر چیز لزج باشد ۱۲

وحاصل معنی بیت این است که مردم چشم از ضیائے تو پرورش نورمی یابد چنانچه طفل از
شیر و این استعاره اگرچه نظر بمفردانش مبتذل است امّا بسبب ترکیب غرابتی
بهم رسانیده چه وجه جامع درینجا انتفاع یافتن چیز سیاه کوچکی است از چیز سفید
روشن بسیاهی وسفیدی فقط تدبر ثمره سوم در تقسیم استعاره باعتبار این هر سه چیز
یعنی مستعار له و مستعار منه و وجه جامع بدانکه مستعار له و مستعار منه یا هر دو حسی
می باشند یا هر دو عقلی یا مستعار له حسی و مستعار منه عقلی یا بالعکس و وجه جامع در سه
نوع اخیر غیر از عقلی نمی تواند بود و در نوع اول وجه جامع یا حسی خواهد بود یا عقلی یا مختلف
بجهت آنکه حس معقول را درنمی یابد و عقل محسوس را درمی یابد چنانچه در بحث وجه شبه
شرح کرده شد پس مجموع این تقسیم بشش قسم برمی گردد اول آنکه هر سه حسی باشند چنانچه درین
بیت خاقانی **بیت** گاؤ سفالین که آب لاله تر خورد * ارزن زرینش از مسام برآمد -
شراب را آب لاله تر و نمی را که صراحی سفالین بیرون داده بارزن زرین استعاره
نموده و وجه جامع رنگ و شکل و مقدار است و این هر سه حسی اند دوم آنکه طرفین حسی باشند و وجه
جامع عقلی کقوله سبحانه و آیة لهم اللیل نسلخ منه النهار درینجا مستعار له ظهور ظلمت شب است
بعد از زائل شدن روز و مستعار منه ظهور مسلوخ است از پوست خود و وجه جامع ترتب امرے
بر امریست یعنی ترتیب ظهور ظلمت شب بر رفتن روز مثل ظهور مسلوخ است بر سلخ و
ادراک ترتب امور کار عقل است نه کار حس سوم آنکه مستعار له حسی و مستعار منه و وجه
جامع عقلی باشد چنانچه درین بیت مسعود سعد **بیت** کوه پوینده در مصاف فگن *
مرگ تابنده از نیام برار * شمشیر را بمرگ استعاره کرد و وجه جامع افنا است - چهارم
آنکه مستعار منه حسی و مستعار له و وجه جامع عقلی باشد چنانچه درین بیت خاقانی **بیت**

تیغ او آبستن فتح است اینک بنگرش ‌‌ ‌ نقطه هائے چهره بر آبستنی دارد گواه

مهیّا و مستعد بودن را آبستن استعاره نموده و وجه جامع تهیّوء و استعداد است پنجم آنکه
هر سه عقلی باشند ششم آنکه بعضے از اجزاے وجه جامع حسی و بعضے عقلی باشد و مستعار
له و مستعار منه هر دو حسی باشند کقولک رایت شمسا وانت ترید انسانا کالشمس

فی حسن الطلعة و نباهته[۱] الشان و چنین استعاره بندرت واقع می‌شود و گویا در حقیقت
دو استعاره است و لهذا سکاکی در مفتاح العلوم بنای این تقسیم را بر پنج قسم
گذاشته و این قسم اخیر را ذکر نکرده حیث قال و لان الاستعارة مبناها علی التشبیه
متنوع الی خمسة انواع کما متنوع التشبیه الیها استعارة محسوس لمحسوس بوجه حسی او
بوجه عقلی و استعارة معقول المعقول و استعارة محسوس المعقول و استعاره معقول
المحسوس انتهی کلامه ثمره چهارم در تقسیم استعاره باعتبارات دیگر غیر ازین سه چیز که مذکور
بدانکه تقسیم استعاره باعتبار لفظ مستعار بر دو قسم است اصلیه و تبعیه اما استعارهٔ اصلیه
آنست که لفظ مستعار اسم جنس باشد مثل استعاره اسد برای مرد شجاع و استعارهٔ گل
برائے رخسار و امثال آن و ازین باب است علمی که بتاویل در اسم جنس داخل شود
مثل[۲] آنکه بخیل را بحاتم و جبان را برستم استعاره کنند قال السکاکی فی المفتاح و وجه
کونها اصلیة هو ان الاستعارة مبناها علی التشبیه المستعار له بالمستعار منه و قد تقدم فی
باب التشبیه ان التشبیه لیس الا وصفا للمشبه بکونه مشارکا للمشبه به فی وجه و الاصل فی
الموصوفة هی الحقایق مثل ما تقول جسم ابیض او بیاض صاف انتهی اما استعارهٔ تبعیه آنست
که لفظ مستعار فعل یا مشبه فعل یا حرف باشد و وجه تبعیه بودنش آنست که فعل و حرف
را صلاحیت موصوف بودن نیست و بنای استعاره بر موصوفیت است چنانچه در کلام
سکاکی گذشت پس موصوف در استعارهٔ تبعیه معنی مصدری فعل و متعلقات معانی حروف
حروف خواهد بود و اطلاق استعاره بر فعل و حروف بر سبیل تبعیت خواهند کرد نه بطریق
اصالت و حاصل این سخن آنست که تشبیه در استعارهٔ فعل و متعلقاتش راجع بمعنی
مصدری آن فعل می‌گردد و در حرف عائد به متعلق معنی آن میشود و متعلق معنی حرف چیزی
ست که تعبیر بحرف ازان می‌کنند مثل آنکه بگوئی من از برائے ابتدا و الی برای انتها

---

[۱] نباهت بزرگوار و مشهور شدن ۱۲

[۲] قوله مثل آنکه الخ استعارهٔ حاتم برائے بخیل و استعارهٔ رستم برائے جبان در حالت متحریت میتواند شد و وجه جامع از نقص قضا و منتزع خواهد گردید اولے اینکه چنین گفته شود مثل سخی را بحاتم و شجاع را برستم استعاره کنند ۱۲

غایت است و فی برای ظرفیت و کی برای غرض و مانند آن و این ها یعنی ابتدا و انتها و
ظرفیت و غرض معانی این حروف نیست بل متعلقات معانی حروف است و ازینجا است که
نحویان در تعریف حرف گفته اند الحرف ما دل علی معنی فی غیره و اما مثال آنکه لفظ مستعار
فعل یا شبه فعل باشد کقولک الحال ناطقة بکذا و نطقت الحال بکذا بمعنی دالة بکذا و دلت
بکذا و درینجا مستعار منه لفظ نطق و مستعار له لفظ دلالت است و لفظ مستعار در مثال
اول اسم فاعل و در مثال دوم فعل ماضی است و تشبیه درینجا راجع بنطق و دلالت می
شود نه بناطق و دال و فعل ماضی آن قدر دانی ازین قبیل است این بیت سنائی بیت

منشینا به سخوان و رفتا و بز ‌‌‌ ‌ ‌ ‌ وز خیالات بیهده بگریز

تمسک کردن را باویختن استعاره کرده همچنین اجتناب را بگریختن و در اول لفظ مستعار
صیغه نهی است و دوم صیغه امر و این بیت مسعود سعد بیت دهن ممالکت بخند و خوش
تا سر تیغ تو نگه پدرزار و چکیدن خون تیغ را بگریستن استعاره کرده و لفظ مستعار فعل
مضارع منفی و اما مثال آنکه لفظ مستعار حرف باشد این آیه کریمه است فالتقطه آل فرعون
لیکون لهم عدوا و حزنا یعنی برداشتند حضرت موسی را اهل بیت فرعون بجهت آنکه دشمنی
و غمی برای ایشان باشد پوشیده نماند که لام تعلیل در لیکون بطریق استعاره واقع شده
و استعاره نه در لام است بلکه در معنی غرض است که متعلق بلام است زیرا که غرض از التقاط
فرعون موسی را نه عداوت و حزن بود بل محبت و تبنی بود اما بنا بر آنکه کار بیان ایشان
بعداوت و حزن انجامید محبت و تبنی را استعاره بعداوت و حزن نمود و یعنی التقاط او
موسی را برای عداوت و حزن بود و مستعار له درینجا محبت و تبنی و مستعار منه عداوت و
حزن است و لفظ مستعار حرف لام پس اصل استعاره در معنی غرض است که متعلق لام است
و اطلاق آن بر لام بسبیل تبعیت است نه بطریق اصالت مثال و ازین قبیل است این
بیت نظامی بیت دل را بکنار چون بیکم و ازیار کنار چون نشینم و درینجا استعاره
تبعیه در حرف از است که بمعنی عوض آمده و مستعار له دور کردن خیال یار است از دل و مستعار
منه شستن دل از یار پس اصل استعاره در معنی واقع شده و اطلاق آن بر حرف

از بر سبیل تبعیت است و پوشیده نماند که مدار قرینه استعارهٔ تبعیه بر آنست که گاہے استعاره
منسوب بفاعل می شود و گاہے بمفعول و گاہی بمجرور را امثال منسوب بفاعل کقولک نطقت
الحال بکذا اسناد نطق بحال قرینه استعاره است چه نطق حقیقی مسند بحال نمی شود
و مثال منسوب مفعول کقوله شعر جمع الحق لنا فی امام * قتل البخل و احیا السماحا * نسبت دادن
قتل و احیا به بخل و سماحت قرینه آنست که لفظ قتل و احیا درینجا بطریق استعاره واقع شده
و مثال منسوب بمجرور کقوله سبحانه فبشرهم بعذاب الیم - لفظ عذاب که مجرور است قرینه این
معنی است که بشارت[۵] درین آیه بر سبیل استعاره آمده بجائے فانذرهم اما تقسیم استعاره
باعتبار تجرید و ترشیح آن بر سه نوع است نوع اول استعاره مطلقه و آنچنان است که چیزی
از ملائمات و صفات مستعار له و مستعار منه دران مذکور نشود چنانچه درین بیت عبدالواسع
جبلی بیت شگوفه بر سر شاخ است چون رخسارهٔ جانان * بنفشه بر لب جو بیست چون جرارهٔ
دلبر * زلف را العقرب جراره استعاره نموده و ملائمات مستعار له و مستعار منه هیچ کدام
مذکور نساخت نوع دوم استعاره مجرده و آن چنان است که صفات و ملائمات مستعار له را ذکر
کنند فقط چنانچه درین بیت فردوسی بیت بناخن زره بافت از مشکناب * در آویخت
از گوشهٔ آفتاب * زلف را بزره استعاره نموده و لفظ ناخن و مشکناب و آویختن از
ملائمات مستعار له است یعنی زلف و چنانچه درین بیت خاقانی بیت

از شورش آه من همه شب ‌‌ ‌ بادام تو دوشش ناغنوده

چشم را استعاره نموده و لفظ غنودن را از ملائمات چشم است مذکور ساخته نوع سوم استعارهٔ
مرشحه آن چنان است که ملائمات و صفات مستعار منه را مذکور سازند و صفت درین مقام
عبارت از معنی است قائم بغیر نه لغت نحوی که ابن حاجب در تعریفش گفته النعت تابع
یدل علی معنی فی متبوعه اما مثال استعارهٔ مرشحه این بیت انوری است بیت

---

۵ بشارت بهر سه حرکات بائے موحده فرموده بکذا فی منتهی الارب و فی شمس العلوم فیها ثلاث اللغات
فتح الباء ضمها و کسرها بس آنچه صاحب غیاث اللغات و دیگران نوشته اند که بالفتح خطاست منشائے آن
کم اتفاقی و عدم تحقیق باشد ۱۲

درحقیقه گرنہ عزم خروج است باغ را   چون آبگیر ہا ہمہ پر تیغ وجوشن است

موج آبگیر را بہ تیغ وجوشن استعارہ نمودہ ولفظ عزم وخروج ملائم تیغ وجوشن است کہ مستعار منہ واقع شدہ قال السکاکی ومبنی الترشیح علی التناسی التشبیہ وصرف النفس عن توہمہ کما قال ابوتمام شعر ویصعد حتی یظن الجہول * بان لہ حاجۃ فی السماء ترجمہ اش اینست کہ بالا میرود ممدوح بحدیکہ جہال گمان مے برند کہ مگر کارے در آسمان دارد پوشیدہ نماند کہ بلندی قدر ممدوح را بلفظ صعود استعارہ نمودہ ومصراع ثانی ملائم لفظ صعود است کہ مستعار منہ واقع شدہ وگاہے[1] تجرید وترشیح ہر دو را دریک استعارہ جمع میسازند چنانچہ درین بیت خاقانی **بیت** برشگافد صبا مشیمہ شب * طفل خونین بخاور اندازد * آفتاب را بطفل استعارہ نمودہ وصبا وشب وخاور ملائم مستعار لہ مشیمہ خونین وشگافتن ملائم مستعار منہ واقع شدہ ولہ **بیت** بدرد جیب آسمان وبرو * گوے زر آشکار بند صبح * آفتاب را بگوے زر استعارہ نمودہ ولفظ صبح وآسمان ملائم مستعار لہ ولفظ جیب ودریدن ملائم مستعار منہ واقع شدہ وترشیح در استعارہ بلیغ تر از تجرید واطلاق است زیراکہ استعارہ مبالغہ در تشبیہ است یعنی مشبہ را عین مشبہ بہ ادعا نمودن پس ذکر اوصافیکہ ملائم مشبہ بہ باشد تقویت این مبالغہ می نماید قال السکاکی فی المفتاح اذ قد عرفت اقسام الاستعارۃ فاعلم ان الاستعارۃ لہا شروط فی الحسن ان صادفتہا حسنت والا عرت عن الحسن وربما اکتسبت قبحا وتلک الشروط رعایۃ جہات حسن التشبیہ بین المستعار لہ والمستعار منہ فی الاستعارۃ الحقیقۃ والاستعارۃ بالکنایۃ وان لا تشتم کلامک من جانب اللفظ رائحۃ من التشبیہ ولذلک یشترط فی الاستعارۃ الحقیقۃ ان یکون التشبیہ بین المستعار لہ والمستعار منہ جلیا بنفسہ او معروفا سائرا بین الاقوام والا خرجت الاستعارۃ عن کونہا استعارۃ ودخلت فی باب التعمیۃ والالغاز انتہی ونوعے از استعارہ است کہ بسبیل تمثیل واقع مے شود یعنی مستعار لہ منہ ووجہ جامع ہر یک منتزع از چند چیز باشد چنانچہ شخصے راکہ متردد در امرے باشد بگوئی انی اراک تقدم رجلا وتؤخر اخری یعنی مے بینم ترا کہ یکپائے پیش می آری وپائے دیگر پس مے بری

---

[1] قولہ وگاہے الخ واین جمع ساختن تجرید وترشیح را توشیح نامند واین چنین استعارہ را استعارہ موشحہ خوانند ۱۲

چنانچه درین بیت فردوسی بیت چرا روز و شب جفت اندیشهٔ ⋄ تو گوئی که با شیر در بیشهٔ ⋄
چنانچه[۵۱] درین بیت انوری بیت خرد زان تیره گشت الحق مرا گفته که با من هم ⋄ بگز مهتاب
پیمائی بگل خورشید اندائے ⋄ خورشید را بگل اندودن و مهتاب بگز پیمودن استعاره
است از کار بیهوده کردن و درین بیت خاقانی بیت اسپ در تاز تا جهان طرب ⋄
بستر تازیانه بستانیم ⋄ یعنی بسهولیت بستانیم و له چون جهانی ز خندق اسپ گلین ⋄
کاتشین خندق است گرد حصار ⋄ مقصود آنست که احوال تو در گذشتن از دنیا با آن
کس میماند که اسپ گلین دارد و از خندق آتشین میخواهد که بجهد و درین بیت سنائی که
در هجو علمائے جاه طلب گفته بیت یک جهان ند زبر این افلاک ⋄ گام پُر زهر و خانه
در تریاک ⋄ مقصود آنست که ظاهر شان تمام مفید و باطن شان تمام مضر است و درین
بیت عرفی بیت بهر که عرضه و هم درد خویش می بینم ⋄ که غرق دام من و او بر کنار می گذرد ⋄
و صاحب تلخیص این قسم استعاره را مجاز مرکب نامیده قال السکاکی فی المفتاح و هذا الذی
یسمی تشبیه التمثیل علی الاستعارة ولکون الامثال کلها تمثیلات علی سبیل الاستعارة لایجد التغیر
الیها سبیل فاعلم و علامه تفتازانی وجه عدم تغیرات تمثیلات را چنین بیان کرده و تحقیق ذالک
ان المستعار یجب ان یکون اللفظ الذی هو حق للمشبه به اخذ منه عاریة للمشبه فلو وقع فیه
تغیر لما کان هو اللفظ الذی یختص المشبه به فلا یکون عاریة انتهی اما استعاره بالکنایه عبارت
است از ذکر مشبه و ارادهٔ مشبه به با نصب قرینه و قرینه درین جا استعاره تخییلیه خواهد بود و
طریقش چنان است که با مشبه مذکور چیزے چند از لوازم مشبه به محذوف ذکر نمایند پس ذکر
مشبه و حذف مشبه به عبارت از استعاره بالکنایه است و اثبات لوازم مشبه به محذوف برائے
مشبه مذکور عبارت از استعاره تخییلیه و این بر سه قسم می آید - برائے آنکه لوازم که اختصاص
بمشبه به دارد و آنرا از برائے اثبات مینمایند از سه حال بیرون نیست یا تو ام مشبه به

---

۵۱ قوله چنانچه درین بیت فردوسی الخ درین تمثیل نظر است زیرا که حاصل استعاره آنست که مشبه عین مشبه به ادعا نمایند
و بوی از تشبیه لفظا یافته نشود چنانچه از عبارت مصنف و علامه سکاکی همین مستفاد است پس درین بیت استعاره چگونه خواهد
شد تا وقتیکه لفظ تو گوئی که آن از ادوات تشبیه است موجود باشد ۱۲

بادست یا تکمیل مشبہ بہ موقوف بران است یا دخلی در قوام و تکمیل ندارد مثال اول کقولہ ع
قلسان حالی بالشکایۃ انطق ؛ یعنی زبان حال من بشکوہ گویاتر است و درین جا حال
را بشخص متکلم تشبیہ دادہ و این استعارہ بالکنایہ است و اثبات زبان کہ قوام متکلم بادست
استعارۂ تخئیلیہ و ازین قسم است این بیت سنائی بیت علما جملہ ہرزہ مے لافند ؛
دین بر پائے ہرکسے بافند ؛ درینجا دین را بہ دیبا و حریر تشبیہ دادہ و این استعارہ بالکنایہ
است و لفظ بر پائے بافتن کہ از لوازم مقدمۂ دیبا و حریر است استعارۂ تخئیلیہ مثال دوم
کقولک مخالب المنیۃ نشبت بفلان یعنی پنجہ مرگ در فلان کس فرو رفت و درینجا مرگ را
بسبع تشبیہ دادہ و مشبہ بہ را کہ سبع است ذکر نکردہ و این استعارہ بالکنایہ است و ناخن[۵۱]
کہ اختصاص بسبع دارد و موجب تکمیل اوست برائے مرگ کہ مشبہ است اثبات نمودہ و
این تخئیلیہ است و درین باب است این بیت مسعود سعد بیت

بروی کردہ ہمہ حجرہ بوستان ارم　　بزلف کردہ ہمہ خانہ کلبۂ عطار

پوشیدہ نماند کہ روی اودرین بیت بگل و زلف را بمشک و عنبر تشبیہ دادہ و مشبہ بہ را
ذکر نہ کردہ و این استعاریہ بالکنایہ است و حجرہ را بوستان کردن و خانہ را کلبۂ عطار
ساختن کہ از لوازم گل و مشک است بروی و زلف منسوب نمودہ و این استعارۂ
تخئیلیہ است ۔ مثال سوم کقولک زمام الحکم فی ید فلان درین جا تشبیہ حکم بناقہ از عالم
استعارہ بالکنایہ است و اثبات زمام کہ از لوازم غیر مقوم مشبہ بہ است برائے مشبہ استعارۂ
تخئیلیہ و ازین باب است این بیت سنائی بیت جانت را و رخ آشیانہ مکن ؛
خاطرت را محال خانہ مکن ؛ در مصراع اول جان را بمرغ تشبیہ دادہ و این استعارہ
بالکنایہ است و اثبات آشیانہ کہ از لوازم غیر مقوم مشبہ بہ است استعارۂ تخئیلیہ و بدانکہ
در تحقیق معنی استعارہ بالکنایہ و استعارہ و تخئیلیہ اساطین فن بلاغت را اختلاف است و

۵۱ قولہ و ناخن کہ اختصاص بسبع دارد و موجب تکمیل اوست الخ این قول مبنی بر آن ست کہ ناخن چون
زبان داخل قوام انسان نیست چنانچہ در مفرح القلوب است کہ بعضے حکما شعر و ظفر را از فضلیات
میشمرند از اعضا و الشیخ ابو علی سینا منہم ۱۲

مذہب ہر یک با دلائل آن در مطول علامہ تفتازانی مذکوراست نحن اراد الجمود علیہ فلیرجع الیہ
شجرۂ سوم در بیان مجاز مرسل باید دانست کہ مجاز مرسل عبارت از لفظی است
کہ در غیر معنی موضوع لہ استعمال کردہ شود و علاقہ در معنی حقیقی و معنی مجازی آن لفظ سوائے
تشبیہ چیزی دیگر باشد مثل آنکہ بگویند فلانی درین کار دستی دارد یعنی قدرتے دارد و علاقہ
درینجا علاقہ حال با محل است چہ دست محل ظہور قدرت اوست و در علاقہ واجب است
کہ استعمال نوع او از فصحا منقول باشد و لازم نیست کہ در استعمال ہر جزئی ازان نوع سند
از فصحا بجویم مثلاً واجب است بر ما تفتیش این معنی کہ فصحا حال را باسم محل ذکر می کنند و
بعد از انکہ آن معنی بہ تحقق رسید لازم نیست کہ بہر جا کہ حال را باسم محلش ذکر کنند محتاج سند
فصحا باشیم و اینست معنی این سخن کہ المجاز موضوع بالموضع النوعی لا بالوضع الشخصی اما انواع
علاقہ مجاز مرسل بسیار است و ما درینجا چند نوع ازان ذکر کنیم **نوع اول** تسمیہ کل باسم
جزوش چنانچہ درین بیت حکیم سنائی کہ در منقبت گفتہ **بیت** عشق را جز بود و دل راکان
شرع را دیدہ بود و دین را جان ٭ مقصود با تمثیل درینجا لفظ دیدہ است کہ بمعنی پاسبان
آمدہ فافہم **نوع دوم** تسمیہ جزو باسم کلش کقولہ تعالے یجعلون اصابعھم فی اذانھم۔ مراد از
اصابع انامل است و آن جزو اصابع است و چنانچہ درین بیت فقیر **بیت** مژہ ات
دل ز کف آسان ببرد ٭ دست از رستم دستان ببرد ٭ مراد از دست بردن پنجہ بردن است
و پنجہ جزو دست است **نوع سوم** تسمیۂ مسبب باسم سبب کقولھم رعینا الغیث یعنی
چرانیدیم سبزہ را و مراد از غیث درین جا نبات است و در لغت باران است کہ سبب
روئیدن سبزہ می شود و چنانچہ درین بیت حکیم سنائی **بیت** ای ز خود گشتہ سیر جوع این
است ٭ وی دوتا از ندم رکوع این است ٭ سیر شدن درین جا بمعنی بیزار شدن آمدہ
و سیرے سبب بیزاری از غذاے شود۔ **نوع چہارم** تسمیہ سبب باسم مسبب کقولھم
امطرت السمائے نباتا و مراد از نبات درینجا باران است کہ سبب روئیدن نبات می
شود۔ چنانچہ درین بیت سنائی **بیت** سرد و گرم زمانہ ناخوردہ ٭ نرسی بر درِ سراپردہ
مراد از سرد و گرم زمانہ انقلاب است و انقلاب سبب گرمی و سردی می شود۔

نوع پنجم تسمیہ شئ باسمی کہ در زمان ماضی داشتہ کقولہ تعالےٰ وآتوا الیتامیٰ اموالہم یعنی مال یتیمان را بعد از بلوغ بدہید و بعد از بلوغ یتیم نمی گویند و چنانچہ درین بیت عطار بیت
حمد بیحد مر خدائے پاک را ٭ آنکہ ایمان داد مشت خاک را ٭ آدم را بمشت خاک تعبیر کردہ وظاہر است کہ قبل از وجود خاک بودہ۔ **نوع ششم** تسمیۂ شئ باسمی کہ در مستقبل خواہد یافت کقولہ سبحانہ انی ارانی اعصر خمرا[۵۱] مراد از خمر درینجا شیرۂ انگور است کہ بعد از ان خمر می شود۔ **نوع ہفتم** تسمیہ شئ باسم محلش کقولہ سبحانہ فلیدع[۵۲] نادیہ ای اہل نادیہ والنادی المجلس وازین باب است جاری شدن نہر و میزاب وامثال آن **نوع ہشتم** تسمیہ محل باسم حالش کقولہ تعالیٰ واما الذین ابیضت وجوہہم ففی رحمۃ اللہ یعنی کسانیکہ در قیامت روئے شان سفید باشد در رحمت خدا خواہند بود۔ ومراد از رحمت جنت است کہ محل رحمت باشد وازین قبیل است این بیت خاقانی **بیت** در مرکز مثلث بگرفت ربع مسکون ٭ فرباد اوج مریخ از تیغ مرصقالش ٭ از اوج مریخ برج اسد مراد است۔ وآن محل اوج مریخ است ومعنی بیت مذکور آنست کہ اسد از تیغ مرصقال ممدوح بجدی فرباد کرد کہ فرباد او ربع مسکون را در مرکز مثلث یعنی در کرۂ آتش گرفت ومقصود آنست کہ فریاد او آتش بربع مسکون زد۔ **نوع نہم** تسمیہ شئ باسم آلۂ آن شئ چنانچہ درین بیت سنائی **بیت** متوسط میان صورت وہوش ٭ شدہ زین سو زبان وزان سو گوش ٭ این بیت در تعریف نفس کلی است ومراد آنست کہ نفس کلی از عقل استفادہ میکند وبر اجسام افادہ می نماید وزبان آلہ افادۂ سخن است وگوش آلہ افادہ آن ومن ذلک قولہ سبحانہ حکایت عن ابراہیم علیہ السلام واجعل لی لسان صدق فی الآخرین[۵۳] مراد از زبان درینجا بقول مفسرین ذکر جمیل است وزبان آلہ ذکر است بالجملہ در علاقہ مجاز مرسل باید کہ نوعی از استلزام یافتہ شود واستعمال آن از فصحا منقول باشد کما مر۔

شنجر چہارم در بیان **کنایہ**۔ بباید دانست کہ کنایہ در لغت مصدر است بمعنی ترک تصریح

---

۵۱ انی ارانی الخ یعنی می بینم خود را کہ می افشرم شراب را یعنی انگور را ۱۲

۵۲ قولہ فلیدع الخ پس باید کہ ندا کند مجلس این اہل مجلس خود را ۱۲

۵۳ قولہ واجعل لی الخ مقرر کن برائے من زبان صدق ای ذکر جمیل در متاخرین واللہ اعلم بالصواب ۱۲

ذکرلوازم

کردن نقول کیست ہکذا او انرکت النصر یح بہ ودر اصطلاح عبارت از لفظیست کہ لازم معنی
اورا ارادہ نمایند یا جواز ارادۂ ملزوم بخلاف مجاز کہ درآنجا عدم ارادۂ ملزوم معتبر است چنانچہ
در بحث مجاز شرح دادہ شد وکنایہ بر سہ قسم است اول آنکہ مقصود از کنایہ ذات موصوف
باشد فقط دوم آنکہ مطلوب از کنایہ صفتے از صفات باشد ومراد از صفت دریںجا معنی
قائم بغیر است نہ نعت نحوی چنانچہ در بحث استعارہ گذشت سوم آنکہ غرض از کنایہ
اثبات صفتے از برائے موصوفی باشد یا نفی صفتے از موصوفی اما قسم اول از کنایہ کہ مقصود
ازان ذات موصوف باشد فقط بر دو گونہ مے آید قریب وبعید قریب آنست کہ یک صفت
راکہ اختصاص بموصوفی معین داشتہ باشد ذکرکنی ومقصود تو ازان صفت ذات آن موصوف
باشد فقط چنانچہ درین بیت خاقانی بیت آسمان کوہ زہرہ آفتاب کان ضمیر * آفت ہرچہ
آفتاب از کوہ وکان انگیختہ * چیزی راکہ آفتاب از کوہ وکان انگیختہ جواہر است ایضاً فی
مخاطبۃ الشمس خاقانی بیت بالات شجاع ارغوان تن * زیر تو عروس ارغنون زن * مراد
از شجاع ارغوان تن مریخ است کہ بالاے آفتاب است وعروس ارغنون زن زہرہ کہ
زیر آفتاب است اما کنایہ بعید ازین قسم آنست کہ چند صفت راکہ من حیث المجموع مختص
بموصوفے معین باشد ذکرکنی ومقصود تو از مجموع آن صفات ذات آن موصوف باشد فقط
کقولک کنایۃ عن الانسان حی مستوی القامۃ عریض الاظفار ظاہر است کہ این صفات فرادی
فرادی مختص بانسان نیست اما من حیث المجموع اختصاص بانسان دارد فقط چنانچہ درین
بیت مسعود سعد بیت بخواہ آن طبع راقوت بخواہ آن کام را لذت * بخواہ آن چشم را لالہ بخواہ
آن مغز را عنبر * مقصود از مجموع این صفات شراب است ودرین بیت خاقانی بیت
ساز آن رعنای صاحب بربطاندر بزم چرخ * سوز آن قرائے صاحب طیلسان انگیختہ *
ظاہر است کہ دربزم چرخ رعنای صاحب بربط زہرہ وقرای صاحب طیلسان مشتری
است اما قسم دوم از کنایہ کہ مطلوب ازان نفس صفت باشد فقط نہ ذات موصوف و
این نیز قریب وبعید می آید قریب آنست کہ انتقال از لازم بملزوم بے وسائط در وحاصل
شود واین ہم بر دو گونہ است یکے آنکہ کنایہ در و اضح باشد دوم آنکہ خفای اغنہ باشد

قرا مبالغہ
قاری

مثال اول کقولهم طویل النجاد کنایه عن طویل القامة نجاد بالکسر بند شمشیر را گویند و درازی
آن لازم درازی قامت است و ازین باب است این بیت سنائی که در نعت گفت
بیت طینتے نے از و مخمر تر * ساکنے نے از و مشمر تر * تشمیر دامن بر کمر زدن است و آن
کنایه از مستعد راه بودن و درین بیت خاقانی **بیت** دست کفچه مکن به پیش فلک *
که فلک کاسه الیست خاک انبار * دست کفچه کردن کنایه از چیزے خواستن است و
درین بیت مختاری **بیت** مهان آسوده تن باشند ز اکرام تو در دنیا * سران افگنده
سر خیزند ز انعام تو در محشر * افگنده سر کنایه از خجل است و درین بیت بابافغانی **بیت**
نسخهٔ سحر سامری کاغذ توتیا شود * چون به کرشمه سر دهی نرگس سرمه سائے را * مثال دوم
کقولهم عریض القفا کنایه عن الابله و این معنی از علم قیافه معلوم می شود چنانچه درین بیت خاقانی
بیت عاشق مکشی به تیغ غمزه * چندانکه بدست چپ شماری * بدست چپ شمردن کنایه
از کثرت شمار است زیرا که در حساب عقد انامل احاد و عشرات را بدست راست و
مآت و الوف را بدست چپ می شمارند و چنانچه درین بیت سنائی که در نعت گفته
بیت در جهان خدائے در دیده * ماه نو دین بروے او دیده * مراد آنست که دین او[۱]
را گرامی داشته چه تو را بروی کسی می بینند که او را گرامی دارند اما کنایه بعید ازین قسم
آنست که انتقال از لازم بملزوم بوسائط حاصل شود چنانکه مهمان دوست را کثیر الرماد گویند و
شرح این در ما تقدم گذشت و ازین قلیل است این بیت شیخ نظامی **بیت** بزرگی
بایدت در دل سخا بند * سر کیسه به برگ گندنا بند * بستن سر کیسه به برگ گندنا کنایه از تعجیل
و اهتمام در سخا است و وجه آن نیز انتقال از برگ گندنا بستن به محکم نبودن بند سر کیسه و از ان
بزودی وا شدن سر کیسه و از ان بزود بخشیدن اما قسم سوم از کنایه که غرض از ان اثبات صفتی
برای موصوفی یا نفی صفتی از موصوفی باشد کقول الشاعر شعر ان السماحة والمروة والندی *
فی قبة ضربت علی ابن الحشرج * ترجمه اش این ست که سماحت و مروت و سخاوت در خیمه
ایست که آن را بر بالای ابن حشرج زده اند اراده شاعر آنست که صفات مذکور را در ممدوح
اثبات کند و صریح نگوید پس گفت خیمه که بر سر ممدوح زده اند مجموع این صفات در ان خیمه

[۱] آنحضرت

اوست چون در عالم ارباب خیام بسیار اند اختصاص این صفات بخیمه که برسر ممدوح
زده اند افادهٔ اختصاص ممدوح می کند وکذا قولهم المجد بین ثوبیه والکرم بین بردیه یعنی مجد در
وجامهٔ او وکرم در دو ردای اوست مجد وکرم را در جامه و ردای ممدوح ثابت کردن کنایه
از ثابت کردن در ذات اوست وازین قسم است این بیت حکیم مختاری بیت دامن
همت سرافرازش * گردن چرخ راگریبان باد * دامن همت ممدوح راگریبان گردن آسمان
گفتن کنایه ازان ست که همت او بلندتر از آسمان باد واین بیت کمال اسمعیل بیت
یارب چه فتنه بود که از سهم تیغش * مریخ تیر خود همه در دوکدان نهاد * تیر در دوکدان[له]
نهادن مریخ کنایه ازان است که نامرد شد وشیوهٔ زنان اختیار کرده این بیت حکیم اسدی
بیت نگو گفت دانا که دختر مباد * چو باشد بجز خاکش افسر مباد * یعنی در زیر خاک باد و
پوشیده نماند که کنایه متفاوت می شود بحسب تعریض وتلویح ورمز واشارت وایما پس اگر
مقصود از کنایه موصوف غیر مذکور باشد آن را تعریض نامند چنانچه در عرضهٔ شخصی که مسلمانی
را اذیت رساند بگوئی المسلم من سلم المسلمون من یده ولسانه وغرض تو نفی اسلام ازان موذی
باشد قال صاحب الکشاف الکنایه ان تذکر الشئ بغیر لفظه الموضوع له والتعریض ان تذکر
شیئاً یدل به علی شئ لم یذکر کما یقول المحتاج للمحتاج الیه جئتک لاسلم علیک فکانه امالة
الکلام الی عرض یدل علی المقصود انتهی وعرضه بالضم بمعنی جانب است پس تعریض گویا اشارة
کردن بجانبے وارادہ جانب دیگر نمودن است وآنچه از اقسام کنایه کثیر الوسائط باشد
یعنی انتقال از لازم بملزوم دران بوسائط حاصل شود آنرا تلویح خوانند واگر کثیر الوسائط
نیست اما در لزوم او نوع خفائیست مثل عریض القفا که گذشت آنرا رمز گویند واگر
هیچیک از خفا وکثرت وسائط ندارد وآن را ایما واشارت نامند کقوله شعر

او ما رایت المجد القی رحله   فی آل طلحة ثم لم یتحول

رحل اقامت انداختن مجد در آل طلحه کنایه از ماجد بودن ایشان است وعدم تحول بنش

له دوکدان بادال ابجد بروزن دوستان صندوقچه وسفید جعبه راگویند دران دوک وگرده ریسمان وغیره
گذارند وبعربی حفش خوانند وجمع آن احفاش است ۱۲

کنایہ از دوام و استمرار کقولہ شعر مثنی تخلو تمیم من کریم ۔ و مسلمۃ ابن عمرو من تمیم ۔ و معنی تلویح اشارت کردن است از دور و رمز اشارت از نزدیک بر سبیل خفا از گوشہ ابرو یا لب و باید دانست کہ ارباب بلاغت اتفاق برین دارند کہ مجاز و کنایہ از حقیقت و تصریح بلیغ تر است و استعارہ قوی تر از تشبیہ است اما سبب بلیغ تر بودن مجاز و کنایہ آنست کہ در مجاز از ملزوم بہ لازم انتقال می کنند چنانچہ اگر گوئی آفتابے را دیدم و مراد تو معشوق باشد بلیغ تر از ان است کہ بگوئی معشوقی را دیدم زیرا کہ آن مانند دعوٰی است کہ با گواہ باشد چہ وجود ہر ملزومے شاہد وجود لازم خود است بجہت عدم انفکاک لازم از ملزوم و این مثل دعوٰی است کہ گواہ با او نیست و فرق ست در دعوٰی با گواہ و دعوٰی بے گواہ فافہم اما وجہ قوی تر بودن استعارہ از تشبیہ آنست کہ وجہ مشبہ باید کہ در مشبہ بہ کامل تر از مشبہ باشد و در استعارہ مشبہ را عین مشبہ بہ ادعا می نمایند و رائحہ از تشبیہ دران نمی باشد و قرینہ عدم ارادہ مشبہ بہ در استعارہ واجب است پس این نیز حکم دعوٰی با گواہ دارد چنانچہ مذکور شد ہذا آخر بیاننا فی علم البیان و نسأل التوفیق من اللہ و علیہ التکلان ۔

الحدیقۃ الثانیۃ فی علم البدائع والصنائع

علم بدیع عبارت است از شناختن وجوہ محسنات کلام و بدائع و صنائعی کہ در الفاظ و معانی بکار میروند بطریق تحسین نہ بر سبیل وجوب و این حدیقہ مشتمل بر دو چمن است زیرا کہ بدائع و صنائع یا معنوی است یا لفظی و چون معنی مقدم بر لفظ اوّل است بذکر بدائع معنوی پرداختن انسب و اولی است ۔

چمن اول در ذکر بدائعے کہ در معانی بکار میروند از انجملہ است **طباق** و این صنعت را تضاد و مطابقہ نیز گویند و تعریفش چنان است کہ دو معنی را کہ فی الجملہ تقابل و تضاد درمیان شان باشد در کلام ذکر کنند خواہ آن ہر دو اسم باشند خواہ فعل خواہ حرف خواہ یکے فعل باشد و یکے اسم و ہر یک ازینہا یا بطریق ایجاب واقع شود یا بطور سلب امّا مثال طباق اسم با اسم کقولہ تعالیٰ و تحسبہم ایقاظا وہم رقود و یخرج الحی من المیت ۔

ـــــــ

لہ قولہ مثنی الخ ای گاہے خالی نمی ماند قبیلہ تمیم از کرم کنندگان حالانکہ مسلمہ ابن عمرو از قبیلہ تمیم است ۔ اللہ اعلم ۱۲

چنانچه درین بیت انوری بیت سخنش را مزاج سحر حلال ✦ ورکهش را خواص بیت حرام ✦ ودرین بیت نظامی بیت ازان سرو آمد این کاخ دل افروز ✦ که چون جا گرم کردی گویدت خیز ✦ اما مثال فعل با فعل کقوله تعالی یحیی ویمیت وازین قبیل است این بیت خاقانی بیت نمی غنود غمزه ام گرم ازان سحر که بناز ✦ گشاد نرگس مخمور و بست خواب مرا ✦ واین بیت مختاری بیت جان من[۵۱] بستان بوسی وبوسی بازده تا لب هم جان ده من باشی وهم جان ستان ✦ واین بیت سلمان ساوجی بیت چه خیزد شعلهٔ تیغت نشیند آب بر آتش ✦ چو خندد ساغر زمت بگرید ابر بر دریا ✦ اما مثال طباق حرف با حرف کقوله عز وجل لها ما کسبت وعلیها ما اکتسبت پوشیده نماند که لام در علی درین آیه متضاد واقع شده بجهت اشتمال بر معنی نفع وضرر وازین عالم این بیت فقیر بیت مال دنیا می شود در زود وبال صاحبش ✦ آنچه از خود می شماری بر تو باشد هوشیار ✦ وازین قبیل طباق اسمی است ذکر عناصر اربعه در یک جا آوردن چنانچه درین بیت عبد الواسع جبلی که در تعریف اسپ گفته بیت ای سوی بالا چو آتش سوی پستی همچو آب ✦ خاک وصفی در درنگ وباد رنگی در شتاب ✦ ودرین بیت انوری بیت ای باد خاک مرکب گردون شتاب تو ✦ آتش بخار چشمهٔ تیغ چو آب تو ✦ ودرین بیت نظامی بیت چو باد از آتشم تا کی گریزی ✦ نه من خاک توام آبم چه ریزی ✦ ودرین بیت خاقانی بیت

چندان بر دن رانده په کاتش گرفته فرق مه ✦ نی باد لبر خاک ره نه آب مجرا داشته

اما مثال طباق سلبی چنانچه درین ابیات کمال اسمٰعیل بیت

پشت من بشکن وپیمان مشکن ✦ خون من میخور ورنهار مخور

نظامی بیت مرا چون بد نباشد حال بی تو ✦ که بودم با تو پار امسال بی تو ✦ وله زنور عشق بهتر در جهان چیست ✦ که بی او گل نخندید[۵۲] ابر نگریست ✦ مخفی نماند که صاحب تلخیص

---

۵۱ قوله جان من بستان الخ این بیت حکیم مختاری جامع طباق فعلی واسمیست فعلی است در مصرع اول واسمی در مصرع ثانی چه جا ده وجانستان اسم فاعل ترکیبی است که از ترکیب اسم وامر بوجود کما هو اظهر ۱۲

۵۲ در نخندیدن ونگریستن فی الحقیقت تقابل نیست صرف در بادی النظر معلوم میشود که درین صفت همین قدر کافی باشد ۱۲

طباق را بر دو گونہ قرار دادہ ایجابی و سلبی و در مثال طباق سلبی این آیۂ کریمہ را ذکر کردہ و لکن
اکثر الناس لا یعلمون یعلمون ظاہرًا من الحیٰوۃ الدنیا و مؤلف گوید چون ایجاب و سلب را
در کلام جمع کنی باعتبار تنافی و تقابلی کہ درمیان این ہر دو معنی محقق است اطلاق طباق
بر آن صحیح می آید و الا ایجاب تنہا یا سلب تنہا را در معنی طباق اصلا مداخلت نیست مثلاً
در یحیی و یمیت احیا و اماتت مفید طباق است و معنی ایجاب اصلا در ینجا ملحوظ و معتبر نیست
و ہمچنین در آیۂ لا یعلمون یعلمون الخ جمع میان سلب و ایجاب مفید طباق است نہ سلب
تنہا پس طباق را سلبی و ایجابی گفتن صورتی ندارد فقد بر و نوعی از طباق است کہ آن را

---

۵ قولہ و مؤلف گوید الخ غور کردنیست کہ اگر ایجاب تنہا و سلب تنہا را در معنی طباق اصلا مداخلت نیست اسم و فعل و حرف
را کدام مداخلت است کہ بلحاظ آنہا تقسیم طباق نمودہ شد حیل انکہ صاحب تلخیص و ملخص تعریف طباق ایجابی و سلبی بیان نکرد صرف بر امثلہ اکتفا
نمود و آنچہ علامہ تفتازانی در تعریف طباق سلبی نوشتہ وہو ان یجمع بین فعلی مصدر واحد احدہما مثبت و الآخر منفی او احدہما امر
و الآخر نہی جامع نیست انچہ بر دو منفی متقابل صادق نمی آید چنانچہ ملا عصام ہم در مطول بر قید فعلی مصدر واحد اعتراض کردہ
میگوید ہذا اقالہ المصنف و تبعہ الشارح و یخرج من بیانہما انت بعالم و انا و علم او نا اعلم و نحو احبک انا نا و لست
انسانا فالاولی ہو ان یجمع بین الثبوت و الانتفاء و این اولویت ہم بوجہ عدم جامعیت دو منفی متقابل ما ہو نیست
گر ایشید پس من میگویم بفضل اللہ العظیم وہو ہادی الصراط المستقیم اگر ہر دو متقابل رائحہ از نفی ندارند پس طباق ایجابی است و رنہ سلبی
عام از ینکہ ہر دو سلبی باشند چنانچہ درین مطلع او مصرع بندہ مطلع نمیرد آنکہ در یادش تو باشی ٭ ندارد جان کہ جلادش تو باشی ٭
مصرع ٭ نہ مردن بتوبی تو نا زیستن ٭ جان نداشتن و نازیستن بمعنی مردن است یا یکی ایجابی و دیگری سلبی باشد چنانچہ درین بیت کمال
اسمعیل سہ پشت من بشکن و پیمان مشکن ٭ خون میخور و زنہار نخورد ٭ و انکار تقابل در عدمین محض مکابرہ است چہ در عدم قیام
بالغیر جز تقسیم تقابل چارہ نیست ہذا فافہم و تفکر و لا تکن من المنکرین و آنچہ مولوی صہبائی در جواب اعتراض مصنف نوشتہ
ترجمہ اش اینست در اجتماع دو فعل مشتق از دو مصدر تا وقتیکہ اختلاف اثبات و نفی یا امر و نہی نخواہد شد طباق گفتش
درست نخواہد آمد بخلاف دو اسم یا یک اسم و یک فعل یا دو فعل مشتق از دو مصدر چنانچہ آمد و رفت کہ در ینہا برای طباق حاجت
نفی و اثبات نیست اختلاف اینہا خود در باب طباق کافیست پس چونکہ در اجتماع فعلین متلقفین از یک مصدر طباق بجز نفی و سلب
ممکن نبود لہذا نامش طباق سلبی گذاشتند از ینکہ در غیر سلب و نفی را در طباق دخل نمیشود و لہذا بمقابلہ اش ایجابی گفت انتہی کلامہ ظاہر
است کہ مدار این جواب بر وجود طویل تقریر بر تعریف علامہ تفتازانی است آن قبول کردہ عموم علما مصنف نیست تقریر بطلانش بالا گذشت ۱۲

تدبیج نامند و تدبیج بمعنی تزیین است یقال دبج المطر الارض ای زینها و طریقش چنان است که در معنی مدح یا ذم یا غیر آن الوان را ذکر سازند و مقصود از آن الوان بطریق کنایه یا بطور ایهام حاصل شود و تکثر الوان شرط نیست بلکه ما فوق واحد کافی است چنانچه ابوتمام در مرثیه شخصی که شهید شده بود گفته شعر تردی ثیاب الموت حمراً فما اتی * لها اللیل الا وهی من سندس خضر * ترجمه اش این است که جامه سرخ مرگ را ردای خود ساخت و هنوز شب نیامده بود که آن سندس سبز شد و جامه سرخ کنایه از شهادت است و تبدیل آن بسندس سبز کنایه از دخول به بهشت است و چنانچه درین بیت حکیم اسدی بیت ز شمشیر او لعل جای کمین * ز زر کفش زر روی زمین * لعل شدن جای کمین کنایه از کثرت خونریزی است و زر شدن روی زمین کنایه از بسیاری زر پاشی و درین بیت خاقانی بیت دندان نکنی سپید تا لب * از تب نکنم کبود هر دم * دندان سپید کردن کنایه از خنده است و لب کبود کردن کنایه از شدت تپ و نوعی از طباق آنست که دو معنی را جمع کنند که یکی از آن دو معنی را جمع کنند که یکی از آن دو معنی متعلق بچیزی باشد که با معنی دوم تقابل و تضاد دارد و تعلق درینجا یک گونه کافی است مثل تعلق سببیت یا لزوم یا غیر آن کقوله سبحانه اشداء علی الکفار رحماء بینهم شدت مقابل رحمت نیست بلکه مقابل لین است ولین سبب رحمت است و کقوله تعالی و من رحمته جعل لکم اللیل و النهار لتسکنوا فیه و لتبتغوا من فضله ابتغاء فضل را بسکون تقابل نیست اما مستلزم حرکت است و حرکت مقابل سکون است و ازین قبیل است این بیت حکیم ازرقی بیت ربود چشم من از لعل تو گهر ریزی * گرفت زلف تو از کار من پریشانی * گهر ریزی مقابل پریشانی نیست اما جمعیت و دولت که مقابل پریشانی است مستلزم گهر ریزی است و این بیت انوری بیت

لطف تو بر ساعتم خواند که هین لاعتذار   قهر تو هر لحظه ام راند که ران لاجتناب

میان اعتذار و اجتناب تقابل نیست بلکه تقابل در رغبت و اجتناب است و اعتذار مستلزم رغبت است و نوعی از طباق است که آنرا ایهام تضاد نامند و تعریفش چنان است که دو معنی غیر متقابل را بدو لفظ تعبیر کنند که در معنی حقیقی آن هر دو لفظ تقابل و تضاد

متحقق باشند چنانچه درین بیت **شعر** لاتعجبی یا سلم من رجل ﴿ ضحک المشیب براسه فبکی ﴾
یعنی تعجب مکن ای سلمی از مردیکه خنده باشد پیری بر سر او پس گریسته باشد آن مرد مراد از خندهٔ
پیری ظهور اوست و ظاہر است که ظہور پیری را با گریه تقابل و تضاد نیست اما چون آن را بلفظ
خنده تعبیر کرده میان معنی حقیقی خنده و گریه تقابل حاصل است و ازین قبیل است این بیت
سنائی **بیت** ہست شایسته گرچه آید خشم ۔ طاق ابرو برای جفتی چشم ﴿ طاق اینجا بمعنی
طاق عمارت است ۔ امّا چون طاق ضد جفت ہم مے آید نظر بدان معنی تقابل و تضاد بہم ساند
و درین بیت فقیر **بیت** شب وصل تو به پایان آمد ﴿ صبح میخندد و من می گریم ﴿ خندیدن
صبح دمیدن اوست و تقابل در معنی خنده و گریه است فافہم **مقابلہ** و آن چنان است
که دو معنی یا بیشتر که با ہم متوافق باشند ذکر کنند و بعد ازان متقابل و متضاد آن معانی را ہمان
ترتیب مذکور سازند و مراد از توافق درینجا ہمین قدر است که تقابل و ضدیت نداشته باشند
کقوله سبحانه فلیضحکوا قلیلا ولیبکوا کثیرا اول ضحک و قلت را مذکور ساخته و میان این ہر دو
توافق یعنی عدم تقابل حاصل است و در فقرهٔ دوم بکا و کثرت را آورده و این مقابل ضحک
و قلت است و چنانچه درین بیت امیر معزی **بیت** ولی و در خط فرمانش عزیز از طالع فرخ ﴿
عدو در بند و زندانش ذلیل از اختر واژون ﴿ عدو مقابل ولی و ذلیل مقابل عزیز و اختر
واژون مقابل طالع فرخ است و درین بیت حکیم مختاری **بیت** مخالفان تو مردود
چون جواب خطا ﴿ موافقان تو مقبول چون سوال صواب ﴿ و درین بیت الفاظ مصرع ثانی
بالتمام با الفاظ مصرع اوّل به ترتیب تقابل و تضاد دارند و پوشیده نماند که سکاکی در
مفتاح این صنعت را جدا ذکر کرده و صاحب تلخیص و مطول این را از قسم طباق شمرده و
این قول اقرب است بصواب زیراکه درینجا نیز تقابل و تضاد معتبر است ۔
مراعاة النظیر و این صنعت را تناسب و توفیق نیز گویند و ضابطه اش آنست که در
کلام چیز ہائے را که با ہم نسبتے داشته باشند سوائے نسبت تقابل و تضاد جمع نما یند

۵۱ قوله ہست شایسته الخ یعنی طاق ابرو برای جفتی چشم شایسته است اگرچه نزا ازین مقابله خشم آید ۱۲ ۵۲ قوله درین بیت الفاظ مصرع
ثانی الخ یعنی درین بیت الفاظ مصرع ثانی غیر مکرر با الفاظ مصرع اول چون با الفاظ مصراع اول ترتیب تقابل و تضاد دارند ۱۲

چنانچه درین دو بیت ابو رشیق شعر اصح واقوی ما سمعناه فی الندی * من الخبر الماثور منذ قدیم *
احادیث یرویها السیول عن الحیا * عن البحر عن کف الامیر تمیم * یعنی صحیح تر و قوی ترین
اخبار ماثوره که در وجود از قدیم شنیده ایم احادیثی است که سیل آن را از باران روایت
میکند و باران از بحر و بحر از کف ممدوح پوشیده نماند که شاعر درینجا مناسبات و نظائر
دو چیز را جمع کرده اول مناسبات علم حدیث و آن صحت و قوت و سماع و خبر ماثور و احادیث
و روایت است دوم مناسبات دریا و آن سیل و باران و بحر است و رعایت ترتیب را در
هر دو جا از دست نداده یعنی چنانچه حدیث را اصاغر با کابر معنعن میرسانند همچنین خبر ماثور جود و
بخشش را سیل از باران که اصل اوست روایت کرده و باران از بحر که اصل اوست و بحر او
کف ممدوح که اصل اوست با دعای شاعر روایت کرده و ازین باب است این ابیات
انوری **بیت** ارغوان رسته است خصمت را ز نرگسدان چشم * زانکه تیغت را برنگ یاسمین
آورده اند * **وله** ساقیا خیز که گل رشک رخ حور آشد * بوستان جنت و می کوثر و طوبے
است چناره * **خاقانی بیت** بود آفتاب زردی کان زر و رخ برآمد * صبح دو عید
بنمود از سایه هلالش * سلمان ساوجی **بیت** چو از زاغ کمان گردد عقاب تیر او پران *
شود بوم وجود شوم دشمن جفت با عنقا * مسعود سعد **بیت** بهرام روز کوشش و ناهید
روز بزم * برجیس روز بخشش و خورشید روز بار * و ملحق باین صنعت است ایهام تناسب
تعریفش چنان است که[۵۱] دو معنی را بدو لفظ نماید و یکی ازان دو معنی داشته باشد و معنی
دومش را که غیر مقصود بود با معنی اول تناسب یافته شود کقوله تعالی والشمس والقمر
بحسبان والنجم والشجر یسجدان. لفظ نجم درین آیه بمعنی نباتی است که ساق ندارد و آنچه
ساق دارد آن را شجر گویند و معنی دوم نجم که ستاره است درینجا مقصود نیست اما با شمس
و قمر تناسب دارد و چنانچه درین بیت خاقانی **بیت** از دم خلق تو در مسدس گیتی * بوے
مثلث بهر مشام برآمد * مثلث درینجا بمعنی نوعی از عطریات است که بخوری نمایند و معنی

۵۱ درین تعریف قیدی از مصنف رح فرو گذاشت شد که آن اینست که معنی مقصود را با معنی لفظ دیگر مناسبت نباشد کما قال المحقق تفتازانی فی مختصر المعانی ان یجمع من معنیین غیر متناسبین بلفظین یکون لهما معنیان متناسبان و ان لم یکونا مقصودین هنا ۱۲

دوم آنکه عبارت از اشکال هندسی است غیر مقصود است اما بالفاظ مسدس تناسب دارد و
درین بیت مرزا جیحی داش بیت کسے در عاشقی هم پیشه ما چون من نمی خواهد خورم گر آب
تیر سنجی بیادم کوه کن آید بلفظ شیرین و کوه کن این بیت نیز ازان قبیل است ۔

مشاکله درین صنعت چنان است که چیزی را بلفظ غیرے ذکر کنند بسبب
وقوع آن چیز در صحبت آن غیر کقوله تعالے وجزاء سیئة سیئة و مکروا و مکر الله پوشیده
نماند که حق سبحانه درین دو آیه عذاب را بلفظ سیئة و مکر تعبیر فرموده بجهت مشاکلة
آن با سیئة و مکر کفار پس معنی آیت اول آنست که جزائے بدی عذاب است و معنے آیه
دوم آنکه کفار مکر کردند و خداے تعالے عذاب کرد ایشان را و کقول الشاعر شعر

قالوا اقترح شیئا نجد لک طبخه — قلت اطبخوا لی جبة و قمیصا

یعنی گفتند که چیزے را التماس کن برائے تو نیکو پزیم گفتم که بپزید برائے من جبه و پیرهن را و
دوختن را بلفظ طبخ ذکر کرده برائے مشاکلة و نکته درینجا مزید اهتمام قائل است بجبه و
پیراهن و ازین قبیل است این بیت ع بیت لب سوال سزاوار بخیه بیشتر است
عبث بخرقه خود بخیه میزند درویش ۔ خموشی را به بخیه لب تعبیر کرده و نکته درینجا مزید اهتمام
بشان خاموشی است ۔

مزاوجه این صنعت چنان است که دو معنی که در شرط و جزا واقع شوند امرے که
بر اول مترتب شود بر ثانی نیز مترتب گردد چنانچه درین بیت فقیر بیت

چون مرا بینی شود لطف بدل با عتاب — چون ترا بینم شود صبرم بدل با اضطراب

پوشیده نماند که مقصود ازین شعر ترتیب تبدیل است بر حالت معشوق و حالت عاشق و
همین است معنی مزاوجت درین مقام خواه آن هر دو ترتیب در یک شرط و جزا واقع شوند
خواه هر ترتیبے در مجموع یک شرط و جزا وقوع یابد چنانچه در شعر مذکور ارصاد بعضے این
صنعت را تسهیم نامند ۔

۱؎ سیئه دیگرے که منسوب بحق است تعالے شانه مراد ازان عذاب است اما چون با سیئه دیگر کفار که مذکور شده
بود لفظ تعبیر شد نموده و نکته درینجا مجازاة اعمال است ان خیرا فخیر و ان شرا فشر ها ۱۲

وآن چنان است که قبل[۱] از عجز فقرۂ نثر یا عجز بیت لفظی بیارند که دلالت بر آن نماید

۱؎ قوله که قبل از عجز فقرۂ نثر الخ آخر فقره نثر را عجز گفتن از مخترعات صاحب تلخیص معلوم می شود علاوه برین علم روی درین آیه شریفه قبل از خواندن آخر فقره چگونه ممکن است زیرا که هم روی این آیه شریفه آیتی سابق مذکور نشد ملاحظه باید کرد واین آیه از رکوع چهارم ربع چهارم پارہ بستم است که آیه سابقه اش بر لفظ سابقین وسابقه اسابقه بر مستبصرین تمام شده است وهمین حال است آیه هائے دیگر که قریب المضمون این آیه در قرآن مجید واقع شده اند در رکوع اول ربع دوم پاره اول عز اسمه میفرماید وما ظلمونا ولکن کانوا انفسهم یظلمون که آیه سابقه این آیه بر تشکرون تمام میشود ودر رکوع سوم ربع اول پاره چهارم است وما ظلمهم الله ولکن انفسهم یظلمون که تمامی آیه سابقه این آیه خالدون است ودر رکوع پنجم ربع دوم پاره نهم است وما ظلمونا ولکن کانوا انفسهم یظلمون که تمامی آیه سابقه اش یعدلون است ودر رکوع دوم ربع پاره دهم فما کان الله لیظلمهم ولکن کانوا انفسهم یظلمون واقع است که آخر آیه سابقه خود خاسرون وارد ودر رکوع دوم ربع دوم پارۂ یازدهم ان الله لا یظلم الناس شیئا ولکن الناس انفسهم یظلمون است که آخر آیۂ سابقه اش لا یبصرون است ودر رکوع پنجم ربع دوم پاره چهاردهم وما ظلمهم الله ولکن کانوا انفسهم یظلمون که اتمام آیه سابقه اش یستهزءون است ودر رکوع چهارم ربع اول پاره بست ویکم است فما کان الله لیظلمهم ولکن کانوا انفسهم یظلمون که آخر آیه سابقه اش کافرون واقع است وآنچه شارح مفتاح نون را روی فهمیده می گوید فان سمع هذا الکلام وصل ولی قوله انفسهم وهو عالم بان الروی النون تبادر منه الی ان یختم بر قوله یظلمون اختلاف اصطلاح علم عروض است چه در روی حرف اصلی بودن وضمیر نبودن شرط است بیانش می آید وتعریف روی که علامہ تفتازانی بیان کرده الروی الحرف الذی بنی علیه اواخر الابیات او الفقر ووجب تکرره فی کل منهما نیز مانع نیست بر وصل وخروج هم صادق می آید زیرا که بنای آخر ابیات وفقر در قافیه موصوله ومخرجه بر وصل وخروج می شود وتکرار وصل وخروج نیز واجب است تعریف روی جامع ومانع این است الروی هو حرف اصلی لا قافیة لا یمکن القافیه بدونه ای حرف غیر التنوین والنون الزائده والمدة الزائدة سواء کانت لمعنی کالف التثنیة وواو الجمع ویاء الضمیر والنسبة والاضافة او کانت الاشباع او کانت بدلا من حرف زائد کالالف المبدلة من التنوین حالة الوقف اومن النون الخفیفة والزایدة للتانیث او اللاحقة بآخر الکلمة وهاء السکت الساکنة والضمیر والتانیث الساکنة اذا عرفت هذا فاستمع من راجی الرشاد محمد المدعو بعبد الاحد الشمشاد (باقی اگلے صفحہ پر)

قبل ازان کہ عجز خواندہ شود اما باید کہ اول علم بروی آن فقرہ وشعر حاصل شدہ باشد مثال ارصاد در فقرہ کقولہ تعالی وما کان اللہ لیظلمھم ولکن کانوا انفسھم یظلمون لفظ لیظلمھم کہ اینجا

(بقیہ حاشیہ صفحہ ۵۳) کہ مولد شریف برزنجی ازین صنعت مالامال است وظلم روی وہم دران کتاب غیر محال بلکہ آسان تر از ہر آسان لاحاجۃ فیہ الی التقریر والبیان زیرا کہ در روی فقرات ثانیہ آن کتاب مستطاب اکثر الف آمدہ است وہای ہوز حرف وصل است وجاے ہاے اصلی ہم بجائے روی واقع شدہ است. مگر بقلت الآن اثر شافی تمثیل الصنعتہ در حمد باری تعالے است عز اسمہ واثنی بحمدٍ موارد سائقۃ ہنیئہ منتطاء من الشکر الجمیل مرایاہ در مناجات است وحفظا من الغوایۃ فی حفظ الخطاء وخطاہ در بیان نسب شریف است ناظماً من النسب الشرف عقداً تحلی المسامع بجلاہ در بیان کل المبارک است وصبا کل صب لمحبوب صباہ در بیان قیام میفرماید فطوبے لمن کان تعظیم صلی اللہ علیہ وعلی الہ واصحابہ وسلم غایتہ مرامہ ومرماہ زیادہ نوشتن طول لاطائل است برائے مثال ہمین قدر کافی است ودر مثال اول لفظ ممتطاء ودر مثال ثانی لفظ خفظ الخطا ودر مثال ثالث تحلی ودر مثال رابع لفظ صبا وصب ودر مثال خامس لفظ مرام دال بران است کہ اواخر فقرات مطایاہٗ وجلاہ وصباہٗ ومرماہٗ خواہد شد واللہ اعلم بالصواب ۱۲

ف۱ قولہ وما کان اللہ لیظلم ولکن کانوا انفسھم الخ امام فن بلاغت ابن اثیر ہم در مثل السائر برای مثال ارصاد این آیۂ شریفہ نقل نمودہ است شاید کہ وجہ مغالطہ علامہ تفتازانی ہمین اندراج باشد امام مذکور دو مثال دیگر نیز از فرقان حمید می آرد اوّل قول باری تعالے عز اسمہ وما کان الناسُ الا امۃً واحدۃً فاختلفوا ولولا کلمۃ سبقت من ربک لقضی بینھم فی ما فیہ یختلفون در بیجا نیز علم روے بوجہ غیر مقفی بودن عبارات تنزیل مشکل تر از ہر مشکل است وثانی قولہ تعالے مثل الذین اتخذوا من دون اللہ اولیاء کمثل العنکبوت اتخذت بیتا وان اوھن البیوت لبیت العنکبوت مے گوید فاذا وقف السامعُ علی قولہ عز وجل وان اوھن البیوت یعلم ان بعدہ بیت العنکبوت درین آیۂ شریفہ ہم علم روی قبل خواندن آخر فقرہ محال است چہ درین مقام نیز عبارت مقفی نیست وعنکبوت سابق با عنکبوت لاحق بوجہ اتحاد معنی صلاحیت قافیہ ندارد علاوہ برین از لفظ اوھن البیوت متبادر نمی شود کہ بعدہ عنکبوت خواہد شد بلکہ سیاق عبارت بوجہ تمثیل برین دلالت میکند ودر ارصاد صرف از لفظ دلالت مقصود می باشد اگر گفتہ شود کہ از عنکبوت اول روی معلوم شود از لفظ بیتاً ذہن طرف بیوت خواہد رفت خواہم گفت کہ بیوت تمامی آیۂ تا بہ

واقع شده دلالت بران می کند که عجز فقرهٔ لفظ تظلمون خواهد بود و مثال ارصاد و بیت

(بقیہ حاشیہ صفحہ ۵۴) تمامی آیۂ ثانیہ نیست کما لایخفی علی من لہ ادنی در آیہ پس خیال ارصاد او بہ تر از بیت
عنکبوت گردید فارجع الی ما نقول آنفا و لاتکن من المکابرین بحکم آیہ و لقد صرفنا فی ہذا القرآن للناس من
کل و کان الانسان اکثر شئ جدلا یقین کردم کہ در کلام باری تعالے جائی ضرور مثال ارصاد خواہد بود در
در تلاش مصروف شدم باقتضاے من طلب وجد وجد چند امثلہ از چند جا یافتم اولہا قولہ تعالے یوم
یرون الملائکۃ لابشری یومئذ للمجرمین و یقولون حجرا محجورا ۰ و قدمنا الی ما عملوا من عمل فجعلناہ ہباءً
منثورا ۰ وقتیکہ از آیہ سابقہ روی معلوم شد و رسیدی بر ہباءً معلوم خواہد شد کہ تمامی آیہ ثانیہ بر منثور خواہد
گردید ہبا غبار باد آلود را میگویند و منثور بمعنی پریشان و در صفت ہمین قدر مناسبت کافی ست و ثانیہا
قولہ تعالے اصحاب الجنۃ یومئذ خیر مستقرا و احسن مقیلا ۰ و یوم تشقق السماء بالغمام و نزل الملائکۃ تنزیلا
بعد علم روی از آیۂ ماسبق معلوم خواہد شد کہ تنزل بطور ارصاد واقع است آیہ ثانیہ تنزیلا خواہد شد و
ثالثہا قولہ تعالے و لقد آتینا موسی الکتاب و جعلنا معہ اخاہ ہارون وزیرا ۰ فقلنا اذہبا الی القوم الذین
کذبوا بآیاتنا فدمرناہم تدمیرا ۰ بعد علم روی الآیہ اولے ہویدا است کہ دمرناہم بطور ارصاد ست و
رابعہا قولہ تعالے و عادا و ثمودا و اصحاب الرس و قرونا بین ذالک کثیرا ۰ و کلا ضربنا لہ الامثال
و کلا تبرنا تتبیرا ۰ روے از آیۂ سابقہ و صنعت ارصاد از تبرنا کالشمس فی نصف النہار است و خامسہا
قولہ تعالے و الذین یقولون ربنا ہب لنا من ازواجنا و ذریاتنا قرۃ اعین و اجعلنا للمتقین اماما ۰
اولئک یجزون الغرفۃ بما صبروا و یلقون فیہا تحیۃ و سلاما ۰ بعد وقوف روی از آیہ سابقہ و بعد لفظ
تحیۃ ذہن سامع طرف سلاما خواہد رفت و ہو مقصودنا و سادسہا قولہ تعالے و ما یجحد بآیاتنا الا کل ختار
کفور ۰ ان وعد اللہ حق فلا تغرنکم الحیوۃ الدنیا و لا یغرنکم ایما با رصاد دارد و سابعہا قولہ تعالے و ان
یکذبوک فقد کذبت رسل من قبلک و الی اللہ ترجع الامور ۰ ایہا الناس ان وعد اللہ حق فلا تغرنکم
الحیوۃ الدنیا و لا یغرنکم باللہ الغرور ۰ توضیحش گذشت ۔ و ثامنہا قولہ تعالے و لقد فتنا سلیمان
و القینا علی کرسیہ جسدا ثم اناب ۰ قال رب اغفر لی و ہب لی ملکا لا ینبغی لاحد من بعدی
انک انت الوہاب ۰ بعد علم روی از آیہ اولی لفظ ہب لی دلالت خواہد کرد کہ تمام آیۂ ثانیہ بر انت
الوہاب خواہد گردید و ہمین است صنعت ارصاد و تاسعہا قولہ تعالی و لقد خلقنا السموات و الارض و

کقول عمرو بن معدیکرب شعر اذا لم تستطع امرا فدعه * وجاوزه الی ما تستطیع * این بیت از قصیدهٔ عینیه عمرو معدیکرب است و لفظ لم تستطع که در مصرع اول واقع شده دلالت بر آن می کند که عجز بیت لفظ تستطیع خواهد بود و ازین قبیل است این بیت کمال اسمعیل بیت

چون آستان مقیم شود بخت بر درش　　　هر کو چو بخت روی برین آستان نهاد

لفظ آستان در مصرع اول بطریق ارصاد واقع شده و معنی ارصاد در لغت نگاهبان نشاندن است و در راه **عکس** و این صنعت چنان است که جزوی را در کلام مقدم بر جزوی نمایند و باز مؤخر را مقدم سازند و مقدم را مؤخر کقوله سبحانه یخرج الحی من المیت و یخرج المیت من الحی و کقول بعض الفصحاء عادات السادات سادات العادات و ازین قبیل است این بیت کمال اسمعیل بیت اختیار من است خوبی او * خوبی اختیار من نگرید *
سلمان ساوجی رباعی

از بسکه شکسته باز بستم توبه　　　فریاد همی کند ز دستم توبه
دیروز به توبه شکستم ساغر　　　امروز بساغری شکستم توبه

امیر معزی بیت فضل دار و بر زبان چون روی او بیند بصر * فخر دار و بر بصر چون مدح او گوید زبان * انوری بیت دلی دارم همیشه همدم غم * غمی دارم همیشه همدم دل * و چنانچه درین بیت فقیر بیت دانش جان و جان دانش اوست * یار اعلم و علم را اویار *
رجوع و این صنعت چنان است که شاعر کلامی گفته نقض و ابطال آن نماید و بسخن دیگر پردازد و برای نکته و فائده چنانچه درین بیت انوری بیت آسمانی نے که ثابت رائے نبود آسمان * آفتابی نے که زائد نور نبود آفتاب * مقصود از رجوع درینجا ترقی

(بقیه حاشیه صفحه ۵۵) ما بینهما فی ستة ایام وما مسنا من لغوب * فاصبر علی ما یقولون وسبح بحمد ربک قبل طلوع الشمس وقبل الغروب * بعد علم روی از آیه سابقه لفظ طلوع دلالت خواهد کرد که انجام آیهٔ ثانیه غروب خواهد شد و هو المطلوب و عاشرها قوله تعالی متکئین علی فرش بطائنها من استبرق وجنا الجنتین دان * فیهن قاصرات الطرف لم یطمثهن انس قبلهم ولا جان * بعد علم روی از آیه سابقه لفظ انس استشهاد برای رصد است فانظر یا جان انظر وتفکر ولا تکن من المکابرین والمتعاشین ۱۲

در مدح است و درین بیت عنصری بیت چو ماه بود و چو سرو نه ماه بود و نه سرو به قبا اندارد
سرو و کمر نه بندد ماه ❊ فائده رجوع درینجا ترجیح معشوق است بر ماه و سرو

توریه و این صنعت را ایهام نیز گویند و طریقش چنان است که در کلام لفظی بیارند که
دو معنی داشته باشد یکی قریب و یکی بعید و مراد بعید بود باعتماد قرینه خفیه و ایهام بر دو نوع است
مُجرّده و مرشحه ایهام مجرده آنست که ملائمات معنی قریب غیر مراد در کلام مذکور نسازند کقوله عز و جل
الرحمن علی العرش استوی مراد از لفظ استوی استیلا است و این معنی بعید است و استوی بجسم
که معنی قریب غیر مراد است چیزی از ملائمات آن در آیه مذکور نشد و ایهام مرشحه آنست
ملائمات معنی قریب غیر مراد را مذکور نمایند کقوله سبحانه والسماء بنیناها بأید مراد از ید درینجا
قدرت است و این معنی بعید است و معنی قریب غیر مرادش دست است و لفظ بنیناها ملائم
اوست و ازین باب است این بیت که در شاعر در صفت برودت فصل حمل بریج گفته بیت

والغزالة من طول المدی خرفت　　　فما تفرق بین الجدی والحمل

یعنی آفتاب از طول عمر خرف شده است فرق در جدی و حمل نمی کند پوشیده نماند که
غزاله نام آفتاب است و این معنی بعید و مراد قائل است و معنی قریب آهو بره است و آن
درینجا مقصود نیست و لفظ حمل و جدی ملائم و مناسب اوست و مخفی نماند که این معنی در تلخیص
و شرح آن بعینه مذکور است اما بزعم فقیر این تعریف بر ایهام تناسب صادق می آید و بیت
مذکور از قسم ایهام تناسب است زیرا که در ایهام باید که اراده هر دو معنی جائز باشد و در ایهام تناسب

---

۱ بدانکه ایهام نزد فصحای تازی آن است که در کلام لفظی استعمال کنند که دو معنی داشته باشد قریب و بعید و ذهن سامع
بمعنی قریب رود و مراد قائل معنی بعید باشد اما نزد شعرای عجم ایهام لفظی است در کلام که از دو زیاده بر یک معنی قصد توان کرد
۲ قوله در ایهام باید که اراده هر دو معنی جائز باشد الخ این قید در تعریف ایهام جای دیده نشد بلکه صورت صحت هم ندارد چنانچه بر مثال اشله
ایهام روشن است و جدی و حمل صرف از اسمای بروج نیست که ملائم معنی غیر مقصود تنها شد در منتهی الارب است جدی بالفتح
بزغاله نر و ستاره چنین بنات النعش صغری نزدیک قطب و نام برجی و آن متصل دلو است و حمل محرکه بره و بره چند ماهه
و بره سال دوم و ابر بسیار آب و برجی است در آسمان تم کلامه اصل اینکه درین است باعتبارات مختلف ایهام مرشح
است بدین معنی که غزاله نام آفتاب است و این معنی بعید و مراد قائل است و معنی قریب و غیر مقصود آهو بره است که

معنی دوم منظور و ملحوظ نشود چنانچه در محل آن مذکور شده و در بیت مذکور غزاله معنی آهو بره اصلا مراد نیست پس مثال ایهام تناسب است و این را با توریه کاری نیست فافهم اما مثال توریه این ابیات است مولوی جامی **بیت**

دیده روشن می شود از صورت زیبای تو ... در کسی انکار این معنی کند روشن کنم

دیدهٔ منکر را روشن کنم یا این معنی را بر وی واضح و روشن کنم هر دو درست است کاتبی **بیت** مرا فراق تو روزی هزار بار کشد * فراق چون تو گلی همچنین هزار کشد * این چنین بلبل راهی کشد یا این چنین هزار کس راهی کشد هر دو راست می آید **ط**

خنجر عشق خون ریخت بخاک پای تو ... راهی تو بود کشتنم کشته شدم برای تو

(بقیه حاشیه صفحه ۵۷) جدی بمعنی بزغاله و حمل بمعنی بره مناسب این بیت و باہمین مقصود علامه تفتازانی رحمة الله علیه است و ایهام مرشح است بدین لحاظ که طول المدی و خرفت مناسب معنی غیر مقصود غزاله است و جدی و حمل بمعنی اسمیست بروج مناسب معنی مقصود غزاله و ایهام موشح هم از اقسام ایهام است چنانچه در اکثر رسائل مذکور است که ایهام عبارت است از انکه در کلام لفظی را ذکر کنند که دو معنی داشته باشد قریب و بعید و مقصود معنی بعید باشد پس اگر در آن کلام چیزی مناسب معنی قریب غیر مقصود فقط مذکور شد آنرا ایهام مرشح گویند چنانچه درین بیت ؎ این هفته شد از شهر و چشمم سالیست * حال هجران تو چه دانی که چه مشکل حالیست * مراد از ماه معنی بعید یعنی معشوق است و هفته و شهر و سال مناسب معنی قریب است و درین شعر ایهام تناسب هم میتوانند بدین تقریر که معنی مقصود ماه را در اینجا با هفته و شهر و سال مناسبتی نیست بلکه معنی غیر مقصود ماه یعنی قمر با الفاظ مذکور مناسبت دارد و اگر مناسب معنی بعید مقصود فقط مذکور شد ایهام مجرد است چنانچه درین بیت سعدی رحمة الله علیه ؎ بخرده توان آتش افروختن * پس آنگه درخت کهن سوختن * مراد از خرده معنی بعید اخگر است و آتش و افروختن و سوختن ملائم اوست و اگر مناسب هر دو معنی مذکور نشود ایهام موشح خوانند چنانچه درین بیت ؎ بود ز خط تو حرفی بهای صد کان لعل گر این مقاله بود مشتریش در یاقوت * مراد از یاقوت معنی بعید یعنی یاقوت رقم خان خوشنویس است و خط و حرف مناسب معنی بعید و بها و کان و لعل مناسب معنی قریب است و درین شعر حسب تقریر سابق ایهام تناسب هم باشد انتهى قائل و آنچه میر شمس الدین فقیر می گوید که بیت مذکور اقسام ایهام مناسب است تفریع فاسد بر فاسد است زیرا که معنی مقصود را با معنی لفظ دیگر مناسبت موجود است حالانکه در ایهام تناسب میان هر دو معنی عدم مناسبت شرط است فانظر الی هذه المحاکمة الجیدة النفیسة ذات شرف و کمال و لا یکن خرفا من اهل النزاع و المراء و المکابرة و الجدال ۱۲

برطبق رائے تو گشتہ شدم یا از برائے تو ہر دو صحیح می آید پس تعریف توریہ در نظر تحقیق آنست کہ لفظے را در کلام مذکور سازند کہ دو معنی داشتہ باشد و اطلاق ہر دو معنی دران محل صحیح باشد چنانچہ درین امثلہ گذشت وگاہی لفظ مذکور بسبب ترکیب او بلفظ دیگر افادہ ایہام مینماید۔ چنانچہ درین بیت مولوی جامی بیت جان بخشد از لب کشتہ را و آنگہ بخون فرمان دہد ❊ خونخواری آن شوخ بین کز بہر کشتن جان دہد ❊ دو معنی دارد یکی آنکہ از برائے کشتن زندہ می کند دیگر آنکہ ہلاک کشتن است یعنی مشتاق کشتن ولہ میرسی خندان و می گوئی بیا چیم چشم مال ❊ چشم میمالم مباد این خواب باشد یا خیال ❊ چشم میمالم درینجا دو معنی دارد۔

استخدام و این صنعت چنان است کہ از لفظے کہ دو معنی دارد یک معنیش را ارادہ نمایند و از ضمیری کہ راجع بہ آن لفظ باشد معنی دومش را خواہند کقولہ **شعر**

اذا نزل السماء بارض قوم ❊ رعیناہ وان کانوا غضابا ❊ یعنی چون ببارد باران بزمین گروہے میچرانیم او را اگرچہ آن گروہ بر ما خشمناک باشند۔ از لفظ سما بطریق مجاز باران خواستہ و از ضمیری کہ در لفظ رعیناہ راجع باوست نبات ارادہ کردہ و در فارسی ازین قبیل است این بیت فقیر **بیت** تا بہ بزم خویش ما را دادہ است آن سمر د بار ❊ از نہال قامتش آن را شدیم امیدوار ❊ لفظ بار در مصرع اول بمعنی حضور است لف ونشر و از ضمیر آن کہ در مصرع ثانی راجع باوست ثمر مراد است فتامل۔

لف ونشر و این صنعت چنان است کہ اول چند چیز را مفصلاً یا مجملاً ذکر کنند و بعد ازان منسوب ہر یک را بلا تعیین مذکور سازند باعتماد سامع ہر منسوبے را بصاحبش برمی گرداند اما لف ونشر متصل بر دو نوع است مرتب و غیر مرتب۔ مرتب آنست کہ ترتیب لف مطابق ترتیب نشر باشد چنانچہ درین بیت مختاری **بیت** چون جود و جلال و ہنر و طبع و کف او ❊ ابر و فلک و اختر و دریا و مطر نیست ❊ و بہترینش آنست کہ چند لف ونشر در یک کلام جمع سازند۔ بنحوی کہ ہر نشری لف باشد برائے نشر دیگر تا بسہ و چہار درجہ برسد و چنانچہ درین ابیات فردوسی **نظم** بروز نبرد آن یل ارجمند ❊ بشمشیر و خنجر بہ گرز و کمند ❊ برید و درید و شکست و بہ بست ❊ یلان را سر و سینہ و پا و دست ❊ این قطعہ دو بار لف وارد و ازین قبیل است این

لہ دیگر ایہام آن را دو معنیہ گویند ۱۲

بیت انوری بیت آری بقوت ومدد و تربیت شود • باران و برگ و گل گہر و اطلس و عسل •
و این بیت مختاری بیت جود و جان را بکف و بذل حیات است و ثبات • واد و دین را
بدل و رای پناه است و معین • و بہترین ہمہ این بیت است مسعود سعد بیت جان و دل
دلی وعده و تو روز و شب • از وعدهٔ و وعید تو پر نور و نار ها • زیرا که چہار بار لف وار دو پنجمین ختم کرده
اما لف و نشر غیر ترتیب آنست که ترتیب لف مخالف ترتیب نشر باشد چنانچه درین بیت بابا
فغانی بیت اول دل را فروغ میدہد و دیده را فروغ • دیدار آفتاب و شان و شراب صبح •
فروغ دیده بدیدار تعلق دارد و فروغ دل با شراب صبح و چنانچه درین بیت خاقانی بیت
چون زگہر سخن رود و در شرف و جلال کین • چون اسد و اثیر و خور نوری و ناری نری • دو بار لف
واقع شده و ترتیب لف در ہر جا بخلاف ترتیب نشر آمده زیرا که در لف اول شرف
بخورشید و جلال بکرهٔ اثیر و کین با اسد تعلق دارد و در لف ثانی خورشید بنور و اثیر بنار و
اسد بنری متعلق است فافهم و له در شان من و تو بسخا و سخن امروز ختم الامرائی شد و ختم
الشعرائی • اینجا لف اول غیر مرتب و ثانی مرتب آمده اما مثال لف و نشر مجمل کقوله تعالے
و قالوا لن یدخل الجنة الا من کان ہودا او نصاریٰ و تقدیر کلام اینست که قالت الیہود و لن
یدل الجنة الا من کان ہودا و قالت النصاریٰ لن یدخل الجنة الا من کان نصاریٰ و وجه اجمال
لف و نشر و شد بعدم التباس است چه ظاہر است که یہود و نصاریٰ تکفیر یک دیگر می نمایند و
ازین قبیل است این بیت سنائی بیت زاده از یک دگر بعلم و بدم • آدم از احمد احمد
از آدم • مراد از [illegible] اعلم حق است که اعیان ثابت صور او بیند و دم عبارت از نفخ روح
است یعنی باعتبار صور علمیه که تعبیر ازان اعیان ثابت می کنند وجود احمد مصدر وجود آدم است
و باعتبار نفخ روح که تولد جسمانی مترتب بر دست وجود آدم مصدر وجود احمد است •

له و این دو قسم است یکے معکوس الترتیب و مثالش در متن مذکور است دوم مختلف الترتیب مثالش این شعر است
ع افروختن و سوختن و جامه دریدن • پروانه ز من شمع ز من گل ز من آموخت ۱۲

سه اما مثال لف و نشر مجمل الخ آنکه دران لف بتفصیل واقع نشود چنانچه درین مثال فاعل قالوا لف یہود و نصاریٰ
اند که مجمل ذکر کرده شده اند کما ہو الیقین ۱۲

و لفظ زادہ از یک دیگر کہ در مصرع اول واقع است لف مجمل است و مصرع ثانی نشر اوست۔
و لفظ علم و بدم لف دوئم[1] است و این بیت مختاری **بیت** سر بریدہ دو لوک خامۂ او۔ خیر و شر
است و در و در دہان است۔ گویا تقدیر کلام اینست کہ یک لوک خامۂ او خیر و یکے شر است۔

جمع و این صنعت چنان است کہ چند چیز را در تحت یک حکم جمع نمایند کقول سبحانہ
المال والبنون زینۃ الحیوٰۃ الدنیا۔ مال و بنون را در حکم زینت بودن جمع کردہ و چنانچہ درین بیت
عبد الواسع **بیت** شد بر ولم آسان ہمہ امروز بیکبار۔ وادو ستد و نیک و بد بیش و کم۔
شش چیز را در حکم آسان شدن جمع نمودہ و درین بیت حکیم مختاری **بیت** ہمی دولت و ملک
و کلک و حسام۔ بفر خداوندگیر دنظام۔ چہار چیز در حکم نظام گرفتن جمع نمودہ **نظامی بیت**
نشاید یافتن و رہیچ برزن۔ وفا در اسپ و در شمشیر و در زن۔

تفریق و آن چنان است کہ میان دو امرے کہ از یک نوع باشند تباین و فرق
ظاہر نمایند چنانچہ درین بیت حافظ[2] **بیت** دست ترا یا بر کہ یار و شبیہ کرد۔ کین بدرہ
بدرہ می دہد و قطرہ قطرہ آن۔ و درین بیت فقیر **بیت** زین چکد آب و زان بیار و خون۔
مژۂ من کجا و ابر بہار۔

تقسیم عبارت از ان است کہ اول[3] چند چیز را یا یک چیز ذو اجزا را ذکر کنند و بعد ازان
بہر جزوے ازان چیزے را منسوب سازند بسبیل تعیین و فرق در تقسیم و لف و نشر ہمین است
کہ درین جا ذکر منسوبات بطریق تعیین است و در لف و نشر بلا تعیین چنانچہ گفتہ شد مثال
تقسیم درین ابیات خاقانی۔ نظم

---

[1] قولہ علم و بدم لف دوم است الخ و این لف مفصل است پس این بیت جامع لف و نشر مفصل مرتب و مجمل است کہ در
زادہ یک دیگر و مصرع ثانی لف مجمل است و در علم و دم و مصرع دوم لف و نشر مرتب ۱۲

[2] در دیوان حافظ بدین طریق دیدہ شد ۔ دست ترا یا بر کہ آرد شبیہ کردہ چون۔ بدرہ بدرہ این دہد قطرہ قطرہ آن ۱۲

[3] قولہ اول چند چیز را یا یک چیز ذو اجزاء الخ مثال چند چیز در متن مذکور است و مثال یک چیز ذو اجزا این بیت بندہ ۔
پے دیوار قصر رشک حور۔ خشت از آفتاب و گچ از نور۔ در یابید کہ دیوار یک چیز ذو اجزاء است کہ خشت و گچ اند و
آفتاب و نور بہر دو جزو تعیین منسوب اند ۱۲

ای حرم تو از کرم بیت حرام خسروان | چون سخن من از نکت سحر حلال خاطری
زان کرم است سرگران جان بسپر گنگین | زین سخن است دل سبک عنصر طبع عنصری

ولہ

دستی کہ گرفتی سر آن زلف چو شست | پای کہ رہ وصل نوشتی پیوست
زان دست کنون درگل غم دارم پای | زان پای کنون بر سر دل دارم دست

و نوعے از تقسیم آن است کہ احوال چیزی را مذکور نمایند و باہر حالیے ازان احوال چیزی را کہ مناسب بآن باشد ذکر کنند چنانچہ درین دو بیت عبد الواسع جبلی **نظم**

بنان اوست در بخشش سنان او در کوشش | بقای اوست در مجلس لوای اوست در میدان
یکی ارزاق را باسط دوم ارواح را قابض | سعادت را سوم مایہ چہارم فتح را برہان

انگشتان ممدوح را در بخشش بہ بسط ارزاق نسبت دادہ و سنان او را در کوشش بہ قبض روح منسوب ساختہ و ہمچنین الخ و نوعے دیگر از تقسیم آن است کہ اقسام یک چیز را باستیفا برشمارند چنانچہ درین بیت عنصری **بیت** پیوستہ دشمنان تو زینگونہ مستمند + یا کشتہ یا گریختہ یا بستہ در حصار + اقسام مستمندی را در مصرع ثانی بیان نمودہ و درین بیت اہلی شیرازی **بیت** اکنون کہ نیست دست لطف ارنہ آزاری بکن + تلخی بگو سنگے بزن تیغے بکش کارے بکن + اقسام آزار را در مصرع دوم برشمردہ۔

جمع و تفریق۔ و گاہی این ہرسہ صنعت یعنی جمع و تفریق و تقسیم را باہم ترکیب میدہند ثنائی یا ثلاثی و جمع و تفریق عبارت ازانست کہ چند چیز را در تحت حکمی داخل نمایند بعد ازان جہات ادخال فرق نمایند چنانچہ درین بیت رشید وطواط **شعر** فوجہک کالنار فی ضوئہا + وقلبی کالنار فی حرہا + یعنی روئے تو در ضیا مثل آتش است و دل من در حرارت مانند آتش است روئے معشوق و دل خود را مشابہ بودن بآتش جمع کردہ و در وجہ شبہ فرق وا نمودہ و ازین قبیل ست این بیت نفیر **بیت** من و تو ہر دو مائلیم لے شیخ + تو بمحراب و من بابروئے یارے + خود را و شیخ را در حکم مائل بودن جمع کردہ و در تعلق میل فرق وانمودہ۔

جمع و تقسیم۔ و این چنان است کہ اول چند چیز را در تحت حکمی جمع نمایند و بعد ازان

لے نکت جمع نکتہ ۱۲ ۵لے قلابے باشد کہ بدان ماہی گیرد و حلقہ زلف و کمند و غیر آن ۱۲

هر یک را بچیزے منسوب سازند چنانچه درین بیت اهلی شیرازی بیت بے تو چو شمع کرده ام خنده
وگریه کار خود + خنده بروز دل کنم گریه بروزگار خود + مصرع اول مشتمل بر جمع است و ثانی شامل
تقسیم و چنانچه درین قطعه انوری قطعه حرص ثنا و عشق جمال مبارکت + گر در قوای نامیه پیدا
کند اثر + آن در زبان سوسن خامش نهد کلام + وین در طباق دیدهٔ نرگس دهد بصر + در بیت
اول حرص ثنا و عشق جمال را در اثر پیدا کردن جمع نمود و در بیت ثانی هر یک را بچیزے
منسوب ساخت و درین بیت مسعود سعد بیت اگر مشاطه و بستان شدند باد و سحاب +
که این بپستش پیرایه دان کشاد نقاب + و درین دو بیت امیر مُعزّی نظم

دم تیغ و تف خشمش همیشه بر بد اندیشان — بسان دعوت موسیٰ است بهامان و بر قارون
یکی را تیغ او در آب با هامان کند همسر — یکی را خشم او در خاک با قارون کند مقرون

وگاہے تقسیم را در بیت مقدم بر جمع آرند چنانچه درین شعر نادم گیلانی بیت

خرقه کردم من و او خیمه که دولت ساخت — بکند ژنده ی داد بما هم نہے

جمع و تفریق و تقسیم و این هر سه چیز را در کلام جمع نمودن خالی از صعوبتی نیست
چنانچه درین بیت خاقانی بیت مجلس دو آتش داده بر این از حجر و آن از شجر + این کرده
منقل را مقر و آن جام را جا داشته + دو آتش را در حکم ثمرهٔ مجلس بودن جمع کرده و بودن یکی
از حجر و یکے از شجر تفریق است و مصرع ثانی اشعار بر تقسیم دارد و چنانچه درین رباعی
امیر معزی رباعی

چشم من و چشم آن بت تنگ دهان — در بیع و شری شدند در سود و زیان
کردند یکی بیع ز ما هر دو نهان — آب از بن پسر و زین خواب بران

چشم خود را و چشم معشوق را در حکم بیع و شری کردن جمع نمود و سود و زیان اشاره تفریق است.
یعنی بیع چشم او عین سود و بیع چشم من عین زیان است و مصرع چهارم مشتمل بر تقسیم است و
چنانچه درین دو بیت فقیر نظم

آتشین است چون دلم رخ دوست — آن بعشق این بحسن شیرین کار
آتش من ذخیرهٔ دود است — آتش اوست مایهٔ انوار

مصرع اول مشتمل بر جمع است و مصرع ثانی مبنی از تفریق و بیت دوم مخبر از تقسیم است۔
تجرید عبارت از انست که از شئی ذی صفتی شئی دیگر انتزاع نمایند که دران صفت مانند او باشد و فائدهٔ این انتزاع مبالغه کمال آن صفت است در منتزع منه و این صنعت در عربی بچند نوع مے آید امّا در فارسی چنانچه درین بیت انوری **بیت** اے بدریای عقل کرده شناه ٭ وز بد و نیک این جهان آگاه ٭ گویا مخاطب را شخصی قرار داده که بدریاے عقل شنا کرده باشد و چنانچه درین بیت نظیری **بیت** نظیری را بمجلس بزم امروز و غلط کردم ٭ مرا رسوای عالم ساخت چشم گریه آلودش ٭ خود را در ینجا شخص گریانی قرار داده۔ **مبالغه مقبول** و این صنعت چنان است که بلوغ وصفی را در شدت یا در ضعف ادعا نمایند و باید که این ادعا بر سبیل استبعاد یا امتناع باشد یعنی آن وصف را منتهای شدت یا ضعف برسانند تا سامع را گمان نرود که پایه در شدت یا در ضعف باقی مانده و مبالغه بر سه قسم است تبلیغ و اغراق و غلو امّا تبلیغ آنست که ادعای مذکور را از روی عقل و عادت ممکن باشد چنانچه درین بیت امرء القیس که در وصف دویدن اسپ گفته **شعر** فعادیٰ عداءً بین ثورٍ و نعجةٍ ٭ دراکاً فلم ینضح بماءٍ فیغسل ٭ عداء بکسر پے در پے صید افگندن است در یک دویدن و قوله فلم ینضح الخ ای لم یعرق فلم یغسل و درین بیت ادعا کرده که این اسپ گاو نر و گاو مادهٔ وحشی را در یک دویدن انداخته است و عرق نکرده یعنی بسیار ندویده چه بسیار دویدن اسپ موجب عرق کردن او می شود و این ادعا از روی عقل و عادت ممکن است زیرا که بعضے از اسپان در دویدن باین جلدی می باشند و چنانچه

۱؎ قوله که از شئی ذی صفتی شئی دیگر انتزاع نمایند الخ در حقیقت هر دو شئی واحد میباشد صرف فرق اعتباری می باشد چنانچه درین مثال ملاقات کردم بوجه زید از شیر و ملاقی شد از من بوجه زید شیر یعنی زید چنان شجاع است او ملاقات شیر است پس درین مثال در حقیقت درمیان زید و شیر فرق نیست بلکه اعتبار یک ذات را دو قرار داده برائے مبالغه و شجاعت در زید و همین است کیفیت امثله متن که در ذات شناه کننده دریای عقل واز بد و نیک اینجهان آگاه و همراه برینه و نظیری فرق حقیقی نیست مگر اعتباری فتامل وجه تامل آنکه مثال اول خوب چسپان نیست کما سیبین ۱۲

۲؎ عداء دو صید را پی یک دیگر زدن و انداختن ۱۲ ۳؎ نعجة میش و ماده گاو وحشی ۱۲

درین بیت انوری **بیت** بودیم برکنار زتیمار روزگار ✦ تا داشت روزگار ترا در کنار ما ✦ ممکن است که عاشق در وصل معشوق غم روزگار را فراموش کند و ازین قبیل است این بیت اسدی **بیت** چنان دارم این راز را روز و شب ✦ که با جان بود گر بر آید ز لب ✦ یعنی نادم بودن این راز را با کسی نگویم و این نیز در معرض امکان است اما اغراق آن است که ادعای مذکور را از روی عقل ممکن و از روی عادت محال باشد کقوله الشاعر **شعر** ونکرم جارنا مادام فینا ✦ ونتبعه الکرامة حیث مالا یعنی همسایه را اکرام میکینم وای که با ما باشد و عطارا ز پی آدمی فرستیم هر جا که میل کند یعنی هر جا که میرود این معنی بحسب عرف و عادت ممتنع است چه متعارف نیست که همسایه را بعد از نقل و تحویل از جوار اعطا و اکرام نمایند - اما عقل مجوز این می تواند شد و چنانچه درین بیت عرفی **بیت** مارا بکام[۵۱] خویش بدید و دلش بسوخت ✦ دشمن که هیچگاه مبادا بکام ما ✦ متعارف نیست که هرگاه کسی دشمن خود را بکام خود بیند دلش بسوزد اما مراد شاعر آن ست که تا بحدی دشمن کام شده ایم که دل دشمن هم برما می سوزد و این معنی نزد عقل ممکن است بحسب عادت مستبعد اما غلو آن است که ادعای مذکور از روی عقل و عادت ممتنع باشد چنانچه درین بیت ابوطیب **شعر** واخفت اهل الشرک حتیٰ انه ✦ لتخافک النطف التی لم تخلق ✦ یعنی ترسانیدهٔ تو اهل شرک را بحدی که از تو می ترسد نطفهائے غیر مخلوقه آنها و غلو به سبب چند چیز مقبول طبایع بلغا میشود یکی آنکه لفظی را ذکر کنند که آن را مقرون بصحت گردانند چنانچه درین رباعی کمال اسمعیل **رباعی**

نقاش رخت ز طعنها آسوده است	کز صنعت حسن آنچه توان بنموده است
سرتاپایت چنانکه باید بوده است	گویا که کست بآرزو فرسوده است

در عقل و عادت محال است که خلقت کسی بحسب آرزوی دیگر باشد اما لفظ گویا که در مصرع چهارم واقع شده این ادعا را مقرون بصحت گردانیده فافهم دیگر آنکه غلو متضمن نوعی از خیال نازک و لطیف باشد و شعرائے عجم این را بسیار پسندیده اند چنانچه درین ابیات ارزقی **نظم**

---

[۵۱] قوله مارا بکام خویش الخ یعنی چنان تباه حال و پریشانم کرد دشمن که هیچگاه موافق من تباه نشود مارا موافق مقصد خود یعنی تباه دیده رحم کرد و بعض [illegible] که هیچگاه مبادا بکام [illegible] والله اعلم ۱۲

گر عکس تیغ تو بہوا روشنی دہد　ارواح کشتگان شود اندر ہوا فگار

و در بلندی حصار گوید و لہ ز آسیب چنبر فلک اندر فرار او • بر کنگرہ خمیدہ رود مرد پاسبان •
ابو الفرج رونی بیت خیال تیغ وی اندر میان پشت پدر۔ عدوے دولت و دین ایمان
میان زند بدو نیم • مختاری غزنوی در تعریف اسپ گوید بیت سبک تکی کہ اگر دو زسم او بیدار •
گرش بیفتد بر پشت چشم خفتہ گذار • اسدی طوسی بیت با بل شمندش بخاور زمین • کند
غرق کشتی بدریائے چین • دیگر آنکہ غلو بطور ہزل باشد چنانچہ درین ابیات کلیم کہ در مذمت
اسپ گفتہ نظم خدایگانا اسپی کہ دادۂ بر ہی • ز ناتوانئی ہرگز نرفتہ رو بہ نسیم • بہ کون نشست
چو سر از سکندری برداشت • بچوب ذنگ توگوئی نشستہ است کلیم •
مذہب کلامی عبارت از آنست کہ شعر مشتمل بر دلیل و برہان باشد بر طریق اہل
کلام کہ سخن شان مبرہن و مدلل می باشد و اگر مشتمل بر تمثیل یعنی قیاس فقہا باشد آن را مذہب
فقیہی نامند اما مثال مذہب کلامی کقولہ تعالےٰ لو کان فیہما الہۃ الا اللہ لفسدتا یعنی اگر در
آسمان و زمین خدایان متعدد میبودند ہر آئنہ فاسد میشدند این ہر دو چون فساد سموات و ارض
کہ لازم تعداد آلہ است باطل باشد ملزوم آن نیز باطل بود و شکل دلیل چنین است کہ اگر چند
خدا می بودند آسمان و زمین فاسد می شدند ولیکن آسمان و زمین فاسد نشدند نتیجہ دہد کہ خدا
یکی است و چنانچہ درین بیت انوری بیت از تو نگریزد کہ تو در قالب عالم جانی و یقین است
کہ جان ناگزیر آمد • و صورت دلیل درینجا اینست کہ تو در قالب عالم جانی و قالب را از جان
گریز نیست نتیجہ دہد کہ عالم را از تو گریز نیست و لہ منافع رسان در زمین دیر ماند و بس است

---

۵۱ قولہ سمند الخ بروزن کمند رنگے باشد در اسپ رانزردی مائل و بمعنی تیر پیکان دارد نام قریہ است از قرائے سمرقند ۱۲

۵۲ خاور بفتح واو بمعنی مشرق و بمعنی مغرب نیز آید ۱۲

۵۳ ذنگ چوبے باشد بہیئت سر و گردن اسپ کہ بدان شلتوک را کوبند تا برنج از پوست بر آید ۱۲

۵۴ قولہ مذہب کلامی عبارت از انست کہ شعر مشتمل بر دلیل باشد الخ قید شعر زائد است چہ در نثر ہم صنعت مذہب کلامی یافتہ میشود
چنانچہ خود مصنف عبارت نثر عربی در مثال آورد پس چنین باید گفت کہ مذہب کلامی عبارت از کلامیست کہ مشتمل بر دلیل و برہان
باشد با لفظ نثر زاید کردہ چنان باید نوشت کہ مذہب کلامی عبارت از انست کہ شعر یا نثر الخ ۱۲

این یک آیت دلیل دوامت ÷ وشکل دلیل درینجا اینست که هر منفعت رسانی باقی و پائیدار میماند و تو منفعت رسانی نتیجه دهد که باقی و پائیدار خواهی بود- اما مثال مذهب فقیهی کقول البلاغة من قصیدة یعتذر فیها الی النعمان بن منذر وقد کان مدح آل جفنة بالشام فتنکر النعمان من ذالک شعر حلفت فلم اترک لنفسک ریبة ÷ ولیس وراء الله للمرء مطلب ÷ لئن کنت قد بلغت عنی جنایة ÷ لمبلغک الواشی اغش واکذب ÷ ولکننی کنت امرأً لی جانب ÷ من الارض فیه مستراد ومذہب ÷ ملوک واخوان اذا ما مدحتہم ÷ احکّم فی اموالہم واقرب ÷ کفعلک فی قوم اراک اصطفیتہم ÷ فلم ترہم فی مدحہم لک اذنبوا ÷ حاصل معنی ابیات آنست که مرا بر مدح آل جفنة ملامت مکن که احسان بر من ندارند چنانچه قومی را که مدح تو می کنند و تو برآنہا احسان مینمائی سزاوار ملامت نمی شماری پس چنانچه مدح اینہا را در حساب گناه نیست مدح من ہم محسن خود را در شمار گناه نیست و این کلام برصورت تمثیل است که فقہا آنرا قیاس مینامند و آن قیاس کردن جزئی است بر جزئی دیگر مثل آنکه گویند ہرچه مائع است مطہر باشد و سرکه مائع است پس سرکه مطہر باشد و ازین قبیل است این رباعی ابوالفرج رونی رباعی

گفتم که ز خردی دل من نیست پدید	اندوه بزرگ تو درو چون گنجید
گفتا که ز دل بدیده باید نگرید	خرد است بدو بزرگہا بتوان دید

دل را بدیده قیاس نموده بہمان طریق که مذکور شد۔

حسن تعلیل و این صنعت چنان است که برائے وصفی علتی مناسب آن ادعا نمایند که در حقیقت علت آن نباشد و وصف مذکور از دو حال بیرون نخواہد بود یا ثابت فی نفسہ یا غیر ثابت اگر ثابت است مقصود از بیان علت درینجا اثبات علت برائے آن وصف خواہد بود و بس و اگر غیر ثابت است مقصود از بیان علت اثبات آن وصف خواہد بود و اما وصف ثابت که مقصود ادعائے علت برای او باشد فقط بر دو گونه است یکی آنکه وصف مذکور را در عرف و عادت علتی باشد غیر علتی که شاعر ادعا نماید دوم آنکه علت واقعی

---

[1] الواشی دروغگو سخن چین ۱۲ [2] اغش بسیار ناراستی کننده ۱۲ [3] نام شاعر ۱۲ [4] اصطفاع نکوئی کردن برگزیدن

[5] اردانمودن و شناسانیدن ۱۲

او ظاہر نباشد و اما وصف غیر ثابت کہ مقصود از بیان علت اثبات آن وصف باشد نیز بر دو
گونہ است یکے آنکہ وجود آن وصف ممکن باشد دوم از ممتنعات بود مثال قسم اول چنانچہ درین
بیت خاقانی **بیت** تا چشم تو ریخت خون عشاق ✤ زلف تو گرفت رنگ ماتم ✤ سیاہی لف
صفتی است ثابت و علت آن در ظاہر معلوم نیست و شاعر آن را چنین معلل کردہ کہ بسبب
کشتن عشاق سیاہ پوشیدہ و از لطائف این قسم آنست کہ بواسطۂ تشبیہ و استعارہ حاصل
آید چنانچہ درین دو بیت امیر معزی **نظم**

آن زلف مشکبار بران روی چون نگار ... گر کوتہ است کوتہی از وے عجب مدار
شب در بہار میل کند سوی کوتہی ... آن زلف چون شب آمد و آن روے چون بہار

کوتہی زلف صفتی است ثابت و علت آن در ظاہر معلوم نیست و شاعر اول زلف را
بشب تشبیہ دادہ و بعد از ان علت کوتاہی آن را ادعا نمودہ و درین بیت خاقانی **بیت**

ز آتش روز ارغوان در خوی خونین نشست ... باد کہ آن دید ساخت مروحہ دست چنار

در خوے خون نشستن ارغوان استعارۂ سرخی رنگ اوست و این صفتی است ثابت
در ارغوان و علت آن ظاہر نیست اما شاعر حرارت روز را علت آن ادعا نمودہ مثال
قسم دوم چنانچہ درین بیت **ولہ** در وداع شب ہمانا خون گریست ✤ روئے خون
آلود زان بنمود صبح ✤ علت سرخی روی صبح شفق است و شاعر چنین معلل نمودہ کہ در وداع
شب گریہ کردہ است و چنانچہ درین دو بیت امیر معزی **نظم**

زان عنبرین دو زلف گرہ وا زنافتہ است ... کز سیم یافتہ است یکے چاہ در ذقن
تا چون ولم بدان چہ سیمین در اوفتد ... دل برکشم ز چاہ بدان عنبرین رسن

تافتن زلف وصفی است ثابت و علت آن تزئین و آرایش معشوق است و شاعر علت
دیگر برائے آن ادعا نمودہ مثال قسم سوم کقولہ **شعر** یا واشیا احسنت فینا اساءتہ ✤ نجّتہ
حذارک انسانی من الغرق ✤ یعنی اے سخن چین کہ بدی تو در حق ما عین نیکی شد از بیم تو
مردم چشم من از غرق نجات یافت یعنی از بیم سخن چینی تو گریہ نمی کنم و پوشیدہ نماند۔

---

[1] نوٹ مثال قسم اول چنانچہ درین بیت الخ ہمہ ... کہ مصنف برائے قسم اول بیان کردہ شایان قسم دوم بود
دانستہ مندرجہ قسم دوم لائق قسم اول فتدبر ۱۲

که بدی سخن چنین ممکن است. که در حق بعضی نیکی شود اما چون متعارف نیست که بدی نیکی شود
علت نیکی شدن بدی سخن چنین را مصرع ثانی ادعا نموده پس نیکی شدن بدی وصفی بود غیر ثابت
وعلت مذکور مثبت آن شد و مثال قسم چهارم چنانچه درین بیت امیر خسرو بیت بجائے تو
همه روز بامداد بود + که آفتاب نیارد شدن بلند آنجا + بامداد بودن همه روز صفتی است.
غیر ثابت ممتنع و برائے اثبات وامکان آن بلند نشدن آفتاب را علتش قرار داده و درین
بیت خاقانی بیت صبح گوئی زلف شب را عاشق است + کز دم عاشق نشان نمود صبح +
عاشق شدن صبح صفتی است غیر ثابت و ممتنع و دم سرد را علت عاشقی او ادعا نموده و اثبات
آن کرده. تاکید المدح بما یشبه الذم واین صفت بر دو نوع است اول آنکه
از صفت ذمی که از چیزے نفی کرده باشند صفت مدحی برائے آن چیز استثنا کنند بتقدیر
داخل بودن آن مدح دران ذم چنانچه درین بیت نابغه شعر ولا عیب فیهم غیر آن سیوفهم +
بهن فلول من قراع الکتائب + یعنی نیست عیبی درین جماعه غیر از آنکه دم شمشیرهای
ایشان ریخته است از بسیارے ضربت زدن در محاربه پوشیده نماند که شاعر صفت
عیب را ازان جماعت نفی کرده و ریختن دم شمشیر در محاربه که صفت مدح است ـ
ازان صفت منفی استثنا نموده و سامع را از استماع این استثنا توهم آن میرود که قائل
بعد از مدح ارادۂ ذم دارد و چون در مستثنیٰ خوض نماید بداند که تاکید در مدح است زیرا که
ریختن دم شمشیر از کثرت ضرب دلالت بر کمال شجاعت و دلیری می نماید و قریب باین است
این بیت مختاری بیت گرش شمائل چون بحر شعر موزون است + چرا است بحر کفش را
عطاء ناموزون + گویا از شمائل ممدوح ناموزونیت را نفی کرده و ناموزونے عطا را
ازان استثنا نموده اگرچه ادات نفی و استثنا مذکور نکرده اما از سوق کلام بر متامل ظاهر
است نوع دوم آنکه صفت مدحی را برائے چیزے ثابت کنند و از عقب آن صفت مدحی
دیگر با دوات استثنا مذکور سازند کقوله صلی الله علیه و آله انا افصح العرب بید انی من قریش
و فصحائے عجم لطف دیگر برین نوع افزوده اند آن این است که صفت دوم که بعد از
ادات استثنا یا استدراک مذکور شود باید که در مدح کامل تر از صفت اول باشد چنانچه درین

بیت خاقانی بیت رایت شه تمدوش لیک عقاب حمله پرهٔ پرچم شه غراب گون لیک
بهائے معرکه ٭ و نوع دیگر از لطائف شعرائے عجم آن است که صفت ذم تقیضی واقع شود
که اسلوبش و ظاهر اسلوب ذم بود و چون دارسند مفید بکمال مدح باشد چنانچه درین بیت
سلمان ساوجی بیت [۱]هر آنکه نام تو بر دل نوشت گشت عزیز ٭ نگردم که ز دست تو مے کشد
خواری ٭ و چنانچه درین بیت سعدی بیت میتوانی که ننهائی ز در سعدی باز ٭ لیک بیرون
شدن از خاطر او نتوانی ٭ لفظ بیرون شدن نتوانی در ظاهر دلالت بر عجز دارد۔ امّا مقصود
ازان کمال دلچسپی و مرغوبی معشوق است۔

تاکید الذم بما یشبه المدح ۔ و این نیز بر دو نوع است بهمان طریق که در
تاکید المدح شرح داده شد اول آنکه صفت مدحی را از چیزی نفی کنند و صفت ذمی ازان
مدح منفی برائے او استثنا نمایند کقولک فلان لاخیر فیه الا انه یسیئ الی من احسن الیه یعنی
خیری در فلانی نیست مگر آنکه بدی می کند با کسی که نیکی با او کرده باشد۔ دوم آنکه برای چیزی
صفت ذمی ثابت کنند و عقب آن صفت ذم دیگر بادات استثنا مذکور سازند کقولک فلان
فاسق الا انه جاهل و[۲]استدراک درین هر دو صفت قائم مقام استثنا است کقولک هو جاهل
لکنه فاسق و شعرائے عجم درین صنعت تصرفے کرده اند بغایت لطیف و آن این است که

---

[۱] قوله هر آن که نام تو الخ ظاهر این مثال و مثال آینده از نوع اول معلوم میشود مگر بعد تعمق نظر فرق بین ظاهر میگردد چه در نوع
اول صفت اول ذمی بودن و نفی آن شرط است و درین امثله چیزی از انها نیست بلکه صفت اول مدحی و مثبت است ۱۲

[۲] قوله و استدراک درین هر دو صفت الخ یعنی درین هر دو صفت بجائے استثناء استدراک جائز است میتواند که بجائے الا حرف لیکن مستعمل شود
اگرچه الا هم درین مقام بمعنی لیکن است و فرق درمیان استثنا استدراک این است که در استدراک توهم ناشی از کلام سابق بحرف استدراک
دفع کرده میشود و در استثنا مستثنیٰ را از حکم مستثنیٰ منه بحرف استثنا خارج می نمایند و این بر دو نوع است متصل و منقطع در
متصل مستثنیٰ و مستثنیٰ منه از یک جنس می باشند و در منفصل عکس این و این نوع آخر در حقیقت استدراک است کما لا یخفی علی من له
عقل سلیم و دریک مستقیم هذا ما ظهر لی من سوق کلام المصنف اما فی الواقع در نوع اول استدراک نیست بلکه بدون تسلیم استثنا معنی درست
نخواهد شد چه تا وقتی که بدی کردن با محسن را فرضاً داخل خیر کرده از حرف استثنا اخراج نخواهند کرد ظهور مقصود در پرده
خفا خواهد ماند و همین است استثنای متصل هذا هو الحق الصریح و العدول عنه قبیح ۱۲

اول صفت مدحی برای چیزی ثابت کنند بعد ازان چیزی دیگر بآن صفت ضم کنند بطریقے که آن مدح عین ذم گردد چنانچه درین بیت مختاری **بیت**

همیشه خصم تو در سائیه همائے بود — که بسکه بر سرش از بهر استخوان آید

و درین بیت کلیم **بیت**

طاعت با هم بسوئے آسمانها میرود — روز محشر چون بعصیان هم ترازو می‌شود

استتباع واین صنعت چنان است که ممدوح را بنحوی ستایند که از یک مدح مدح دیگر حاصل آید۔ چنانچه درین بیت ابوطیب **شعر** نهبت من الاعمار مالوحویته + لهنئت الدنیا بانک خالد + یعنی تو آن قدر عمر اعدا را غارت کردۀ که اگر فراهم آری وحاوی آن شوی دنیا بدوام بقائے تو تهنیت داده شود و پوشیده نماند که مفاد این بیت مدح ممدوح است بشجاعت چه غارت گر اعمار نمی باشد مگر مقاتل وشجاع و مدح دیگر آنست که دنیا خلو ممدوح را دوست میدارد بسبب آنکه ذات او موجب نظام وصلاح دنیا است و لفظ تهنیت مفید این معنی است و چنانچه درین بیت انوری **بیت**

ای زبر دوان تا ابد ملک سلیمان یافته — هر چه جسته جز نظیر از فضل یزدان یافته

و درین بیت مسعود سعد **بیت** بخت تو چو نام باسعادت + روز تو چو روئے تو منور +

ادماج واین چنان است که در کلام سوق مدعا متضمن بدعاے دیگر باشد یعنی از یک کلام دو معنی حاصل آید تصریح معنی دوم نکرده باشند و فرق در استتباع ادماج آنست که استتباع مختص مدح است و ادماج اعم ازان و فرق در ایهام وادماج آنست که در آنجا لفظے می آرند که دو معنی یا بیشتر داشته باشد و اینجا مجموع کلام مفید

۵۱ قوله تهنیت داده شود الخ داده شود چکیده خامه ناسخین است دبد باید نوشت چه دنیا درین مثال فاعل است

۵۲ قوله در آنجا لفظے مے آرند که دو معنی داشته باشد الخ درصورت صحت این مقال لازم می آید که شعر سلمان ساؤجی از باب ایهام باشد چه صرف لفظ خواب دو معنی پیدا می کنند نه مجموع کلام پس مناسب اینکه گفته شود که فرق در ایهام وادماج آنست که در ایهام اراده معنی بعید معتبر می شود نه قریب و در ادماج هر دو فخذ هذا و تفکر ۱۲

هر دو معنی می شود چنانچه درین بیت ابو طیب شعر اقلب فیه اجفانی کانی ٭ اعد بها
علی الدهر الذنوبا ٭ یعنی می گردانم دران شب مژه هائے چشم خود را گویا که باین گردانیدن مژه
می شمارم بر دهر گناهان او را مقصود ازین بیت درازی شب است و در ضمن درازی
شب شکایت دهر و کثرت ذنوب او را نیز مندرج ساخته و چنانچه درین بیت سلمان
ساوجی بیت پیش[۵۱] ازین گر فتنه انگیختی در گوشه ٭ چشم خوبان در زمانش فتنه را بیند بخواب
چشم خوبان فتنه را خوابیده یابد یا در رویا فتنه را بیند هر دو معنی بر می آید و چنانچه درین بیت
مولوی جامی بیت خواهم از دل برکشم پیکان تو ٭ لیک از دل بر نمے آید مراد ٭ پیکان از
دل بر نمے آید یا دل نمے خواهد که پیکان را بر آرم هر دو معنی حاصل می شود و درین بیت
نظیری بیت مبادا عالمے را جان بر آید ٭ گره از زلف خود فهمیده بکشائی ٭ جان عالمی
که در گره زلف بسته بر آید یا جان عالم از بدن بر آید هر دو صحیح می شود و درین بیت امیر
خسرو بیت زبان آن پسر ترکی و من ترکی نمی دانم ٭ چه خوش بودی اگر بودی زبانش در
دهان من ٭ یعنی من هم بزبان او را می تکلیم دم هر دو معنی درست است ۔

توجیه و این صفت را محتمل الضدین نیز گویند تعریفش آنست که کلام احتمال دو
وجه مختلف داشته باشد چنانچه شاعر در حق اعوری که عمرو نام داشت گوید شعر خاط
لی عمرو قبا ٭ لیت عینیه سوا ٭ یعنی عمرو برائے من قبائے دوخت کاش هر دو چشم او مساوی
می بود یعنی بینا می بود ۔ یا کور هر دو احتمال صحیح است و چنانچه درین بیت مختاری بیت

زهر محض است عیش شیرینم   خون صرف است باده نابم

زهر عیش است و خون باده یا عیش زهر است و باده خون است هر دو احتمال دارد
و نعمت خان عالی در وقائع حیدر آباد داد این صنعت داده ۔

الهزل الذی یراد به الجد و این صنعت چنان است که کلام بطور هزل باشد
اما مراد ازان هزل جد بود نه هزل چنانچه درین رباعی لا اعلم رباعی

---

۵۱ قوله پیش ازین گر فتنه الخ انگیختی درین بیت ماضی تمنائی است و یک انگیختی محذوف یعنی سابق ازین اگر چشم خوبان فتنه
انگیختی امی ممکن بود مگر در زمان ممدوح من فتنه را در بخواب می بیند و لفظ بخواب بیند احتمال دارد ۱۲

از آخر کار عالم اندیشه کنید ‌ ‌ ‌ ای شور کنان ز ماتم اندیشه کنید
با تحفهٔ دنیا مکنید آمیزش ‌ ‌ ‌ از آتشک جهنم اندیشه کنید

و درین دو بیت سنائی **بیت**

نیست کدبانوے دکان را ‌ ‌ ‌ زن بد خو طلاق داد ترا
زن که دارد سبوی حمدان رائے ‌ ‌ ‌ حمد حمدان کند ز حمد خدائے

اگرچه این بیت ها بطریق هزل واقع شده امّا مفاد آن همه حکمت است۔

تجاهل عارف۔ سکاکی این صنعت را سَوق المعلوم مساق غیره نام نهاده و گفته چون این صنعت در کلام ربّانی وارد شده تسمیه این را به لفظ تجاهل خوب نمیدانم و تعریف این صنعت از نامی که سکاکی وضع کرده ظاهر است و غرض از تجاهل عارف فائده و نکته می باشد چنانچه در ضمن امثله معلوم گردد یکے از شاعرات عرب در مرثیه برادر خود گفته **شعر** ایا شجر الخابور مالک مورقا ✤ کانک لم تجزع علی ابن طریف ✤ یعنی اے درخت خابور ترا چه شده است که برگ آورده گویا تو در ماتم ابن طریف جزع نمودی۔ و مقصود ازین تجاهل بیان شدت جزع و ماتم اوست۔ و چنانچه درین بیت بحتری **شعر** المع برق سری ام ضوء مصباح ✤ ام ابتسامتها بالمنظر الضاحی ✤ یعنی ایا لمعه برق است که سرایت کرده یا فروغ چراغ است یا تبسم معشوقه است از منظر روشن و فائده تجاهل درینجا مبالغه در مدح تبسم معشوقه است **شعر** بالله یا ظبیات القاع قلن لنا ✤ لیلای منکن ام لیلی من البشر ✤ یعنی قسم میدهم شما را بخدا ای آهوان صحرا که بمن بگوئید یا لیلی از جنس شما است یا از جنس بشر است و مقصود ازین تجاهل کمال وله و حیرت است در عشق و ازین قبیل است این بیت شاپور **بیت**

نمیدانم تو خواهی بود یا گردون چنین دانم ‌ ‌ ‌ که دامنگیر گردد خون من نامهربانی را

مقصود ازین تجاهل مبالغه در بیداد معشوق است و از خوش آنکه شب کشتی و در روز آئیم بر سر که آه چه کس است و کشته است این را و درینجا تجاهل را نسبت بمعشوق داده۔

قول بالموجب و این صنعت چنانست که لفظے را که در کلام غیر واقع شده باشد

برخلاف مراد قائل حمل کنند کقوله تعالیٰ وقالوا قلوبنا غلف وفقد صدقوا ولکن عن ودوادی ۔ یعنی می گویند یاران که دلهای ما صاف و شسته است بر تحقیق که راست گفتند لیکن از صحبت من صاف است یعنی صحبت مرا از دل خود دور کرده اند و چنانچه درین بیت انوری بیت دوستی گوئی نه از دل می کنی ۔ راست می گوئی از جان می کنم ۔

اطراد ۔ این صنعت را اطراد نیز گویند و تعریفش چنان است که در کلام نام ممدوح و نام آبای او را به ترتیب ولادت ذکر کنند کقول علیه السلام الکریم ابن الکریم ابن الکریم ابن الکریم ۔ یوسف بن یعقوب بن اسحٰق بن ابراہیم ۔ وگاہی از آبای ممدوح به ممدوح آیند چنانچه درین ابیات حاجی محمد جان قدسی نظم

بہارِ گلشنِ دینِ محمدِ عربی ۔ ضیاء چشم علیؑ نور دیدۂ زہرا
بہار خرمی خاطر حسینؑ و حسنؑ ۔ سرور سینۂ زین العباد شمع ہدیٰ
فروغ شمع شبستان باقرؑ و صادقؑ ۔ غریب خاک خراسان علیؑ بن موسیٰ

تعجب ۔ این صنعت چنان است که در کلام از چیزی تعجب اظہار نمایند برائے فائدہ و غرضی چنانچه درین بیت کمال اسمٰعیل بیت ای عجب شمشیر خسرو از چه سبزہ رنگ شد ۔ چو ہمه ساله زخون لعل می سازد خورش ۔ فائدہ تعجب درینجا مبالغه در خونریزی شمشیر ممدوح است و درین بیت کلیم بیت سرو را سایه یکی بیش نباشد یا رب ۔ اینہمه خاک نشین در پی آن بالا چیست ۔ فائدہ تعجب درینجا مبالغه در کثرت خاک نشینان معشوق است و درین بیت خاقانی بیت عجب است این رکابے ومیگوئی ۔ کامد از ماہ نو شفق دیدار ۔ مقصود از تعجب درین جا تزئین پیاله و شراب است ۔ و درین بیت میر صیدی بیت عجب دارم از طالع ساغر خود ۔ که در ساختن نیز گردیده باشد ۔ حاصل تعجب درینجا شکایت بی شربی است و درین دو بیت فقیر که در منقبت سرور اوصیا علیه السلام گفته نظم بندۂ یا خدائے بیچونی ۔ مانده ام محو در حقیقت کار ۔ بندۂ داین عجائب قدرت ۔ بشر داین غرائب آثار ۔ فائدہ تعجب درینجا مبالغه در مدح است ۔

---

۵۴ رکاب پیاله باشد دہشت پہلو دراز ۱۲ ۵۳ دیدار یعنی پیدا و ظاہر ہم آمدہ ۱۲

اعتراض و این صفت چنان است که قبل از تمام شدن کلام لفظی را ذکر کنند که معنی مقصود بے او تمام شد و این را حشو نیز نامند و حشو بر سه قسم مے آید یکے آنکه کلام را از زیب بیندازد دوم آنکه موجب حسن کلام شود سوم آنکه در حسن و قبح متوسط باشد. اول را حشو قبیح نامند دوم را حشو ملیح. سوم را متوسط و حشو قبیح در کلام بلغا نمی باشد اما مثال حشو ملیح درین بیت انوری **بیت** گر بخندم وان پس از عمر بیست گوید زہر خند * ور بگریم وان بہر روز بیست گوید خون گری * لفظ پس از عمر بیست و بہر روز بیست در ہر دو مصرع حشو ملیح است. زیرا که معنی مقصود بے او تمام است و مقصود بیت آنست اگر بخندم معشوق میگوید که خون گریه کن اما حشو درینجا فائده دیگر می بخشد و آن این است که باوجود کمتر خندیدن و بیشتر گریستن من چنین میگوید و این مبالغه در بیرحمی معشوق است و مثال متوسط چنانچه درین بیت **بیت** روئے تراکه یوسف مصری غلام اوست * آئینه بندۂ ایست که فولاد نام اوست * لفظ یوسف مصری غلام اوست حشو متوسط است اما مثال[۱] حشو قبیح چنانچه درین بیت **بیت** گرمی نرسم ز خدمتت معذورم * زیرا که ره چشم و صداع سرم است * درین صنف صنائع معنوی سمت اتمام پذیرفت *

چمن دوم در بیان صنائعی که در الفاظ بکار میرود

و قبل از شروع در مقصود گوئیم که سالکان مسالک بلاغت را واجب است که مراعات معنی را بر لفظ مقدم دارند و بجهت رعایت صنائع لفظی معنی را تابع لفظ نسازند اما از جمله صنائع لفظی

[۱] قوله امثال حشو قبیح الخ درین بیت گرمی میرسم شرط و معذورم جزا است مصرع ثانی علت جزا و ز خدمتت حشو قبیح است زیرا که گرمی نرسیم متعلق کرده شود بجاے ز خدمتت بیبالیست و اگر بمعذورم متعلق گردد مصرع ثانی بے ربط میشود در مثال حشو قبیح نیز این هر دو بیت باید دریافت اول سه از ستمگر حبیب یکے. دیدم بخیر آزردگی و جور و جفا * لفظ حبیب حشو قبیح است چه از ستمگر مراد معشوق است و از حبیب هم این تکرار بیکار است این توجیه وقتی درست آید که در ستمگر حبیب اضافت توصیفی مقلوب نگفته شود دوم سه ندیدم وقت شب تا عمری خود را بو زدست خوبرویان شاد و خرم * وقت شب حشو قبیح است زیرا که درین بیت برائے انتهائے زمان عمر است زمان عمر شب و روز هر دو را شامل

است جناس بین اللفظین واین را تجنیس نیز خوانند وآن تشابه دو لفظ است در تلفظ وتغائر
در معنی واین صنعت بچند قسم می آید۔ اول **تجنیس تام** وآن چنان ست که حروف هر دو لفظ
مذکور در نوع وعدد وهیئات وترتیب متفق باشند پس اگر هر دو لفظ از یک نوع باشند مثل
آنکه هر دو اسم یا هر دو فعل یا هر دو حرف باشند آنرا تجنیس مماثل گویند کقوله عز وجل یوم[1]
تقوم الساعة یقسم المجرمون مالبثوا غیر ساعة وچنانچه درین بیت خاقانی که در مدح دو کس
گفته **بیت** این یمین مراست جائے یمین ٭ وان یسار مراست حرز یسار ٭ یمین اول
بمعنی دست راست ویمین دوم بمعنی قسم است ویسار اول بمعنی دست چپ ودوم بمعنی تونگری
است ودرین بیت مسعود سعد **بیت** چون نائے بے نوایم ازین نائے بے نوا ٭ شادی
ندهد هیچکس از نائے بی نوا ٭ نائے اول بمعنی نے ودوم نام حصاری است که مسعود سعد مدتها
در آنجا محبوس بود ودرین بیت عبد الواسع **بیت** از دست چنگ نوازت شدم چو نالان عود
ز زلف مشک فشانت شدم چو سوزان عود ٭ اما اگر آن دو لفظ متجانس مذکور از دو نوع باشند
یعنی یکے اسم ویکے فعل بود درین صورت این تجنیس را مستوفی گویند چنانچه درین بیت
ابو تمام **شعر** مامات من کرم الزمان فانه[2] ٭ یحیی لدی یحیی ابن عبد الله ٭ لفظ یحیی اول فعل
مضارع ودوم اسم ممدوح است ودرین بیت کمال اسمعیل **بیت** امید لذت عیش
از مدار چرخ مدار ٭ که در دیار کرم نیست ز آدمی دیار ٭ مقصود درینجا لفظ مدار است که
اول اسم مکان است ودوم صیغه نهی واگر یکی ازین دو لفظ متجانس مذکور مرکب ویکی مفرد بود
آنرا جناس ترکیب وتجنیس مرکب نامند ودرین صورت اگر در کتابت موافق باشند آنرا تجنیس
مرکب متشابه گویند والا تجنیس مرکب مفروق خوانند مثال تجنیس مرکب متشابه چنانچه درین
بیت ابو الفتح بستی **شعر** اذا ملک لم یکن ذاهبة ٭ فدعه فدولته ذاهبة ٭ لفظ ذاهبة بمعنی
صاحب عطا مرکب است وبمعنی رونده مفرد وچنانچه درین بیت اسدی **بیت**

بدریا بسوزد دل خیزران ٭ چو زد بر سمند سبک[3] خیز ران

---

[1] یوم تقوم الساعة الخ روزیکه قائم خواهد شد قیامت قسم خواهند خورد گناهگاران که نه درنگ کرده ایم در دنیا غیر یک ساعت ۱۲
[2] آن چیزها که از کرم زمان فوت شد زنده یحیی بن عبد الله زنده هستند ۱۲ [3] قیام کننده ۱۲ [4] سبک بفتح اول وضم دوم
تندگام از برهان وسراج وبهار عجم وبفتحتین درست نیست ۱۲

ومثال تجنیس مرکب مفروق چنانچه درین بیت مولوی جامی **بیت** تو همائی و نیست ظل هما۔
جز دو زلف تو دام ظلها + و درین بیت اسدی **بیت** یکی دختری داشت کز دلبری
پری را برخ کرد از دلبری + و اگر تجنیس از یک کلمه و جزوی از کلمهٔ دیگر ترکیب یافته حاصل
آید آنرا تجنیس مرفو نامند چنانچه درین دو بیت حریری صاحب مقامات **شعر** ولا تله عن
تذکار ذنبک وابکه + بدمع یضاهی ابول حال مصابه + ومثل لعینیک الحمام ووقعه +
وروعة ملقاه ومعظم[51] صابه + یعنی از یاد گناه غافل مشو و گریه کن بر گناه با اشکی که مانند باران است
در نزول و صورت مرگ را پیش هر دو چشم خود بیار و واقع شدن او و خوف برخوردن او را نصب العین خود نما
پوشیده نماند که در بیت ثانی میم معظم با لفظ صابه ترکیب یافته و با لفظ مصابه که عجز بیت اول واقع شده متجانس
است و اگر هر دو لفظ متجانس در هیئات حروف مختلف و در نوع و عدد و ترتیب متفق باشند آنرا تجنیس محرف[52] نامند
چنانچه درین بیت فغانی **بیت** از کوی تو چون باد برآشفتم و رفتم + گرد زدل مدعیان
رفتم و رفتم + و درین بیت حکیم سنائی که در حقیقت سید اوصیا علیه السلام گفته **بیت**
محرم او بود کعبهٔ جان را + محرم او بود سر قرآن را + و اگر اختلاف در عدد حروف باشد یعنی
یکی از ان دو لفظ بحرفی زیاده بود و حرف زاید یا در اول کلمه خواهد بود یا در وسط یا در آخر
آنرا تجنیس ناقص و زائد نیز نامند اما مثال آنکه در اول بود این بیت سلمان ساوجی **بیت**
با شکوه کوه حلمت ابر گریان بر جبال + با وجود جود دستت برق خندان بر سحاب + ومثال آنکه
در وسط بود این بیت خاقانی **بیت**

صبح ز مشرق چو کرد برق نور آشکار — خنده زد اندر هوا ابرتق او برق وار

و درین بیت حکیم ازرقی **بیت**

---

٥١ قوله معظم صابه الخ معظم بمعنی حصه کلان کما یقال هب الیه معظم الفقها او معظم الحکماء
صاحب بمعنی بارش و منتهی الارب است پس معنی [illegible]
وموت و واقع شدن او و خوف برخوردار و حصه کلان بارش او را نصب العین خود ساز و [illegible]
٥٢ مثال تجنیس محرف قال امیر المؤمنین لا یکون الجاهل الا مفرطا او مفرطا از نهج البلاغة مفرط بالسکون فا از افراط بمعنی از حد
درگذشتن و مفرط بضم میم و فتح فا و تشدید را از تفریط بمعنی تقصیر است والله اعلم ۱۲

زشهر فتنه بخیزد چو طیره بنشینی * به تنگ مشک بریزد چو طره بفشانی * ومثال آنکه در آخر بود این بیت حکیم سنائی **بیت** خال ما داد بهر و بنا را * زهر مر گور چشم زهرا را - و درین بیت طالب آملی **بیت** کفر است در طریقت ما کینه داشتن * آئین ماست سینه چو آئینه داشتن - واین نوع را تجنیس مطرف نیز نامند وشعرا این نوع را زاید بدو حرف نیز آورده اند * درین صورت آن زائده در آخر کلمه خواهد بود لاغیر چنانچه درین بیت خاقانی **بیت** قاهر کفار و باج ایشان قاهره در خواسته * وامغ اشرار و گرد از دامغان انگیخته * ودرین بیت معزی **بیت** اگر میان یم اندر صدف ندیدستی * نگاه کن قلم او بدان خجسته یمین * واین نوع را تجنیس مذیل خوانند اما اگر آن دو لفظ متجانس در نوع حروف مختلف باشند پس اگر آن دو حرف مختلف را قرب مخرج باهم باشد آنرا جناس مضارع گویند و اگر بعد مخرج بود جناس لاحق نامند واین هر دو قسم نیز از سه حال بیرون نخواهد بود - زیراکه وقوع آن دو حرف مختلف یا در اول کلمه خواهد بود یا در وسط یا در آخر مثال هر سه قسم جناس مضارع بدین وجه است در اول نحو بینی و بین کنی لیل دامس و طریق طامس و در وسط نحو قوله عز وجل وهم ینهون عنه وینأون عنه و در آخر نحو قوله الخیر معقود بنواصی الخیل و در فارسی چنانچه درین بیت مولوی جامی **بیت** جامی از ترهات بسته زبان * سخن از طربات میگوید * فقیر **بیت** ساعیت هر که نیست او ساهی است * واعیت هر که نیست او داهی است * **وله** هرچه باشدت در یاز در طریق مشتاقی * راه میزند مطرب راح میدهد ساقی * حکیم سنائی **بیت**

باطن تو حقیقت دل تست — هرچه جز باطن تو باطل تست

ـه قوله طیره الخ طیره بکسر بر وزن خیره خجلت وخجالت وخجل را گویند و بمعنی آزردگی هم آمده است شد در عربی بمعنی دال بدباشد و بفتح اول هم در عربی بمعنی قهر و خشم باشد واز برهان خان آرزو شارح خاقانی بمعنی خجل و غمناک نوشته اند ۱۲ ـه ۲ دمغ سر شکستن و چنانچه بمعنی مسیل دامغ شکننده سر بیان صفت ۲ ـه ۳ قوله اگر میان یم اندر الخ در میان لفظ میان و اندر تجرید است یعنی یکی از ینها زائد و معنی بیت اینکه اگر در میان دریا صدف ندیده باشی قلم را که چون صدف دریا است باعتبار حروف در دست مبارک که چون دریا در سخاوت است ملاحظه کن اگر درین بیت لفظ میان نبودی معنی عجیب بر کرسی بیان نشست نمودی فافهم ۱۲ ـه ۴ دموس تاریک شدن شب ۱۲ ـه ۵ طموس ناپدید شدن ۱۲ ـه ۶ نائی دور شدن ۱۲

و اما مثال هر سه قسم جناس لاحق فی الاول کقوله تعالی ویل لکل همزة لمزة[۱] و فی الوسط نحو قوله
تعالی وانه لحب الخیر لشدید وانه علی ذلک لشهید و فی الآخر نحو قوله عزوجل فاذا جاءهم امر من
الامن و در فارسی چنانچه درین ابیات ابوالفرج رونی بیت کار تو[۲] غزو باد و دیار تو حق و عرش
تو تاج باد و فرش تو گاه * خاقانی بیت در روئے من ز غمزه کمانها کشیده * بر جان من
ز طره کمینها کشاده * شیخ نظامی بیت دل من هست زین بازار بیزار * قسم[۳] خواهی بداد ار و
بدیدار * فقیر بیت بزم دو رخ چو خصم آراید * دل کبابش شود شراب شرار * اما اگر دو
لفظ متجانس در ترتیب حروف مختلف باشند آنرا تجنیس قلب نامند و این بر دو نوع می آید۔

قلب کل و قلب بعض ۔ قلب کل آنست که حروف کلمه بترتیب مقلوب
گردد کقوله حسامه فتح لاولیاء حتف لاعداء و چنانچه درین بیت فقیر بیت مرد حق را درم زر
نبرد * رام او رانی گز این مار * و قلب بعض آنست که حروف کلمه نامرتب مقلوب شود کقوله
اللهم استر عوراتنا وآمن روعاتنا و چنانچه درین دو بیت حکیم سنائی که در منقبت شاه اولیا
گفته نظم همه سادات زین ازو محروم * همه نامحرمان ازو محرم * هر که از جهر بدرها برده *
خلق را خصم خویش نا کرده * و جامع تجنیس زائد و قلب است این بیت خاقانی بیت
او راست طریق بت شکستن * از آزر دار زو گسستن * و اگر یکے از دو لفظ تجنیس
قلب در اول بیت و یکے در آخر بیت واقع شود آنرا مقلوب مجنح خوانند کقوله شعر
لاح انوار الندے * من کفه فی کل حال * و چنانچه درین بیت فقیر بیت رام شد
دل بآن بت طرار * لبش افسونگر است و زلفش مار * و نوعی از تجنیس قلب آنست که
چون حروف تمام بیت را به ترتیب قلب کنند همان بیت حاصل شود و این را مقلوب

---

[۱] لمزه عیب کردن و بچشم اشارت کردن ۱۲ [۲] قوله کار تو غزو باد الخ غزو جنگ مومنین با کفار بسر کردگی رسول یا امام وقت عرش سقف و تخت تاج بجیم عربی بروزن تاج بمعنی ماه فرش معروف گاه بکاف فارسی تخت بادشاهان و کرسی محدین صبح صادق و ستاره جدی که نزدیک بقطب شمالی است و وقت ازبهان یعنی ای ممدوح کار تو جهاد و دیگر کار تو حق تعالی و تخت تو ماه و فرش تو ستاره جدی باد مقصود ازین بیت دعاے علو شان ممدوح است ۱۲ [۳] قسم خواهی الخ یعنی دلم از دنیا بیزار است اگر قسم میخواهی بداد ار و دیدار قسم میخورم بداد ار و دیدار * بائے قسمیه است۔

مستوی نامند و این بر سه گونه است یکے آنکه از قلب مصرع بیت مصرعهٔ دیگرش حاصل آید۔
کقوله شعر ارانا الاله * هلالا انارا * بیت مذکور در تقارب مزلع است دوم از آنکه از قلب
هر مصرع همان مصرع بعینه حاصل شود چنانچه درین بیت امیر خسرو بیت شکر بتر از وی
وزارت بر کش * شو همره بلبل بلب هر هوش * سوم آنکه از قلب تمام بیت حاصل آید
کقوله شعر مودّته تدوم لکل هول * وهل کل مودته تدوم * و در کلام ربانی نیز واقع شده۔
وربک فکبر و کل فی فلک * و گویند شخصے یکے از افاضل گفت که کلامے یافته ام که مقلوب
مستوی است و آن این است که مراوی وارم آن فاضل فی البدیه گفت بر آید یارب و
این نیز مقلوب مستوی است و دو متجانس از هر نوع تجنیس که باشد چون پهلوی هم بیارند
آنرا تجنیس مکرر و مزدوج و مردود نامند کقوله تعالے جئتک من سبا بنبا و قولهم من
طلب شیئا و جدّ وجد و من قرع بابا و لج ولج چنانچه درین بیت سنائی بیت در رکوع و
سجود چو داؤ کرد * در قیام و قعود عود او کرد * حکیم اسدی بیت همی بود باد لبرو جام جم *
که روزی نه شد از دلش کام کم * خاقانی بیت مرا کنف کفن است الغیاث ازین منزل
مرا مقر سقر است الامان ازین منشا * حکیم قطران ترکیب بندی گفته که تمام ابیاتش
مشتمل برین صنعت است و این بیت از انجاست بیت لاله سرخی یافته قسم از نو هنگام بهار
آبی از من یافته زردی بماه تیر تیر * تیر دوم بمعنی بهره است و چون دو لفظ در صورت
کتابت موافق باشد آن را تجنیس خط نامند کقوله سبحانه و هو یطعمنی و یسقین و اذا مرضت
فهو یشفین و قوله علیکم بالابکار فانهن اشد حیاءً و اقل خباءً و چنانچه درین ابیات سنائی
نظم خلق او زیر این سراپرده * زخمها خورده رخمها کرده * چشمها چشمها ز دیدارش * سمعها شمعها از
گفتارش * و ملحق به تجنیس است اشتقاق و شبه اشتقاق اما اشتقاق آنست که دو لفظ از
یک ماده مشتق باشند و اصول حروف هر دو موافق هم باشد و در اصل معنی متفق کقوله سبحانه
فاقم وجهک للدین القیم لفظ اقم و قیم مشتق اند از قام یقوم و چنانچه درین بیت سنائی بیت
داد حق شیر اینجهان همه را * جز فطامش نداد فاطمه را * لفظ فاطمه مشتق از فطام[1] است و درین

---

[1] فطام بریدگی کودک از شیر بعد عمر دو سالگی و بمعنی شکستگی و مفارقت از هر چیز ۱۲

بیت خاقانی **بیت** چند گوئی کہ ز وصلش بشکیب * من شکیبم دل و جان نشکیبد * و لہ مشتی خسیس ریزہ کہ اہل سخن تیند * با من قران کنند و قرینان من نیند * و شبہ اشتقاق آن است کہ آن ہر دو لفظ مشابہ یک دیگر باشند۔ آما مادہ ہر یک جدا بود کقولہ تعالے قال انی لعملکم من القالین ای من المبغضین و لفظ قال از قول است و قالین از قلے المعنی بغض و چنانچہ درین بیت خاقانی **بیت** خضر الہامی کہ چون سکندر * لشکر کشد و جہان کشاید * و درین بیت عنصری **بیت** گر بتر سی ز تافت دوزخ * از رہ طاعت خدای متاب * و نوعے از تجنیس است کہ باشارہ حاصل آید و از لفظ ظاہر نشود کقولہ **شعر** خلقت لحیۃ موسیٰ باسمہ * و بہارون اذا ما قلبا * یعنی تراشیدہ شد ریش موسیٰ نام شخصے باسم او و ہارون مقلوب کر نورہ باشد و از اسم موسیٰ استرہ مراد است و این تجنیس نام است و ہارون و نورہ تجنیس قلب فافہم۔

رد العجز علی الصدر۔ تعریف این صنعت بر دانستن بعضے از مصطلحات عروض موقوف است باید دانست کہ در اصطلاح عروضیان جزو اول را از مصرع اول بیت صدر گویند و جزو آخرش را عروض نامند و جزو اول را از مصرع ثانی ابتدا و جزو آخرش را ضرب و عجز خوانند و اجزائے وسط ہر دو مصرع را حشو گویند پس گوئیم کہ این صنعت بر چہار قسم می آید و ہر قسمی متنوع بسہ نوع میگردد اما قسم اول آن است کہ در صدر بیت لفظی کہ مذکور شود در عجز نیز اعادہ آن نمایند و این اعادہ بسہ نوع متصور است یکی آنکہ ہمان لفظ کہ در صدر مذکور شدہ در عجز نیز بعینہ مذکور گردد دوم آنکہ در عجز بطریق تجنیس ذکر نمایند سوم آنکہ بطریق اشتقاق یا شبہ اشتقاق در عجز مذکور سازند مثال نوع اول از قسم اول کقولہ **شعر** سریع الی ابن العم یلطم وجہہ۔ ولیس الی داعی الندے بسریع * یعنی در طپانچہ زدن بر روی پسر عم خود شتاب دارد و بسوے سائل کہ خواہندہ عطا است شتاب ندارد و چنانچہ درین بیت مسعود سعد **بیت** شیدا شدہ ام چہ ابھی نہی * زنجیر و زلف بر من شیدا * مثال نوع دوم از قسم اول کقولہ **شعر** دعانی من ملائکما سفاہا * فداعی الشوق

[1] جامع ہر دو قسم اشتقاق است این بیت فی مدح الجواد [2] آن جواد ے کہ جا و دان از جود او بہر موجود ۱۲ میر سد فیض

قفا نبکما و عانی ٭ دعانی اول صیغهٔ تثنیه امر حاضر است بمعنی آن کافی و دعانی دوم مشتق از دعوت
است و معنی بیت این است که بگذارید مرا ای دو ملامت گر از ملامت کردن ما که از روی سفه
است که داعی شوق مرا به پیش شما دعوت کرده است و چنانچه درین بیت امیر خسرو **بیت**
جان سپر ساخته ام ناوک مژگان ترا ٭ تا همه خلق بدانند که من جان سپرم ٭ جان سپر دوم بمعنی
سپارندهٔ جان است و درین بیت عنصری **بیت** یگانه زمانه شدستی و لیکن ٭ نشد
هیچکس را زمانه یگانه ٭ یگانه اول بمعنی وحید و دوم بمعنی دوست است مثال نوع سوم از
قسم اول چنانچه درین بیت حریری **شعر** ضرائب ابدعتها فی السماح ٭ فلسنا نری لک فیها ضریبا
ضرائب بمعنی طبائع و خصال است و ضریب بمعنی مثل و مانند یعنی خصائل چند اختراع کرده
در مروت و من دران خصائل مثل ترا نمی بینم و لفظ ضرائب و ضریب که در صدر و عجز واقع شده
شبه اشتقاق است و بیانش در مبحث تجنیس گذشت و درین بیت فغانی **بیت** بکوشش
گشت قدر هر یکی در پیش یار افزون ٭ من مسکین زبون تر میشوم هرچند میکوشم ٭ لفظ میکوشم
مشتق از کوشش است اما قسم دوم از رد العجز علی الصدر آنست که لفظی که در حشو مصرع
اول واقع است در عجز نیز مذکور سازند بهمان سه نوع که گفته شد یعنی بتکرار یا به تجنیس یا
باشتقاق مثال نوع اول از قسم دوم کقوله **شعر** اقول لصاحبی والعیس تهوی ٭ بنا بین المنیفة
والضمار ٭ تمتع من شمیم عرار نجد ٭ فما بعد العشیة من عرار ٭ یعنی می گویم برفیق خود در حالے
که قافلهٔ ما فرود آمده بین منیفه و ضمار که دو موضع است از نجد فائده بردار از بوی عرار
نجد که بعد از شام عراری نجا نبود یعنی ازینجا رحیل خواهیم بود و عرار بالکسر گلی است زرد رنگ
و خوشبو که در حوالی نجد بهم میرسد و مقصود تکرار لفظ عرار است و ازین قبیل است لفظ مسلم
درین بیت خاقانی **بیت** ما را که کند مسلم آنجا ٭ خورشید نمی شود مسلم ٭ و لفظ افسانه
درین بیت امیر خسرو **بیت** خسروا ست و شب و افسانهٔ یار و هر بار ٭ قدرے گرید و پس
بر سر افسانه رود ٭ مثال نوع ثانی از قسم دوم کقوله **شعر** و اذا البلابل افصحت بلغاتها ٭
فانف البلابل باحتساء بلابل ٭ اول جمع بلبل است و ثانی جمع بلبال بمعنی حزن و
اندوه و ثالث جمع بلبله بالضم بمعنی ابریق شراب از صراحی و چنانچه درین بیت **لمولفه**

یوسف ماست بیا زار کنون جلوه فروش * زاهدا گوشهٔ خلوت دل خود را باز آر * مثال
نوع ثالث از قسم دوم چنانچه درین بیت امراء القیس شعر اذا المرء لم یخزن علیه لسانه *
فلیس علی شیء سواه بخزان * یعنی هرگاه مرد خازن و ضابط زبان خود بر خود نباشد بر چیزهای
دیگر هم خازن و ضابط نخواهد بود و لفظ یخزن و خزان از مشتقات است و درین بیت
فقیر بیت زبان بسته راستی است در کار * دهان نکته گیران را به بندد * لفظ بسته
و بندد از یک مادّه مشتق است امّا قسم سوم از رد العجز علی الصدر آن است که لفظی که در
عروض واقع شود در عجز نیز ذکر کنند بهمان سه نوع یعنی بتکرار یا تجنیس یا اشتقاق مثال
تکرار چنانچه درین بیت ابو تمام شعر ومن کان بالبیض الکواعب مغرما * فما زلت بالبیض
القواضب مغرما * یعنی کسی باشد که بسفیدان پستان مشتاق است و من همیشه قطع کننده
مشتاقم یعنی بشمشیر مشتاقم و در فارسی این نوع خاصه مطلع اشعار مردف است و مثال تجنیس
این بیت حریری صاحب مقامات شعر فمشغوف بآیات المثانی * ومفتون برنات المثانی
مثانی اول سورهٔ فاتحه و مثانی ثانی بمعنی تارهای مزامیر است جمع مثنی و رنات نغمات است
و این بیت عبد الواسع جبلی بیت در عاشقی و دلبری ای دلبر شیرین * من رنجه چو فرهادم
تو طرفه چو شیرین * و مثال اشتقاق[۵۱] این بیت مختاری بیت مهلک فتنه و منهزم ظلم *

---

۵۱ قوله مثال اشتقاق الخ مصنف رحمة الله علیه این مثال در رد العجز علی العروض مع الاشتقاق آورده حالانکه لفظ منهزم در ابتداء
حشو واقع است و تجنیس بیت ازرقی ع من غم زهرجان الخ را در مثال رد العجز علی الابتداء مع الاشتقاق آورده و لفظ هموم و هم در حشو است
اصل اینکه این مقام تحقیق طلب است تفصیلش در اینجا چند صورت بر آید یکی آنکه لفظی بتمامه رکنی بتمامه افتد دوم آنکه لفظی بتمامه جزو رکنی
آید سوم آنکه جزو لفظی رکنی بتمامه باشد این از جزو اول از بیت که در تعریف صدر واقع شده آیا مراد آن است که لفظی بتمامه رکن
اول بتمامه باشد یا عام از اینکه لفظی بتمامه رکن اول بتمامه یا جزو رکن اول یا جزو لفظی رکن اول بتمامه شود ظاهر است که صورت
اول لازم البطلان است ورنه اکثر امثله رد العجز غلط خواهند شد کما لا یخفی پس ثانی متعین شد بهمین قیاس تقریر در ابتداء
عروض و عجز و حشو باید کرد ابهم ملحوظ باید داشت که در صدر تعریف لفظی بتمامه جزو رکنی یا جزو لفظی رکنی بتمامه اند در اطلاق صدر
وغیره خواهند گفت و در اینجا چند مقام تهیدان غبار می بارد و مثال رد العجز علی العروض مع الاشتقاق ع
غمت در دل عمر باشد مقیم است * پیوسته مرا گنج خرابات مقام است * مثال رد العجز علی الانفصال مع الاشتقاق ع
هر که منصف بود به انصاف * وصف تو نیست قدرت وصاف * مثال رد العجز علی الابتداء مع تجنیس ع چه کم باشد
ام زور دو تو بست * دسترس گر شود بگیرم دست * لفظ مقیم و مقام و وصف و وصاف از مشتقات است و در لفظ
دسترس و دست تجنیس زائد ۱۲

دولت حی لاینام تو باد • لفظ مشوم و بنام از مشتقات است اما قسم چهارم از رد العجز علی
الصدر آنست که لفظی در ابتدا یعنی جزو اول مصرع ثانی واقع شود و در عجز نیز بیاید بهمان
سه نوع که در اقسام صدر گذشت چنانچه درین بیت مسعود سعد **بیت** فلک بهجر خوے
سفله ترا • نبرد کرد از من اے بدانش فرد • و درین بیت ارزقی **بیت** من غم زبهر جان
خورم ایشان زبهر نان • آری هموم خلق بقدر همم نهند • و شعرائے عجم گاہے این صنعت
را در هر مصرع بیت بکار مے برند و اول و آخر مصرع را صدر و عجز اعتبار می نمایند
چنانچه درین بیت ارزقی **بیت** دل از هوات نبرم اگرچه رنج دلی • سر از وفات نپیچم
اگرچه دردسری • و درین بیت خاقانی **بیت** علی الله از بد دوران علی الله • تبرا از
خد[1] دوران • • •

لزوم مالایلزم ۔ دراصل این صنعت[2] تعلق بقافیه دارد و آنچنان ست که قبل
از حرف روی و یا آنچه که در معنی وی است از قوافل التزام حرفی معین نمایند و این که[3] مقید
بحرف قید یا تاسیس باشد بکار میرود کقوله سبحانه فاما الیتیم فلا تقهر و اما السائل فلا تنهر درینجا
التزام حرف ماقبل از راکه بمنزله حرف روی است نموده و القهر را با التسخر و امثال آن

---

[1] قوله الخد بالفتح خار خساره و راه و جماعت و گودال از زمین و جوی خرد و تاثیر در چیزے ۱۲ [2] قوله این صنعت تعلق
بقافیه الخ این صنعت را تعلق خاص بقافیه نیست چنانچه خود مصنف ترک حروف وغیره را لزوم مالایلزم شمرده و این ترک را از
قافیه مناسبتی نے و در مثال هم هائے تقهر و تنهر خارج از حروف قافیه است نه قید چه قید را سکون از واجبات مان الزام تاسیس
و دخیل در قوافی این صنعت را دخل است ۱۲ [3] قوله و این در قافیه که مقید الحروف قید تاسیس باشد الخ تقیید قید را از لزوم
مالایلزم شمردن عجیب است حالانکه اختلاف قید جائز نیست کما قال صاحب میزان الوافی و رعایة القید واجبة اذ وقع فی القافیه
علی الاصح او در چهار شریت است و اختلاف قید هم ...... از عیوب فاحشه است لیکن در کلام شعرائے متاخرین با قدما
گفتگو نیست چه قبح این چیز را بعد مرور دهور بالاتفاق آزاد ذهن نشین طلبه فن گردیدم کلامه و ظاهر است که مصنف رحمة الله
علیه از جبر که منه خبر بن است و در رساله قافیه ملا عطاء الله است که رعایت تکرار حروف قید در قوافی خواه الفاظ فارسی باشد خواه
عربی واجب است و اختلاف آن جائز نیست انتهی کلامه و محقق طوسی قید را داخل ردف کرده میگوید ردف در پارسی
مرحرف که اتفاق افتد مشابه خواه حرف مد خواه غیر آن واجب بود که در همه قصیده یک حرف بود لیعنه ساکن حاصل اینکه ۴

نیز قافیہ میتوان کرد چنانچہ درین بیت اوستاد **بیت** شد برقع آن روی چو مہ زلف شب آسا ٭ سبحان قدیر اجعل اللیل لباسا ٭ شاعر در تمام این غزل الف وسین ماقبل الف روی التزام نمودہ والا آسا را با پیدا و تنہا و امثال آن نیز قافیہ میتوان کرد و شرح این قسم در علم قافیہ مذکور شود انشاء اللہ تعالےٰ و ازین قبیل است حذف حرفی را از حروف تہجی در کلام لازم گرفتن چنانچہ درین رباعی حذف الف لازم گرفتہ شدہ **لمولفہ رباعی**

خورشید سپہر سروری ختم رسل ۔ درمسلک عقل رہبر جز و کل

در چشم خرد چیست رخش گلشن قدس ۔ جبرئیل بود در چمنش یک بلبل

و ازین باب است ذکر چیزی را در ہر بیت یا ہر مصرع لازم گرفتن چنانچہ کمال اسمعیل قصیدہ گفتہ و در مصرع آن لفظ مو را التزام نمودہ و این دو بیت از انجاست **نظم**

ای کہ از ہر سرِ موی تو دلی اندر و است ۔ یک سرِ موی ترا ہر دو جہانیم بہاست

دہنت یک سرِ موی است بہنگام سخن ۔ از موی شگافی تو در روی پیداست

و کاتبی نیشاپوری قصیدۂ دارد کہ در ہر مصرع آن لفظ شتر و حجرہ را لازم گرفتہ و این مطلع آن قصیدہ است **بیت** مراغم است شتر بار ہا بحجرۂ تن ٭ شتر دلی نکنم غم کجا و حجرۂ من ٭ و امیر خسرو را قصیدہ ایست کہ در ہر بیتش ذکر سپش و فیل و مگس و کلنگ را لازم گرفتہ این بیت از انجا است **بیت** پلتن شاہی و را قبال بلندت و مزیبست ٭ گر سپش گردد پلنگ افگن مگس کلنگ شکار ٭ و مخبر بیگانی درین رباعی لفظ سایہ را در ہر مصرع لازم گرفتہ **رباعی**

چون سایہ نہ نیسیم نہ ہستم بے تو ۔ در سایۂ خویشتن گسستم بے تو

تا سایۂ وصل برگرفتی ز سرم ۔ چون سایہ بخاک بر نشستم بے تو

و حکیم خاقانی درین نہ بیت لازم گرفتہ کہ در مصرع ثانی ہر بیت چہار چیز مذکور سازد **نظم**

جمع آمدہ بہر خدمت پاس ۔ ادریس و مسیح و خضر و الیاس

---

۵۱ و مخفف زای باشد ۱۲ ۵۲ کلنگ بفتح ہر دو لام و ہر دو کاف فارسی پرندہ ایست معروف و بعربی غلق گویند ۱۲ ۵۳ این بیت گفتہ مولنا عبد الرحمن جامی رحمۃ اللہ است ۱۲

بستہ کمران چو حلقہ قد خم | کیخسرو و سام و زال و رستم
مرسوم خورشش ہزار دربان | چون حاتم و معن و سیف و نعمان
مستسقی جرعہ وقت تعجیل | جیحون و فرات و دجلہ و نیل
پالنگ گہ گاہ او چرخ نہان | جودی و حرا و قاف و ثہلان
روزی طلب آمدہ و مادم | دیو و ملک و پری و آدم
در صورت جسمی آمدہ پاک | ارواح و عقول و نفس و ادراک
از خشم و رضاش گشتہ مشہو | خلد و سقر و زبانی و حور
استادہ بصلح و عدل باہم | آب و گل و نار و باد عالم

وازین قبیل لزوم است منقوط و غیر منقوط و رقطا و خیفا منقوط آنست کہ جمیع الفاظ بیت یا فقرۂ نثر مشتمل بر حروف معجمہ باشد چنانچہ درین **بیت** بخشش فیض ببینی زین جشن جنبش غیظ نبینی زین جشن ٭ و غیر منقوط آنست کہ تمام کلام مشتمل بر حروف مہملہ باشد و راقم حروف قصیدہ مشتمل برین صنعت دارد و این بیت ازان است لمؤلفہ فقیر **بیت**

کحل مردم گرد راہ دلدل رہوار او | مہر و مہ را مرد مک ہموارہ دار و سرمہ سا

ورقطا آنست کہ در ہر کلمہ یک حرف منقوط و یکے غیر منقوط بہ ترتیب بیارند چنانچہ درین **بیت**

زلف سیہ تو جان من دزدید ی | ای دزد ندیدیم چو تو جان دزدی

خیفا آنست کہ در کلام یک کلمہ تمام منقوط و یک کلمہ تمام غیر منقوط بترتیب بیارند چنانچہ درین **بیت**
علم بنش دہد ببین دل را ٭ روح جنبش دہد ببین گل را ٭ و ملحق باین صنعت است۔

مقطع و موصل۔ اما مقطع آنست کہ حروف کلمات بیت در کتابت نہ پیوندد و موصل آنکہ ہیچ حرفے در کتابت جداگانہ نوشتہ نشود و درین غزل بیت اول مقطع و بیت دوم موصل بدو حرف و بیت سوم بسہ حرف و بیت چہارم بچہار حرف و بیت پنجم بہ پنج حرف آمدہ مولوی جامی **غزل**

رخ زرد دارم زدوری آن در | زدہ داغ دردم درون دل آذر
چو من کاست گوئی شب فرقت تو | مہ نو کہ باشد بدین گونہ لاغر

خطت خضر و جعد کجت مشک تبت	تنت سیم و لعل لبت تنگ شکر
بجنت منعم مقیم محبت	بهشت مخلد نصیب محقر
بلبها مسیحی بگفتن فصیحی	بطلعت صبیحی بگیسو معنبر

سجع۔ قال السکاکی ہو فی النثر کالقافیۃ فی الشعر اما اقسام سجع در نظم نیز می آید و سجع بر سہ قسم است مطرف و متوازی و موازنہ۔ اما سجع مطرف آنست کہ کلمۂ آخر از دو فقرۂ نثر در وزن مختلف و در روی متفق باشد کقولہ عز و جل مالکم[۱] لا ترجون للہ وقارا و قد خلقکم اطوارا و در نظم فارسی چنانچہ درین دو بیت سنائی **نظم**

شبر یزدان چو بر کشادی چنگ	روی هامون شدی چو پشت پلنگ
پیش تیغش بگاه جنگ و نبرد	همچو مردم گیا[۲] نمودی مرد

اما سجع متوازی آنست کہ کلمہ آخر از دو فقرہ نثر ہم در وزن و ہم در روی متفق باشد کقولہ سبحانہ فیہا سرر[۳] مرفوعۃ و اکواب موضوعۃ و در نظم چنانچہ درین بیت سنائی **بیت** خبر از تیغ او خراب شدہ + سر آتش ہمہ سراب شدہ + و اگر جمیع الفاظ در دو فقرہ نثر باشد و مصرع نظم بر سبیل تقابل متحد الوزن و القوافی بیارند آنرا ترصیع گویند۔ کقولہ ہو یطبع الاسجاع بجواہر لفظہ و یقرع الاسماع بزواجر وعظہ و در نظم چنانچہ درین بیت ابو الفرج **بیت** برزم و بزم قضا کوشش و قدر بخشش + بعزم و حزم[۴] ہوا جنبش و زمین آرام + در لفظ آخر ہر دو مصرع رعایت سجع فوت شدہ بجہت آنکہ بیت مطلع نیست اما سجع موازنہ آن است کہ کلمہ آخر از دو فقرۂ نثر در وزن متحد و در روی مختلف باشد کقولہ تعالیٰ و نمارق مصفوفۃ و زرابی مبثوثۃ

---

[۱] قولہ مالکم الخ چیست مر شمارا کہ اعتقاد نمیدارند برائے خدا تعظیم را حالانکہ بتحقیق پیدا کرد شمارا طور بطور ۱۲

[۲] قولہ مردم گیا الخ گیاہی باشد شبیہ بہ آدمی در زمین چین روید و آن سر زیر و نگونسار میباشد چنانچہ ریشہ آن بمنزلہ موی سر اوست و نر و مادہ دست در گردن ہم کردہ و پاہا یک دیگر محکم ساختہ و این را مردم گیاہ و مردم گیا و سگ کن نیز گویند و وجہ تسمیہ سگ کن در برہان مذکور است بوجہ طول نوشتہ نشد ۱۲

[۳] قولہ فیہا سرر الخ در جنت است تختہای بلند و کوزہای نہادہ ۱۲ [۴] قولہ حزم الخ حزم بفتح حای حطی استواری ہوشیاری و اندیشہ کردن در انجام امور و ہم و احتراز نمودن نفس از امکان اختلال و زلل آن ۱۲

واین درنظم نمی آید چه کلمهٔ[1] آخر درنظم واجب است که قافیه داشته باشد و نوعی از سجع موازنه
آنست که جمیع الفاظ دو فقرهٔ نثر یا دو مصرع نظم بر سبیل تقابل در وزن متحد و در روی مختلف
باشند واین بمنزلهٔ ترصیع است در سجع متوازی کقوله تعالی وآتیناهما الکتاب المستبین و
هدیناهما الصراط المستقیم و در نظم چنانچه این بیت خاقانی **بیت** رشک نظم من خورد حسان
ثابت را جگر + دست نثر من زند سحبان وائل را قفا + واین دو بیت مختاری **نظم**

بخشی بهر طریق و کمالے بهر قیاس — چرخے بهر سبیل و جهانے بهر حساب

کوه از سیاست تو بر افتد بزلزله — چرخ از ریاست تو در آید باضطراب

وصاحب[2] تلخیص این را مماثله نام کرده و سکاکی در مفتاح العلوم این نوع را نیز داخل

---

[1] قوله چه کلمه آخر در نظم واجب است که قافیه الخ اگر از آخر عجز مراد است مسلم لیکن این تسلیم مانع آمدن سجع موازنه در نظم نیست چه در فرد غیر مطلع و بیت مثنوی ممکن است که عروض و ضرب یعنی عجز متفق الوزن و مختلف الروی باشند چنانچه درین بیت مسعود سعد ؎ که بر اطراف بودی از اعمال + گه بدرگاه بودی از اعیان + اعمال و اعیان متفق الوزن و مختلف الرویست و اگر از آخر آخر هر دو مصرع مراد است مسلم زیرا که فرد از قسم نظم است و در هر دو مصرع قافیه ندارد و علاوه برین و فتیکه سجع موازنه در نظم نخواهد آمد مماثله که او نوعی از سجع موازنه است نیز در نظم نخواهد آمد حالانکه مصنف رحمة الله علیه امثله مماثله در نظم هم بیان نموده والله اعلم ۱۲

[2] قوله صاحب تلخیص این را مماثله نام کرده الخ روزی شاگردی روبرویم نشسته درس این کتاب مستطاب می گفت چون باین مقام رسید شبه کرد که در حاشیهٔ شما که بر قول چه کلمه آخر در نظم الخ نوشته آید شعر مسعود سعد مماثله دارد نه تنها سجع موازنه شامل شدم که روح غالب مغفور حاضر آمد و گفت ؎ آتشی از روی گلهای بهار افروخته + شعله در جان مرغ صبح خوان انداخته + از ورطهٔ تفکر بر آمدم و گفتم که غرض تمثیل صرف ثبوت آمدن موازنه بود در نظم و آن از بیت مذکور حاصل میشود اگرچه صنعت مماثله هم دارد معلوم میشود که در خاطر شما محفوظ است که موازنه بدون مماثله یافته نمی شود و اگر چنین است بیت غالب مغفور مطالعه کردنی است که صرف موازنه دارد نه مماثله زیرا که افروخته و انداخته متفق الوزن است نه جمیع الفاظ هر دو مصرع اگرچه این هر دو لفظ در روی هم اتفاق دارند لیکن این تفرق بوجه [illegible] ظاهر است که اتفاق روی [illegible] معتبر [illegible] بفضل الله [illegible] والله ذو الفضل العظیم ۔ باقی اگلے صفحہ پر

ترصیع شمردہ آماق آنست کہ در ترصیع اتحاد وزن و قافیہ مشروط است و در بنجا اتحاد قافیہ مفقود پوشیدہ نماند کہ مراد از وزن درین مقام وزن عروضیان است کہ توافق حرکات دران لازم نیست مثل می کنم وزن فاعلن نہ وزن صرفیان کہ توافق حرکات دران واجب است مثل نصر بروزن فعل ومثال ترصیع این دو بیت نیز ہست عبد الواسع جبلی

آرایش آفاق شد رخسار بزم آرائے او ۰ آسایش عشاق شد دیدار روح افزائے او ۰ وله

بی صحبت او دولت جمشید نخواہم ۰ بی صورت او طلعت خورشید نبینم ۰ و شعرے

عجم مسجع نظمے را گویند کہ در ہر بیت قصیدہ یا غزل بسہ سجع بیارند و چہارم بقافیہ اصل قصیدہ یا غزل باشد چنانچہ درین ابیات خاقانی نظم

عید است و پیش از صبحدم شردہ بخمار آمدہ ۰ بر چرخ دوش از جام جم یک نیمہ پیدا آمدہ

عید ہمایون فرنگر سیمرغ زرین پر نگر ۰ بر روی زال زر نگر بالائے کہسار آمدہ

و این قصیدہ تمام بہمین سیاق است فقیر نظم

آن مہ نگر کز ناب می خورشید دیدار آمدہ ۰ بر برگ گل افگندہ خوی از بہر گلزار آمدہ

شوریدگان سر بکف در دیدہ نم در سینہ تف ۰ از بہر سودا بستہ صف یوسف بدیدار آمدہ

۵ غنج و دلال و دلبری ناز و ادا و کافری ۰ از بہر حسن آن پری اعوان و انصار آمدہ

(بقیہ حاشیہ صفحہ ۸۸) بر تقریب بیان چند اشعار شاعر مغربی الیٰ مشتمل بسجع متوازی محض نقل می کنیم ۵ شاہد حسن ترا در روش دلبری ۰ طرّۂ پرخم صفات موی میان تا سوا ۰ دلبری تا سوا بروزن فاعلن ۵ عیش غم در دل نمی آید خوشا آزادگی ۰ بادہ خونابہ یکسان است در غربال او ۰ آزادی و غربال ما بروزن مفتعلن اگرچہ این بیت از بحر رمل است مثمن محذوف ۵ موا زوسن ناز است سر حلقہ [illegible] بہ بال ای آرزو چندان کہ دریابی رکابش را ۰ گذر دار در کابش را بروزن مفاعلین ۵ چو غنچہ جوش صفائی تعشق [illegible] تماشای نگنش را و بالبدن تنگنش را بروزن مفعولن اگرچہ بیت ہذا از بحر مجتث مخبون مقطوع است بروزن مفاعلن فعلاتن [illegible] ۱۲

۵ قولہ غنج و دلال و الخ [illegible] بسکون ثانی و جیم بمعنی ناز و عشوہ و غمزہ کہ آن حرکات چشم و ابرو باشد و دلال بفتح و کسر غمزہ و ناز اعوان بمعنی یاران و یاوران انصار بالفتح یاری دہندگان و گروہی از اصحاب رسول صلی اللہ علیہ وسلم کہ در ایام ہجرت در مدینہ منورہ مدد آن سرور رسیدند ۱۲

واین قصیده نیز تمامش مسجع است ۔

ذوالقافیتین شعرے راگویند که دو قافیه داشته باشد چنانچه درین بیت سنائی

بیت عقل و فرمان کشیدنی باشد * عشق و ایمان چشیدنی باشد * **وله فی المنقبت**

بیت نور علمش کشندهٔ کوثر * تار تیغش کشندهٔ کافر * وگاہی سه قافیه آرند چنانچه درین بیت

وله فیض او در صفاش سکینهٔ روح * فضل او در وفا سفینهٔ نوح * وگاہی ردیف را درمیان

دو قافیه آرند و این را ذوقافیتین مع الحاجب نامند چنانچه درین رباعی معزی **رباعی**

ای شاه زمین بر آسمان داری تخت	سست است عدو تا تو کمان داری سخت
حمله سبک آری و گران داری لخت	پیری تو بدانش و جوان داری بخت

وشعرای عرب ذوقافیتین شعرے راگویند که بر ہر بیت ازان ذوقافیه که بایستند معنی و

وزن بیت تمام باشد و این نوع در فارسی دیده نشده ۔

متلون عبارت از نظمی است که در دو بحر یا بیشتر خوانده شوند مثنوی سحر حلال مولنا

اہلی شیرازی مشتمل برین صنعت است و ہر بیتش ذوقافیتین آورده و در قافیه دوم رعایت

تجنیس کرده و این بیت ازانجا است **مثنوی**

اسے شده در خانهٔ جان منزلت	خانهٔ جان یافته زان منزلت
اے شده مهر رخ تو زین چرخ	چرخ ازان آمده در عین چرخ
شد دل و جان بندهٔ روی حسن	مظهر خلق خوش و خوی حسن
در حق اندر دم قربان حسین	یافته از عالم قربان حسین

بحر اول این ابیات سریع مطوی موقوف است بروزن مفتعلن مفتعلن فاعلان و بحر دوم

---

۵۱ قوله سکینه بفتح اول و کسر کاف بمعنی آرام و آسایش و آہستگی و نام دختر حضرت امام حسین رضی الله تعالی عنه و در منتخب بضم اول و فتح کاف نام دختر نوشته ۱۲

۵۲ قوله در حق اندر الخ یعنی حضرت امام حسین وقت قربان شدن حق را دید آن نیکی از نسبت قرب یافته لفظ قربان مصرع ثانی مرکب است از قرب و آن ۱۲ ۵۳ قوله مطوی موقوف است الخ جای عروض و ضرب بروزن فاعلن یعنی از بحر سریع مطوی مکسوف و از بحر رمل محذوف می آید چنانچه لفظ منزلت در بیت اول مثلث ۱۲

رمل مسدس مقصور بروزن فاعلاتن فاعلاتن فاعلان واین بیت سلمان ساوجی در سه
بحر خوانده می‌شود موصل بدو حرف است **بیت** لب تو حاجی تو لو خط تو مرکز لاله ❊
شب تو حامل کوکب مه تو با خط هاله ❊ بحر اول[1] رمل مثمن مجنون بحر دوم هزج مثمن سالم بحر
سوم مجتث مثمن مجنون فتامل ❊

تلمیح و این صنعت چنان است که کلام مشعر باشد بر واقعه از وقائع مشهوره یا اشارتی
نماید بر چیزے که در کتب متداوله مذکور یا نزد ارباب صنعتی از صناعات مشهور باشد چنانچه
درین بیت خاقانی **بیت** هر که نظارهٔ تو شود دست بریده بشود ❊ یوسف عهدی و جهان نیم
بهائے روئے تو ❊ درین بیت اشارتی نموده بقصهٔ دست بریدن زنان مصر از مشاهدهٔ جمال
یوسف علیه السلام **وله** آن زبهرم که تو تشنه زو حدت طلب کنم ❊ زال زرم که نام به عنقا بر
بر آورم ❊ اینجا اشعاری نموده بقصهٔ پروردن سیمرغ زال را **وله** چرخ از سموم کرگه زاده
وباهر چاشتگه ❊ دفع وبا را جام شه یاقوت کردار آمده ❊ درین بیت اشعاری بمسئله طبی
نموده و آن این است که یاقوت بالخاصیت دافع وبا است۔

سیاق الاعداد و این صنعت چنانست که چند چیز را بر یک سیاق در کلام ذکر کنند
چنانچه درین بیت ابوالطیب **بیت** الخیل واللیل والبیداء تعرفنی ❊ والحرب والضرب
والقرطاس والقلم ❊ ودرین بیت نظامی **بیت** غم و شادی بکار و بیم امید ❊ شب و روز
آذرین و ماه خورشید ❊ ونزد مؤلف این بیتها مشتمل بر صنعت جمع است فافهم اما نزد
شعرای عجم سیاق اعداد عبارت ازانست که اعداد را بترتیب یا غیر ترتیب در کلام مذکور
سازند چنانچه درین بیت خاقانی **بیت** یک دو شد از سه حرفش چار اصل و پنج شعبه ❊
شش[2] روز و هفت اختر نه قصر و هشت منظر ❊ مراد از سه حرف لفظ جام است که در بیت
ماقبلش ذکر کرده و یک دو شدن یعنی مضاعف شدن است **وله** دل دو جهان سه بار
بپیمود ❊ یک اهل درین میان ندید است ❊

---

[1] قوله بحر اول الخ رمل مثمن مجنون بروزن فعلاتن هشت بار هزج مثمن سالم بروزن مفاعیلن هشت بار مجتث مثمن مجنون بروزن مفاعلن فعلاتن مفاعلن فعلاتن دو بار ۱۲ [2] اشاره به شش روز است که آفرینش عالم دران شده ۱۲

تنسیق الصفات واین صنعت چنانست که موصوفی را باصفات متوالیه ذکر کنند کقوله سبحانه هو الله الذی لا اله الا هو الملک القدوس السلام المؤمن[1] المهیمن[2] العزیز الجبّار المتکبر و چنانچه درین بیت امیر معزی که در تعریف اسپ گفته بیت پاک دندان تیز تگ آهیخته گردن خرد گوش + سخت سم محکم توائم پهن پشت آگنده یال +

توشیح واین صنعت چنانست که چون حروف اوائل ابیات قصیده یا قطعه یا غیر آن فراهم آرند بیتی یا مصرعی یا فقره حاصل آید و از حروف اوسط و اواخر ابیات نیز عبارتی یا ابیاتی چند بر می آید مثل قصیده مشهور سلمان ساوجی و اهلی شیرازی که از هر دو سه بیتش بیتی مشتمل بر صنعتی از صنایع شعر حاصل میشود و ملحق باین صنعت است مشجر و مدور و مربع و امثال آن واین از قبیل بازیچهٔ طفلان است و باید دانست که شاعر را واجب است که چون متوجه بصنایع لفظی شود رعایت معنی را مقدم بدارد و الا شعرے که مشتمل بر صنعت لفظی باشد و درجهٔ معنی در منحط شود مثل سگے یا خوکے است که عقد جواهر در گردن او بسته باشد اللهم ارزقنا الخواص فی المعانی وجنبنا عن الجهل واهدنا الصراط المستقیم بمحمد و آله الطیبین الطاهرین معصومین ۔

الحدیقة الثالثة فی علم العروض[3]

باید دانست که شعر عبارت است از کلام موزون مقفی که بقصد متکلم صدور یابد و بعضے قافیه را داخل شعر نشمرده اند و گفته اند که رعایت قافیه در شعر برائے تحقق نفس شعر نیست بل از برائے عارضی است مثل مطلع بودن شعر یا قطعه یا قصیده بودن آن و سکاکی در مفتاح این قول را رجحان داده و بعضے بر آنند که قصد متکلم نیز در شعر لازم نیست واین قول مردود است زیرا که هیچ متکلمے در عالم نیست که گاہے کلام موزون

---

[1] مومن مصدق رسل بتحقیق معجزات یا حلالین ایمان گردیدن و ایمن گردانیدن ۱۲

[2] مهیمن گواه و نگهبان و مهربان ۱۲

[3] عروض بالفتح [illegible] چیست که میزان شعر باشد از منتخب و منتهی الارب کشف اللغات و بالضم خطا است ۱۲

بی قصد و شعور از و صدور نیابد پس اگر قصد متکلم معتبر نباشد لازم آید که هر متکلمی را شاعر خوانند
و این صحیح نیست و مدون این فن خلیل[1] ابن احمد است که اوزان را از اشعار عرب تتبع
نموده مقرر در پانزده بحر ساخته وادعای حصر درین اوزان نموده و دراز کار است چنانچه
سکاکی در مفتاح میگوید والزیادة علیها تناوی بارتفع صوت ثقل للطبع المستقیم ان یزید
علیها ما نشاد ولاحاکم فی ہذا الصنعة الاستقامة الطبع و ما مقدمات و مطالب این فن را
در پنج خیابان ذکر کنیم۔

خیابان اوّل در بیان اوزان بحور و شرح اصول و ضوابط و دوائر آن بدانکه

اوزان اشعار عرب از روی استقرا و ضبط خلیل ابن احمد به پانزده بحر راجع میشود و
این بحور را به لفظی چند منتظم و مضبوط ساخته و آن الفاظ را اصول افاعیل گویند و
ارکان نیز نامند و آن ده لفظ است و از ان خماسی و هشت سباعی است امّا خماسی فعولن
فاعلن و سباعی مفاعیلن فاعلاتن مُستفعلن مفاعلتن متفاعلن مفعولات بضم التاء
بلا تنوین فاع لاتن مس تفعلن این افاعیل از سه چیز ترکیب یافته سبب و وتد و فاصله
و هر یکے ازین سه بر دو گونه است امّا سبب کلمه دو حرفی است پس اگر آخرش ساکن است
سبب خفیف گویند و اگر هر دو متحرک اند سبب ثقیل نامند امّا وتد کلمهٔ سه حرفی است
اگر وسطش ساکن آید آنرا وتد مفروق و اگر آخرش ساکن باشد وتد مجموع نامند و فاصله اگر
سه حرف متحرک متوالی و چهارمش ساکن است آنرا فاصله صغریٰ گویند و اگر چهار متحرک
متوالی و پنجمش ساکن باشد فاصله کبری خوانند پس فعولن از وتد مجموع مقدم بر سبب خفیف
ترکیب یافته و فاعلن عکس آن و مفاعیلن مرکب از وتد مجموع مقدم بر دو سبب خفیف
و مُستفعلن عکس اوست و فاعلاتن مرکب است از وتد مجموع میان دو سبب خفیف
و مفاعلتن مرکب است از وتد مجموع مقدّم بر فاصله صغریٰ و متفاعلن عکس اوست
و مفعولاتُ مرکب است از دو سبب خفیف مقدّم بر وتد مفروق و فاع لاتن عکس اوست
و مُستفع لن مرکب است از وتد مفروق میان دو سبب خفیف و بعضی بر آنند که فاصلهٔ

---

[1] از فرهود که ام خلیل البیت از نسخه ۱۱

وجود ندارد و آنچه را فاصلهٔ صغری مینامند اجتماع سبب ثقیل و خفیف است و آنچه
را فاصلهٔ کبری می خوانند اجتماع سبب ثقیل و وتد مجموع است لکن واقفان صناعت
آن کار این معنی نمی کنند و سیر آن مبحث زحافات بر متفطن خبیر معلوم خواهد شد اما اسامی بحور
ازین قطعه ظاهر میشود لمولفه **قطعه**

بحوری که شعر اندران منحصر شد ‫—‬ بود شانزده نزد مرد سخندان
طویل و مدید و بسیط است و کامل ‫—‬ دگر وافر انگه رمل پس هزج دان
رجز بعد ازان منسرح با مضارع ‫—‬ سریع و خفیف است و مجتث فرو خوان
پس از مقتضب چیست بحر تقارب ‫—‬ ازین قطعه ظاهر شود صورت آن
دگر آنکه مشتق بود از تدارک ‫—‬ ز عکس تقارب پدید آید آسان

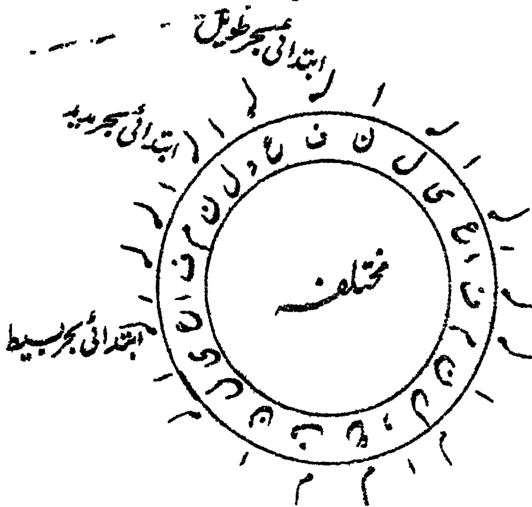
بدانکه خلیل ابن احمد بانی عروض را بر پانزده بحر گذاشته و بعد از و ابوالحسن اخفش بحر
شانزدهم که مسمی بمتدارک است پیدا کرده و ازین بحور بعضے از یک رکن حاصل آمده و
بعضی از دو رکن اما آنچه از یک رکن حاصل میشود هزج و رجز و رمل و کامل و وافر و
متقارب و متدارک است و آنچه از دو رکن صورت می گیرد طویل و مدید و بسیط و سریع
و خفیف و مجتث و منسرح و مضارع و مقتضب است بدانکه بیت در بحر طویل بچهار
فعولن مفاعیلن تمام می شود و در بحر مدید بچهار فاعلاتن فاعلن تمام می گردد و در بحر بسیط
بچهار مستفعلن فاعلن اتمام مے پذیرد و در بحر سریع بدو مستفعلن مستفعلن مفعولات
تمام می شود و در بحر خفیف هم بدو فاعلاتن مس تفع لن فاعلاتن تمام می گردد و در بحر منسرح
بچهار مستفعلن مفعولات تمام می شود و در بحر مجتث بچهار مس تفع لن فاعلاتن می گردد
و در بحر مضارع بچهار مفاعیلن فاع لاتن تمام می شود و در بحر مقتضب بچهار مفعولات
مستفعلن اتمام می پذیرد و این عکس منسرح است و هر یک ازین نه بحر مرکب از دو رکن است
و در بحر وافر بهشت مفاعلتن تمام می گردد و در بحر کامل بهشت متفاعلن اتمام می پذیرد
و در بحر هزج بهشت مفاعیلن تمام می شود و در بحر رجز بهشت مستفعلن تمام می گردد و در بحر
رمل بهشت فاعلاتن اتمام می پذیرد و در بحر متقارب بهشت فعولن تمام می شود بعد از

خلیل ابوالحسن اخفش بحر متدارک را پیدا کرده و بیت درین بحر نیز به هشت فاعلن تمام می
گردد و هر یک ازین هفت بحر مرکب از یک رکن است پوشیده نماند که هر رکن از ارکان بحور
را جزوی از بیت گویند و اتم اجزای بحور هشت جزو است و چنین بیت را مثمن گویند و آنچه
شش جزو دارد مسدس نامند و هرچه چهار جزو دارد مربع گویند و اشعار تازی مثلث و مثنیٰ
و موحد نیز آمده امّا شعرای عجم غیر مثمن[۵] و مسدس را در استعمال نیاورده اند و بیت مثمن و مسدس
و مربع دو حصّه میشود و هر حصّه را مصرع میگویند و جزو اوّل از مصرع اوّل را صدر خوانند
و جزو آخرش را عروض نامند و جزو اوّل از مصراع ثانی را ابتدا و جزو آخرش را ضرب و
عجز نامند و اجزای وسط هر دو مصراع را حشو گویند و حشو در مثمن و مسدس میباشد و مربع
حشو ندارد و مثلث را بعضی بمنزلهٔ مصراع اول میشمارند و جزو اوّلش را صدر و جزو آخرش را
عروض و وسطش را حشو نامند و بعضی بمنزلهٔ مصرع دوم می گیرند اوّلش را ابتدا و آخرش را عجز
گویند و همچنین مثنیٰ را دو اعتبار کرده اند و مثنیٰ حشو ندارد و از جملهٔ بحور سریع و خفیف مسدس
الاصل است یعنی مثمن نمی آید و مُسدسی که اصلش مثمن باشد آنرا مجزو خوانند باعتبار کم
کردن جزوی از آن و هر بحری که در ارکانش تغیری راه نیابد آنرا سالم گویند و آنچه متغیر
گردد آنرا مزاحف چنانچه بجای خود مذکور شود باید دانست که بعضی از بحور منفک از بعضی
دیگر میشود و بسبب آنکه ارکان عشرهٔ مذکوره بتقدیم و تاخیر اسباب و اوتاد و فواصل بعضی از بعضی
دیگر حاصل میشود مثلاً رکن مفاعیلن را که مرکب از وتد مجموع مقدم بر دو سبب است چون
هر دو سبب او را بر وتد مقدم سازی مُستفعلن می شود و وتد را میان دو سبب در آری فاعلاتن
می گردد و همچنین متفاعلن را که مرکب است از فاصلهٔ صغریٰ مقدم بر وتد مجموع چون عکس
کنی مفاعلتن ترکیب می یابد و فعولن را که وتد مجموع مقدم بر سبب خفیف است چون عکس نمائی
فاعلن می شود پس بحر طویل را که مرکب از فعولن مفاعیلن است چون از سبب خفیف فعولن
آغاز نمائی و وتد مجموعش را به آخر اندازی لن مفاعی لن فعولن بروزن فاعلاتن فاعلن می آید
و این بحر مدید است و اگر سبب خفیف اوّل مفاعیلن شروع کنی و ماقبلش را به آخر اندازی

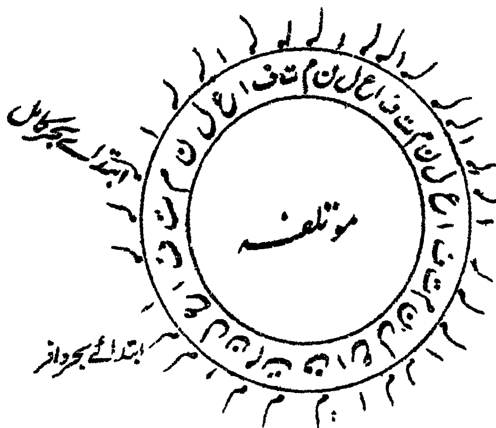
۵ قوله غیر مثمن و مسدس را در استعمال الخ بقلت آورده اند چنانچه مثال مربع از اکثر بحور در حدائق العجم وغیره موجود است ۱۲

عیلن فعولن مفا بروزن مستفعلن فاعلن می شود و این بحر بسیط است و همچنین بحر سریع و خفیف و منسرح و مجتث و مضارع از یک دیگر حاصل میشود و بشرط آنکه چهار بحر را هم مسدس اعتبار نمائی و مثمن زیرا که سریع و خفیف زیاده از مسدس نمی آید چنانچه در صدر مذکور شد پس اگر مستفعلن مستفعلن مفعولات که اصل بحر سریع است از مستفعلن دوم آغاز کنی و مستفعلن اول را بآخر در آری مستفعلن مفعولات مستفعلن می شود و این بحر منسرح مسدس است و اگر از سبب خفیف دوم مستفعلن ثانی شروع کنی و ماقبل را به آخر اندازی تفعلن مفعولات مس تفعلن مس بروزن فاعلاتن مس تفع لن فاعلاتن می شود و این بحر خفیف است و اگر از وتد مجموع مستفعلن ثانی بهمان طریق ابتدا کنی علن مفعولات مستف علن مستف بروزن مفاعیلن فاع لاتن مفاعیلن می گردد و این بحر مضارع مسدس است و ازین جا ظاهر می شود که مس تفع لن در بحر خفیف و فاع لاتن در بحر مضارع غیر مس تفعلن و فاعلاتن متصل است زیرا که تفع و فاع در انفکاک این دو بحر مقابل وتد مفروق مفعولات می آید پس وتد مفروق باشد لاغیر و ترکیب این ورای ترکیب مستفعلن و فاعلاتن متصل است و اگر بحر سریع را از مفعولات آغاز نمائی مفعولات مستفعلن مستفعلن می شود و این بحر مقتضب مسدس است و اگر سبب خفیف دوم مفعولات شروع کنی عولات مس تفعلن مس تفعلن مف بروزن مس تفع لن فاعلاتن فاعلاتن مے آید و این بحر مجتث مسدس است و درین جا نیز تفع در مس تفع لن وتد مفروق دارد بهمان دلیل که مذکور شد و خلیل ابن احمد برائے سهولت تفهیم انفکاک بحور از یک دیگر پنج دائره وضع نموده و برائے هر دائره نامی مناسب مقرر ساخت و بر دور هر دائره میم علامت متحرک و الف علامت ساکن است بدانکه بحر طویل و مدید و بسیط از یک دائره است و معنی از یک دائره بودن آنست که مثلاً فعولن مفاعیلن را چهار بار بر خط دائره بنویسی پس اگر آن را از فعولن آغاز نمائی و بخوانی بحر طویل می شود و اگر از لن شروع نمائی و بخوانی لن مفاعی لن فعو بروزن فاعلاتن فاعلن می شود و آن بحر مدید است و اگر از عیلن شروع کنی و بخوانی عیلن فعولن مفا بروزن مس تفعلن فاعلن می شود و آن بحر بسیط است و این دائره را مختلفه گویند و وجه تسمیه اختلاف

ارکان است که بعضی خماسی و بعضی سباعیست

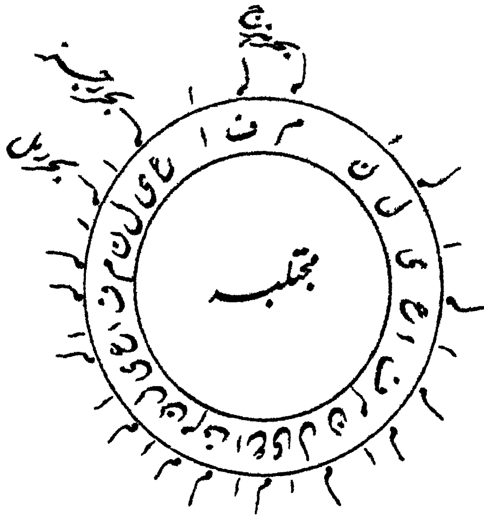

و بحر کامل و وافر از یک دائره است چه اگر متفاعلن را بر خط دائره مثلاً چهار بار بنویسی و از متفا آغاز نمائی بحر کامل است و اگر از علن شروع کنی و بگوئے علن متفا بر وزن مفاعلتن می شود و این بحر وافر است و دائره این دو بحر را موتلفه نامند و وجه تسمیه اتفاق و ائتلاف ارکان است که هر دو سباعی است ۔

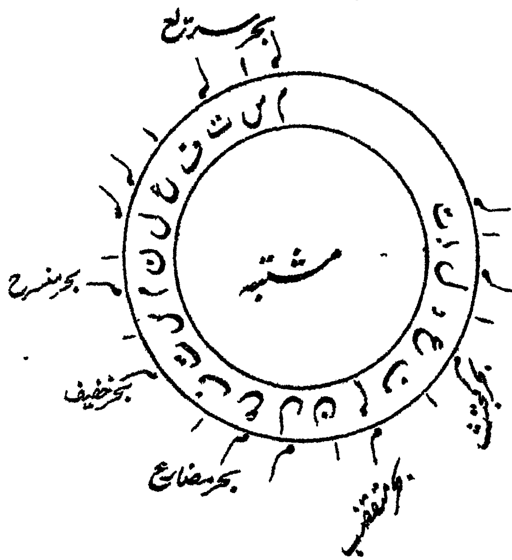

و بحر هزج و رجز و رمل از یک دائره است زیرا که اگر مفاعیلن را مثلاً چهار بار بر خط دائره بنویسی و از مفا آغاز نمائی بحر هزج میشود و اگر از عیلن شروع کنی و بگوئی عیلن مفا بر وزن مستفعلن میشود و آن بحر رجز است و اگر از لن شروع کنی و بگوئی لن مفا بر وزن فاعلاتن

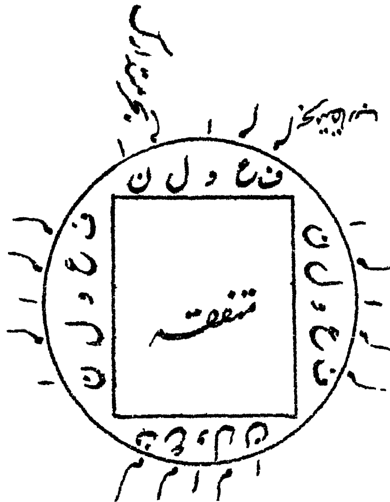
می شود و آن بحر رمل است و دائرہ این ہر سہ بحر مسمی بہ مجتلبہ است و وجہ تسمیہ جلب ارکان از دائرہ اول است ۔

و بحر سریع و منسرح و خفیف و مضارع و مجتث و مقتضب از یک دائرہ است چہ اصل بحر سریع مستفعلن مستفعلن مفعولات آمدہ و اگر این را بر خط دائرہ بنویسی و از مستفعلن دوم آغاز کنی و بگوئی مستف علن مفعولات مستفعلن بحر منسرح مسدس میشود و اگر از تفعلن شروع نمائی و بگوئی تفعلن مفعولات مستفعلن مس بروزن فاعلاتن مس تفعلن فاعلاتن می شود و آن بحر خفیف است و اگر علن شروع نمائی و بگوئی علن مفعولات مستفعلن مستف بروزن مفاعیلن فاع لاتن مفاعیلن می شود و این بحر مضارع مسدس است و اگر از مفعولات آغاز نمائی و بگوئی مفعولات مستفعلن مستفعلن بحر مقتضب مسدس می شود و اگر از عولات آغاز نمائی و بگوئی عولات مستفعلن مستفعلن مف بروزن مس تفع لن فاعلاتن فاعلاتن حی آید و آن بحر مجتث مسدس است بایں قرار این شش بحر از یک دائرہ حاصل آید ۔ امّا شرط آنست کہ مسدس الاجزا باشد و دائرہ این شش بحر را مشتبہ گویند و وجہ تسمیہ اشتباہ مس تفع لن و فاع لاتن منفصل فاع لاتن و مستفعلن متصل است ۔

اما بحر متقارب تنها یک دائره دارد و آن را منفرده گویند و ابوالحسن اخفش ازین دائره بحر متدارک را استخراج کرده باین طریق که چون چهار فعولن را مثلاً بر خط دائره بنویسی و از فعو آغاز کنی بحر متقارب است و اگر از لن شروع نمائی و بگوئی لن فعو بر وزن فاعلن می شود و آن بحر متدارک است و این دائره را متفقه نیز گویند و وجه تسمیهٔ متفقه نظر بر عدم اختلاف است از حیثیت ارکان

خیابانِ دوم دربیان تغیراتی که در ارکان بحور واقع میشود

آن را در اصطلاح این فن زحاف خوانند و زحاف در اصطلاح دور افتادن چیزیست
از اصل خود و بهم زحف گویند تیری را که در نشان دور افتد باید دانست که مدار تغیرات ارکان بر
سه قسم است اوّل آنکه متحرکی را ساکن گردانند دوم آنکه بعضی از حروف رکن را کم کنند سوم آنکه چیزے
بر اصل حروف رکن بیفزایند و عدد مجموع تغیرات و زحافاتی که در ارکان عشره واقع میشود از
روے استقرائی و پنج میرسد و بعضی از زحافات است که در یک رکن مخصوص وقوع می
یابد و بعضی در چند رکن می آید و ما درینجا بیان کنیم که هر زحافی بکدام بحر تعلق دارد بدانکه اضمار[1]
عبارت است از ساکن کردن تای متفاعلن و چون عروضیان رکنی را که بسبب زحاف غیر
مانوس گردد نقل می کنند بلفظی دیگر بهمان وزن که مانوس باشد بنا برآن متفاعلن مضمر را به
مستفعلن منقول سازند و اضمار مختص به بحر کامل است و عصب[2] عبارت است از
ساکن نمودن لام مفاعلتن و نقل کردن آن بمفاعیلن و این اختصاص به بحر وافر دارد و وقف[3]
عبارت است از اسکان تاے مفعولات و منقول نمودن بمفعولان و این زحاف در سه بحر وقوع
میباید سریع و منسرح و مقتضب امّا خبن[4] آنست که ساکن را از سبب خفیفی که در اوّل رکن
آید ساقط کنند پس در فاعلن فعلن بکسر عین و در فاع لاتن متصل فعلاتن میماند و در مستفعلن
متصل و منفصل متفعلن میماند و منقول بمفاعلن مے گردد و در مفعولات معولات ماند
و منقول بفعولات شود و در فاع لاتن منفصل خبن نمی آید بجهت آنکه خبن حذف ساکن سببی
است و اینجا وتد مفروق در اول رکن است نه سبب خفیف پس خبن در بحر رجز و رمل و
مدید و بسیط و متدارک و سریع و خفیف و مجتث و منسرح و مقتضب واقع مے شود امّا
طی[5] آنست که ساکن چهارم را از دو سبب خفیف که در اوّل رکن واقع شود ساقط نمایند
پس مستفعلن مستعلن شود و منقول بمفتعلن گردد و مفعولات مفعلات گردد و منقول بفاعلات

---

[1] پوشیدن و لاغر کردن ۱۲ [2] کامل و باریک میان کردن [3] بستن سر کاکل و سخت پیچیدن ۱۲ [4] ایستادن [5] نوردیدن و دوختن آن تا کوتاه شود ۱۲ [6] پیچیدن جامه یا نامه ۱۲

شود و این زحاف در بحر بسیط در جزو سریع و منسرح و مقتضب می آید و در بحر خفیف و مجتث
نمی آید بجهت آنکه مس تفعلن در ینجا منفصل است و ساکن چهارم او از وتد مفروق است
نه از سبب اما کف[1] عبارت است از اسقاط ساکن هفتم سببی پس در مفاعیلن مفاعیل و در
فاعلاتن منفصل و متصل فاعلات بضم آخر تا بماند بی نقل و این زحاف در بحر طویل و مدید و
هزج و رمل و خفیف و مجتث و مضارع واقع مے شود اما قبض[2] اسقاط ساکن پنجم سببی را
راگویند پس در مفاعیلن مفاعلن و در فعولن فعول بضم لام مے ماند و این زحاف در بحر طویل و
مدید و هزج و متقارب و مضارع وقوع می یابد اما تشعیث[3] عبارت است از اسقاط
متحرک وتد مجموع فاعلاتن و در اسقاط متحرک مذکور اختلاف کرده اند بعضی بر آنند که عین
ساقط می شود و بعضے بر آن که لام و بعضی گفته اند که ساکن وتد مجموع که الف است ساقط شده
ماقبل او ساکن می گردد در صورت اول فالاتن و دوم فاعاتن و در سوم فاعلتن بسکون لام
میماند و در هر سه صورت منقول بمفعولن مے گردد و این زحاف در بحر مدید و خفیف و رمل و
مجتث می آید و در مضارع نمی آید بجهت آنکه در آنجا وتد مفروق است نه وتد مجموع اما
قصر[4] آنست که ساکن سببی را از آخر رکن بیندازد و ماقبل او را ساکن سازند پس در مفاعیلن
مفاعیل و در فاعلاتن متصل و منفصل فاعلات و در فعولن فعول و در مس تفع لن منفصل مستفعل
میماند و این را بمفعولن نقل میکنند و باقی را بحال خود میگذارند و قصر در بحر طویل و مدید و هزج
و رمل و متقارب و مضارع و خفیف و مجتث می آید اما قطع[5] آنست که ساکن وتد مجموع را که
در آخر رکن باشد بیندازند و ماقبل او را ساکن نمایند پس در مستفعلن مستفعل ماند و منقول بمفعولن
شود و در فاعلن فاعل منقول بفعلن بسکون عین و در متفاعلن متفاعل منقول بفعلاتن و
قطع در فاعلاتن چنانست که سبب خفیف از آخرش بیندازند و ساکن وتد مجموعش را اسقاط
نموده ماقبل او را ساکن کنند و درین صورت نیز فاعل بسکون لام میماند و منقول بفعلن میشود
و این زحاف در بحر رجز و کامل و رمل و متدارک و بسیط و مدید و سریع و خفیف و مقتضب

---

[1] دوختن کنارهٔ جامه یا باز داشتن ۱۲ [2] بستگی و گرفتگی [3] میزان گرفتن پراگنده کردن [4] کوتاه کردن ۱۲
[5] بریدن ۱۲ کافل ۱۲

وقوع می یابد و در مضارع بعلت وتد مفروق واقع نمی شود و در خفیف و مجتث و مقتضب وقوع
قطع در فاعلاتن خواهد بود نه در مس تفع لن منفصل اما وقص[1] آنست که متفاعلن مضمر را خبن
کنند یعنی تاء ساکن او را بیندازند درین صورت بمتفعلن مجنون شبیه میشود و منقول بمفاعلن
میگردد و این زحاف اختصاص ببحر کامل دارد اما عقل[2] آنست که مفاعلتن معصوب را
قبض کنند یعنی لام ساکن او را بیندازند درین صورت مثل مفاعیلن مقبوض میشود و منقول
بمفاعلن میگردد و این مختص به بحر وافر است اما نقص[3] آنست که متفاعلن مضمر را مطوی کنند
یعنی چهارم ساکن او را ساقط نمایند درین حال متفعلن میماند و منقول بمفتعلن میگردد و این
نیز خاصه بحر کامل است اما کسف[4] بسین مهمله آنست که وقف و کف را در مفعولات جمع کنند
یعنی تای او را اول وقف کنند و بعد ازان ساقط نمایند و کسف در بحر سریع و منسرح
و مقتضب می آید و منقولش مفعولن میشود اما شکل[5] عبارت است از جمع میان خبن و کف
در رکن فاعلاتن متصل و درین صورت فعلات بضم تا میماند و این در بحر رمل و مدید و خفیف و
مجتث می آید اما در بحر مضارع مجال ندارد بجهت آنکه خبن را در و راه نیست اما حذف[6]
آنست که سبب خفیف را از آخر رکن بیندازند پس در فعولن فعو میماند و منقول بفعل بسکون
لام میشود و در مفاعیلن مفاعی منقول بفعولن و در فاعلاتن فاعلا منقول بفاعلن و این زحاف
در بحر مدید و خفیف و هزج و رمل و مضارع و مجتث و طویل و متقارب می آید و اخذ[7] آنست
که وتد مجموع را از آخر رکن ساقط نمایند و در مستفعلن مستف ماند و منقول بفعلن بسکون عین
شود و در متفاعلن متفا منقول بفعلن بتحریک عین و در فاعلن فا منقول بفع و آن زحاف
در بحر بسیط و کامل و رجز و متدارک مطرد است و در بحور دیگر که مستفعلن متصل دارد و در
مس تفع لن منفصل نمی آید بجهت آنکه وتد مفروق دارد اما صلم[8] آنست که وتد مفروق

---

[1] گردن شکستن ۱۲ [2] زانو بستن شتر ۱۲ [3] بریدن یا پی پاشنه بریدن ۱۲ [4] بعضی بشین معجمه خوانده ۱۲
[5] از شکال یعنی لون مختلف از سیاهی و سرخی یا از شکل یعنی بستن چار پا به بشکال و آن رسنی بود یا آله اشکال بودن سه پای چهارپایه سپید و یک پا یا لون دیگر و وجه تسمیه ظاهر ۱۲ [6] انداختن چیزی از چیزی ۱۲ [7] اخذ دریافتگی دم شتر بریدن [8] بریدن یا بریدن گوش و بینی از اصل ۱۲

را از مفعولات بیندازند و مفعو ماند منقول بفعلن بسکون عین گردد و این در بحر سریع و منسرح و مقتضب می آید و **قطف**[1] عبارت ست از جمع میان عصب و حذف در رکن مفاعلتن و درین صورت مفاعل ماند و منقول بفعولن گردد و این زحاف مخصوص بحر وافر است و بتر آنست که حذف و قطع را در فعولن جمع کنند و درین صورت فع میماند و بتر در رکن مفاعیلن اجتماع جب و خرم است و شرح این هر دو عنقریب مذکور شود و این زحاف در بحر متقارب و هزج واقع میشود و امّا **تسبیغ**[2] آنست که الف در سبب خفیف آخر رکن بیفزایند و درین حالت مفاعیلن مفاعیلان و فعولن فعولان و فاعلاتن متصل و منفصل فاعلاتان منقول بفاعلیان گردد و این در هزج و رمل و مضارع و متقارب و مدید و طویل و مجتث امکان وقوع دارد امّا **اذاله**[3] آنست که الف در وتد مجموع آخر رکن زیاده کنند پس مس تفعلن مستفعلان و فاعلن فاعلان و متفاعلن متفاعلان شود و این زحاف در بحر رجز و متدارک و بسیط و کامل و سریع و منسرح و مقتضب واقع میشود و در عروض و ضرب بیشتر وقوع می یابد و در حشو کمتر و در صدر و ابتدا ممنوع امّا **ترفیل**[4] آنست که سبب خفیف در وتد مجموع آخر رکن بیفزایند پس مستفع لن مستفعلاتن شود و فاعلن فاعلاتن و متفاعلن متفاعلاتن و این زحاف در اشعار فارسی نادر الوقوع است اما **جدع**[5] بدال مهمله آنست که هر سبب خفیف از رکن مفعولات بیندازند و تای او را ساکن کنند لات ماند و منقول بفاع شود چون الف فاع را ساقط کنند فع میماند و آن را نحور خوانند و این بحر سریع و منسرح و مقتضب تعلق دارد امّا **جب**[6] بالفتح آنست که هر دو سبب را از رکن مفاعیلن بیندازند و درین صورت مفا میماند و منقول بفعل بسکون لام میشود و این در غیر بحر هزج نمی آید امّا **خرم**[7] عبارت است از اسقاط متحرک اوّل از وتد مجموعی که در صدر رکن واقع شود و این زحاف در هر موضعی لقبی خاص باعتبار آن موضع می یابد و وقوع این اکثر

---

[1] بریدن خوشه انگور ۱۲ [2] دراز کردن ۱۲ [3] دامن دراز گردن یا فرو گذاشتن ۱۲ [4] بزرگ کردن دامن کشادن ۱۲ [5] بریدن ۱۲ [6] خصی کردن ۱۲

[7] دیوار بینی بریدن و بمعنی بریدن مطلق هم آمده ۱۲

ور رکن صدر و ابتداء میباشد امّا اگر فعولن را خرم کنند بی تغیر دیگر آن را ثلم[1] گویند و اگر قبض را
با خرم در فعولن جمع نمایند اثرم[2] بثاء مثلثه خوانند در صورت اوّل عولن منقول بفعلن
بسکون عین می شود و در صورت دوم عول بضم لام میماند و منقول بفعل می گردد و چون
سباعی فاصله دار را که مفاعلتن باشد خرم کنند فقط آنرا اعضب[3] گویند و اگر
خرم را با عصب در او جمع نمایند اقصم[4] نامند و درین حالت فاعلتن بسکون لام می شود
و منقول بمفعولن می گردد و اگر فعل را با خرم در و جمع سازند اجم[5] گویند درین صورت فاعلن
میماند و سباعی غیر فاصله دار را که وتد مجموع در اوّل او باشد چون خرم کنند فقط اخرم[6]
نامند و چنین سباعی نیست مگر مفاعیلن و در صورت خرم فاعیلن میماند و منقول بمفعولن
می گردد و چون خرم را با قبض در و جمع کنند اشتر[7] خوانند و درین حال فاعلن میماند
و چون خرم را با کف در و جمع سازند اخرب[8] گویند بخای معجمه و رای مهمله و درین صورت
فاعیل بضم لام میماند و منقول بمفعول بضم لام میگردد و چون جب[9] را با خرم در و جمع نمایند
ابتر نامند و درین حال فا میماند و منقول بفع میگردد و وقوع این زحاف در بحر متقارب
و طویل و هزج و وافر و مضارع است و اجتماع حذف و قصر را در مفاعیلن اهتم گویند
درین صورت مفاع میماند و منقول بفعول میگردد و چون خرم را با هتم جمع کنند فاع میماند اینست
بیان تغیرات افاعیل بر سبیل استیفا و استقصار و پوشیده نماند که گاهی میان دو حرف
رکنی از ارکان معاقبه واقع میشود و گاهی مراقبه امّا معاقبه آنست که سقوط آن هر دو حرف معاً
جائز نباشد و مراقبه آنست که نه سقوط هر دو معاً جائز باشد و نه ثبوت هر دو معاً جائز
بود و در ذکر بحور و امثله آن اشارت برین هر دو در مواقع کرده آید۔

خیابان سوم در بیان کیفیت تقطیع اشعار فارسی و شرح قواعد آن بباید دانست که تقطیع
در لغت پاره پاره کردن چیزیست و در اصطلاح عروض آنست که اجزای بیت را از هر

---

[1] ثلم کناره شکستن از آوند و شمشیر ۱۲ [2] افتادن دندان پیشین ۱۲ [3] بریدن و ضعیف کردن کاذل گوسپند که یک شاخش شکسته باشد ۱۲ [4] شکستن دندان پیشین از شمشیر ۱۲ [5] گوسپند بی شاخ ۱۲ [6] قوله اخرم نامند الخ اگر رکن اخرم در حشو بیت افتد آنرا اشتق نامند ۱۲ [7] شتر پلک چشم برگردیدن [8] ویران کردن [9] دم بریده [10] بفتح جیم و آن در لغت خصی کردن ۱۲

بحرے کہ باشد باجزاے ارکان آں بحر نیسجند بطریقے کہ متحرک و ساکن در برابر ساکن بیاید و اتفاق در نوع حرکت لازم نیست دور تقطیع حروف ملفوظ معتبر است نہ مکتوبہ چنانچہ الف ممدودہ بجائے دو حروف محسوب مے شود مثل آدم بروزن فعلن بسکون عین و او دو کہ بیک واو بینویسند در تقطیع بدو واو حساب مے کنند وگاہی حرکت را بجاے حرف وگاہی حرف را بجائے حرکت مے شمارند و التقائے ساکنین چوں در وسط مصرع واقع شود پس اگر ساکن اول حرف مد و ساکن دوم نون است نون را در تقطیع ساقط مے نمایند و اگر غیر نون[1] است آنرا متحرک مے سازند و مثال ہمہ اینہا ازیں بیت معلوم میشود حکیم اسدی ز شوق لبش خون ہمے خورد دل ❊ دو تا گشتہ زلفش ہمے بر دو دل[2] ❊ تقطیعش چنیں کنند ز شوقی فعولن لبش خو فعولن ہمے خور فعولن د دل فعل و دو تا گش فعولن ت زلفش فعولن ہمے بر فعولن د دل فعل و بعضے از قدما ساکن دوم را کہ در وسط مصرع بیاید اگرچہ غیر حرف مد[3] باشد نیز ساقط مے نمایند چنانچہ در کلام فردوسی و شیخ عطار قدس سرہٗ یافتہ مے شود اما متاخرین ایں رائے پسندند و مولانا ظہوری در ساقی نامہ بیتی ازیں باب آورد

---

[1] یعنی اول زیا شد دوم نون نباشد چوں یار شود بروزن فاعلن شاش در شعر حکیم اسدی دیواے ندارد پس قول مصنف کہ مثال ہمہ اینہا ازیں جہت معلوم مے شود محل تامل است ۱۲ شمشاد[2] دل بر دو ایں قاعدہ متحرک شد کہ حرف موقوف در وسط شعر اگر غیر نون بعد مد باشد در تقطیع متحرک مے شود عام ازیں کہ حرفی از ہر دو ساکن مد و نون نباشد چنانکہ در مثال مذکور است یا اول مد باشد دوم نون نباشد چوں دیار و دور و بیر یا اول مد نباشد و دوم نون باشد چوں امن و عون و عین ۱۲ محمد عبد الاحد عفا عنہ الصمد ❊

[3] مد بودن حرف دوم ساکن ممکن نیست چہ تعریف مد اینکہ حرف علت ساکن حرکت ما قبلش موافق پس وقتیکہ ما قبل آں ہم ساکن است حرکت از کجا خواہد آمد کہ موافقت خواہد کرد و نقدان توافق حرکت را غیر مدہ بودن لازم مطلب اینکہ ساکن دوم را اگرچہ غیر نون باشد ہم کہ بعد واقع شود ساقط مے نمایند چنانچہ فخر الزمان بدر جاجی یائے لفظ شتاب را در بیت قصیدہ چیستان قلم از تقطیع دور کرد بیت مذکور ایں است ❊ آں شاہد عودی نقاب آورد در چین و تاب ❊ در سر در آمد از شتاب در پائشاں شد مجرش ❊ از تکرار حر مثمن است و ازان مستفعلن ہشت بار ۱۲ شمشاد ❊

ومورد طعن شده بیت مذکور این است ؎

بدہتم وہ آں رشک یاقوت را کہ سازم علاج عقل فرتوت را

جیم علاج[1] را بضرورت در تقطیع قطع باید کرد تا بیت موزون شود اما اگر دو ساکن در آخر مصرع جمع شوند ہر دو را بحال میگذارند خواہ آں دو ساکن نون بعد از حرف مد باشد خواہ غیر آں چنانچہ درین بیت انوری ؎

غلط را سوخت حکمت بر در سہو چرا را سوخت امرت بر سر چوں

تقطیع ہر دو مصرع مفاعیلن مفاعیلن مفاعیل مے شود و چوں سہ ساکن جمع شوند مثل لفظ سوخت در بیت مذکور درین صورت یکے را از اخیرین ساقط کنند و یکے را متحرک سازند و اول را بحال گذارند و این در جائے است کہ اجتماع سہ ساکن در وسط مصرع باشد اما اگر در آخر مصرع سہ ساکن بیارند یکے را ساقط و باقی را بحال گذرانند چنانچہ درین بیت حافظ

این پیک نامور کہ رسید از دیار دوست ✤ آورد حرز جاں ز خط مشکبار دوست ✤ تقطیعش مفعول فاع لات مفاعیل فاع لات مے شود و الف وصل اگر ملفوظ نشود در تقطیع ساقط مے نمائید چنانچہ درین بیت ولہ من از بیگانگاں ہرگز نہ نالم ✤ کہ با من ہر چہ کرد آں آشنا کرد ✤ و اگر ملفوظ شود ساقط نمے گردد چنانچہ درین مصرع ؎ من از دل و جاں بندۂ جانانا

---

[1] قولہ جیم علاج را بضرورت در تقطیع الخ ظہوری جیم را بقاف وصل کردہ عین را از میان انداخت و ہم چنیں ہنر فہ خان عاقل درین بیت ناتوانی نختہ بند یک مقام عاقل مباش ✤ خاک بر سر میکند در خانۂ آئینہ آب ✤ میم را بالف وصل کردہ عین را دور کرد چنانکہ ہمزہ را در حالت وصل می اندازند و این در کلام او بسیار واقع شدہ از آں جملہ است ؎ اے بے نقاب عارضت شعلۂ جہان نگاہ ✤ عکس تو در آئینہ یوسف مصری بچاہ ✤ و سبب وصل آنست کہ اہل ہند مخرج عین را درست ادا کردن نمے توانند و عین را ہمزہ میخوانند ناصر علی ہم درین عین غوطہ میخورد و میگوید ؎ بی رگ جان بہار این ہمہ بیرحمی چیست ✤ خاک از مقدم تو خون شدن عادت دارد ✤ اما گاہی مردم ولایت ہم در گلابہ این عین مے لغزند چنانکہ ظہوری ترشیزی ہم از اہل ولایت است و خواجہ باقر عزت شیرازی نیز میگوید ؎ مرا بہ خرد مندان بحال خود نمے آورد ✤ بایں انسانہا مجنون عشق حاصل نمیگردد ✤ پس نتیجہ این کہ متاخرین یکن دوم را ساقط مینمانید بلکہ عین ہم را مے اندازند اگرچہ این ہم غیر مناسب است کلام خود را از ادخال انچنیں عیوب محفوظ باید داشت ۱۲ محمد الہ داد عفا عنہ الصمد ۱۲

نہ شدم ٭ وہائے کہ وجہ ساقط مے شود ہائے گریہ وخندہ وبستہ ورفتہ ومانند آں گاہی ساقط
وگاہی بجائے یک حرف وگاہی بجائے دو حرف مے آید ومثال ہر سہ ایں بیت است فقیر
کشتۂ لعلِ لب جانانہ ام ٭ زآب حیوان پُر شدہ پیمانہ ام ٭ دریں بیت ہائے کشتہ بجائے
دو حرف در تقطیع مے آید وہائے جانانہ ساقط وہائے نفظ شدہ در حساب یک حرف و تقطیعش
چنیں است کشتہ سرِ لع فاعلاتن لی لبی جا فاعلاتن نان ام فاعلن زاب حیوا فاعلاتن پُر شدہ
پی فاعلاتن ماں ام فاعلن و واو خواب وخور وخوش خورشید ومانند آں ساقط میشود
ہمچنیں واؤ تو وچو وواؤ عطف درجائیکہ ملفوظ نشود ساقط است وحرف مشدّد قائم مقام
دو حرف است بالجملہ آنچہ در تلفظ آید در تقطیع ساقط نمے گردد خیابان چہارم در تفصیل
اوزان بحور وامثلۂ آں بباید دانست کہ ہر بحری کہ زحاف در ارکان او راہ نیابد آں را
سالم گویند واگر زحاف داشتہ باشد مزاحف نامند وبحور بسبب زحافات تنوع بانواع
متعددہ ومتشکل باشکال مختلفہ مے گردد وما ازاں جملہ آنچہ میان شعرائے عجم متداول است
بتفصیل مذکور سازیم پوشیدہ نماند کہ بحور دائرۂ مختلفہ ومؤتلفہ را قدمائے فصحائے عجم اصلا
استعمال نکردہ اند واز متاخرین اول مولوی جامی در بحر کامل شعر فارسی گفتہ وازاں باز
ایں بحر در شعرائے عجم شیوع یافتہ وبحور سہ دائرۂ دیگر درمیان اینہا شائع ومستعمل است مگر
بحر مقتضب از دائرۂ مشتبہ کہ آنرا نیز بہ ندرت آوردہ اند ومقصود از شیوع استعمال
کثرت است پس اگر کسی بطریق ندرت وشاذ در بحور متروکہ مذکورہ شعر گفتہ باشد حکم بر
مستعمل بودن آں نمے توان کرد مثل ایں غزل کہ در بحر بسیط گفتہ شدہ فقیر آئینہ دم زند
گر زصفائے تو ٭ آب شود ز شرم پیش لقائے تو ٭ بیت مذکور از بحر بسیط مثمن مطوی
مخبون مقطوع است و رکن مستفعلن مطوی وفاعلن مخبون مقطوع آمدہ ومثل ایں بیت
کہ در بحر طویل سالم گفتہ ام ؎ زہے بر جمال تو جہانی تماشائی ٭ ز لعلِ مے آلودت نظر
مست وشیدائی ٭ پس بحورے کہ نزد شعرائے عجم متروک است طویل ومدید وبسیط
ووافر ومقتضب است ومستعمل ایشاں ہزج ورجز ورمل وسریع وخفیف ومجتث و
مضارع ومنسرح ومتدارک ومتقارب است وبحر کامل را غیر از سالم در فارسی نیاوردہ اند

وبنائے زحافات اوراوراجزاسے بیت وراے طریقۂ شعرائے عرب گذاشتہ چنانچہ در ہر
موضع اشارہ بآں کردہ شود وبایں سبب اوزان اینہا دراکثر جاہا غیر اوزان عرب
است ودر بعضے جاہا مطابق بحر ہزج شعراے عرب ایں بحر را مسدس ومربع
استعمال کردہ اند وفصحاے عجم مثمن ومسدس آوردہ اند ومثمن را سالم ومزاحف نیز
مے آرند امّا مسدس را سالم نمے آرند وعروض وضرب ایں بحر را زیادہ بر ستہ قسم نیاوردہ
اند سالم یا مقصور یا محذوف مگر دراوزان رباعی چنانچہ بجاے خود مذکور شود امّا در صدر
وابتدا وحشو آں زحافات بسیار مے آید واوزان بسیار ازاں حاصل مے شود ہزج
مثمن سالم خاقانی گوید ؎ نثارِ اشک من ہر شب شکر ریز است پنہانی ٭ کہ ہمت
راز ناشوئے است بازانو د پیشانی ٭ تقطیعش نثارے اش مفاعیلن کمن ہر شب
مفاعیلن شکر ریزس مفاعیلن ت پنہانی مفاعیلن الخ ودرینجا جمیع ارکان سالم آمدہ
ہزج مثمن اخرب مکفوف محذوف خاقانی گوید ؎ دردے کہ مرا ہست
بمرہم نفروشم ٭ گر عافیتش صرف دہی ہم نفروشم ٭ بروزن مفعول مفاعیل مفاعیل
فعولن ودرینجا صدر وابتدا اخرب وعروض وضرب محذوف وحشو مکفوف است
ہزج مثمن اخرب ؎ گفتی کہ بجا آنی وقتی شکرے بخشم ٭ بخشود نیم واللہ
وقت است گرم بخشی ٭ بروزن مفعول مفاعیلن مفعول مفاعیلن ودرینجا صدر وابتدا
اخرب وعروض وضرب وسالم وحشو یک رُکن سالم آمدہ ہزج مثمن اشتر ؎
وقت را غنیمت واں ہر قدر کہ بتوانی ٭ حاصل از حیات ایجان ایں دم است
تادانی ٭ بروزن فاعلن مفاعیلن چہار بار است ودرینجا صدر وابتدا اشتر وعروض
وضرب سالم ویک حشو یک جزو اشتر ویک جزو سالم آمدہ ہزج مثمن مکفوف
مقصور محذوف مولوی روم قدس سرہ فرماید ؎ زہے باغ زہے راغ کہ
بشگفت زبالا ٭ زہے صدر زہے بدر تبارک وتعالے اینجا ہمہ اجزاء مقصور آمدہ مگر
عروض وضرب کہ محذوف وجزو ماقبل ضرب مکفوف است وتتمہ اوزان ہزج مثمن
در رباعی مذکور شود ہزج مسدس مقصور شیخ نظامی گوید ؎ سخن گوہر شد وگویندہ

غواص ❊ بسختی درکف آید گوہر خاص ❊ بروزن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیل و دریں وزن اختلاف عروض وضرب در قصر و حذف جائز است ہزج مسدس آخرب مقبوض مسبّغ خاقانی گوید ؎ ہر غم کہ در آسمان حشر کرد است ❊ غوغا بار بردل من آورد است ❊ بروزن مفعول مفاعلن مفاعیلان و دریں جا صدر و ابتدا اخرب و عروض وضرب مسبّغ و حشو مقبوض آمدہ و گاہے دریں وزن زحاف ہم تغیر مے باید چنانچہ دریں بیت

با دانش من نساخت وہر آری — دانش بکر است و وہر نامرد است

اینجا صدر اخرب و ابتدا اخرم و عروض سالم وضرب مسبغ آمدہ و حشو مصرع اول مثل بیت سابق و حشو مصرع دوم اشتر است ہزج مسدس اخرب مکفوف انوری گوید ؎ تا کار کس آں نیست کہ او خواہد ❊ کارت ہمہ آں باد کہ آں خواہی ❊ بروزن مفعول مفاعیل مفاعیلن و دریں وزن اگر حشو را جائے مکفوف و جائے مقصور آرند جائز است ہزج مسدس اخرب مقبوض انوری گوید ؎ چنداں کہ مروت است دردادن ❊ ورنا ستدن ہزار چنداں است ❊ ہر دو مصرع بروزن مفعول مفاعلن مفاعیلن مے آید وضرب دریں مسبغ است ہزج مسدس اخرب مقبوض محذوف شیخ نظامی بیت از چہرۂ زلف پر شکنجت ❊ در دامن اژدہا ست گنجت ❊ بروزن مفعول مفاعلن فعولن ❊ و اینجا صدر و ابتدا اخرب و عروض وضرب محذوف و حشو مقبوض است و دریں وزن چنا دریں زحاف بجائے یک دیگر مے آید چنانچہ دریں بیت انوری ؎ اے زریں نعل آہنین سم ❊ اے سوسن گوش خیزران دم ❊ بروزن مفعولن فاعلن مفعولن بیشود و دریں جا صدر و ابتدا اخرم و عروض وضرب محذوف و حشو اشتر آمدہ و دریں بیت جامی ؎ اے خاک تو تاج سربلنداں ❊ مجنون تو عقل ہوشمنداں ❊ اینجا عروض وضرب مقصور و باقی مثل بیت اول است و دریں بیت فقیر شیریں کارے کند چو بنیاد صد مرد و آورد چو فرہاد ❊ اینجا عروض وضرب مقصور و باقی مطابق بیت دوم است

---

[1] قولہ ہزج مسدس الخ چونکہ دریں بیت عروض سالم صرف ضرب مسبغ است لہذا مصنف رحمۃ اللہ علیہ دریں جا قید مسبغ فرو گذاشت جائیکہ عروض وضرب و ہر دو مسبغ مے آیند قید تسبیغ معتبر مے شود ۱۲ ❊

وکلیه درین وزن اینست که اگر صدر و ابتدا اخرب آید حشوش مقبوض خواہد بود و اگر آخرم آید حشوش اشتر خواہد بود لا غیر و عروض و ضرب یا مقصور خواہد آمد یا محذوف و این اختلاف زحاف را عوام سکتۂ شعر گویند بحر رجز و این بحر را فصحای عجم اکثر مثمن سالم استعمال کرده اند بخلاف شعرا ے عرب که مثمن کمتر آورده اند و مسدس و مربع و مثلث و ثنی پیشتر و شعرائے عجم مسدس این را ہم نیاورده اند و ہمچنیں مزاحف آنرا غیر از مخبون و مطوی کمتر استعمال نموده اند رجز مثمن سالم خاقانی گوید ے مرغان و ماہی در وطن آسوده اند الّا که من ✤ بر من جہانے مرد و زن بخشوده اند الّا که تو ✤ تقطیعش مرغا نما مستفعلن ہی در وطن مستفعلن آسوده ان مستفعلن دل لاک من مستفعلن الخ و درینجا ہمہ ارکان سالم آمده و اُستاد عبد الواسع جبلی رجز مثمن سالم را مضاعف آورده و بر شانزده رکن بنا گذاشته و قصیدۂ مسجع درین وزن گفته این بیت از انجا است ے دارم ز بس نیرنگ او دل چوں دہانِ تنگ او آه از دل چوں سنگ او و ز ناز و خشم و جنگِ او ✤ تا که چو زیر چنگ او زاری کنم و ر چنگِ او و ز عارضِ گلرنگ او چوں گل دریده پیرہن ✤ رجز مثمن مطوی مخبون خاقانی گوید ے خانۂ دل بچار حد وقفِ غمِ تو کرده ام ✤ حدّ و فا ہمیں بود جور ز حد چہ مے بری ✤ وزن مُتفعلن مفاعلن چہار بار است و درینجا یک رکن مطوی دیگے مخبون آمده من اوله الی آخره و اگر خبن را برطے مقدم آرند وزن چنیں مے شود ے نغاں کناں بہر سحری بکوے تو میگذرم ✤ چوں نیست راه سوئے توام ببام و درمے نگرم ✤ وزنش عکس بیت سابق است ✤ رجز مثمن مطوی مولوی روم قدس سرّہ فرماید ے مرده بدم زنده شدم گریه بدم خنده شدم ✤ دولت عشق آمد و من دولت پاینده شدم ✤ تقطیعش مفتعلن ہشت بار است و درینجا جمیع ارکان مطوی است رجز مسدس سالم ے اے از رخت ماه فلک گشته خجل ✤ پیش قدت سرو سہی پاے بگل ✤ تقطیعش شش مستفعلن تمام میشود ✤ رجز مسدس مطوی ے در بزم آں ماه

سلہ قوله و شعرائے عجم مسدس این را ہم الخ از مسدس آوردن شعرائے عجم انکار محض نموده آینده مثالش آوردن عجب تر از ہر عجب است لازم بود که این را ہم بحث کمتر استعمال داخل کردے ۱۲ شمشاد

نیاید نفسے ؛ شکوہ از اں ماہ مرا است بسے ؛ وزنش بشش مفتعلن تمام مے گردد و زحافاتے کہ شعرائے عرب دریں بحر بکار بردہ اند مطبوع فارسیان نمودہ لہذا استعمال نکردہ اند بحر رمل شعرائے عرب ایں بحر را مثمن نیاوردہ آند و فصحائے عجم مثمن و مسدس آوردہ اند وعروض و ضرب دریں بحر نزد سخنوران عجم سالم نمے آید بلکہ اکثر محذوف مقصور یا مقطوع یا مشعث یا مسبغ رمل مثمن مقصور امیر معزی گوید ؎ تا خزاں زد خیمہ کافور گوں بر کوہسار ؛ مفرش زنگار گوں برداشتند از مرغزار ؛ تقطیع چنیں مے شود تا خزاں زد فاعلاتن خیمہ اے کا فاعلاتن فور گو بر فاعلاتن کوہسار فاعلان الخ درینجا عروض و ضرب مقصور و باقی اجزا سالم آمدہ رمل مثمن محذوف معزی گوید ؎ روے او ماہ است اگر بر ماہ مشک افشاں بود ؛ قد او سرو است اگر بر سرو لالستاں بود ؛ و درینجا عروض و ضرب محذوف و باقی مثل بیت سابق است رمل مثمن مشکول خاقانی گوید ؎ بغلامے تو مارا خبر از جہاں بر آمد ؛ گرہی ز زلف کم کن کمری فرست مارا ؛ بروزن فعلات فاعلاتن چہار بار است و درینجا یک جزو مشکول و یک جزو سالم بترتیب آمدہ رمل مثمن مخبون مقصور خواجہ حافظ فرماید ؎ میکنم ہر نفس از دست فراقت فریاد ؛ آہ گر نالۂ زارم نرساند بتو باد ؛ بروزن فاعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلان و درینجا عروض مشعث مقصور و ضرب مخبون مقصور و حشو مخبون و صدر و ابتدا سالم آمدہ دریں بیت بابا فغانی ؎ ایں کہ از وصل تو ام غنچہ مقصود شگفت ؛ گل آں است کہ با خار غمت ساختہ ام ؛ عروض مقصور و ضرب محذوف و باقی مثل بیت سابق است رمل مثمن مخبون مقطوع مرزا صائب گوید ؎ عاشق از طعنۂ اغیار چہ پروا دارد ؛ آتش از سرزنش خار چہ پروا دارد ؛ تقطیعش مثل بیت سابق است مگر عروض و ضرب کہ مقطوع آمدہ بروزن فعل بسکون عین رمل مثمن مخبون شیخ سعدی گوید ؎ مرو ماں عیب کنندم کہ چرا دل بتو دادم ؛ باید اول بتو گفتن کہ چنیں خوب چرائی

لہ قولہ باقی مثل بیت سابق الخ دریں عبارت تسامح است چہ در بیت سابق ابتدا سالم و دریں جا مخبون است و ہمچنیں در بیان ایں بحر قید مشعث افزودن است ۱۲ شمشاد

بروزن[۱] فعلاتن ہشت بار مگر صدر و ابتدا کہ سالم آمدہ و بعضے از فصحائے عجم این وزن را بر شانزدہ جزو گذاشتہ اند یعنے مثمن را مضاعف کردہ اند چنانچہ خواجہ عصمت بخاری گفتہ ؎ رنگ رخسار و در گوش و خط و خد و قد و عارض و خالِ لبت اے سرو پری روے سمن بر ٭ شفق و کوکب و شام و سحر و طوبی و گلزار بہشت است و بلال و طرفِ چشمۂ کوثر ٭ تقطیعش بشانزدہ فعلاتن تمام مے شود از آں جملہ صدر فاعلاتن آمدہ و این وزن را عوام ہندوستان بحر طویل گویند رمل مسدس مخبون مشعث مقصور انوری گفتہ ؎ روئے عیش و طرب بستان است ٭ روز بازار گل و ریحان است ٭ بروزن فاعلاتن فعلاتن بہ سکون عین و دیگر زحافات در اوزان رمل مسدس مثلِ مثمن است کہ شرح دادہ شدہ و اعادۂ آں تحصیل حاصل است بحر سریع سالم این بحر را ہیچ یک از شعرائے عرب و عجم استعمال نکردہ اند و فارسیان عروض و ضرب این بحر را اکثر مطوی موقوف یا مکسوف آوردہ اند و بحر مسدس اختیار نکردہ سریع مطوی موقوف شیخ نظامی گوید ؎ شیر سگے داشت کہ چوں بو گرفت ٭ سایۂ خورشید بر آہو گرفت ٭ تقطیعش چنیں مے شود شیر سگے مفتعلن داش کہ چو مفتعلن بو گرفت فاعلاتْ و در ینجا عروض و ضرب مطوی موقوف و باقی مطوی آمدہ سریع مطوی مکسوف مولوی جامی فرماید ؎ شیر خدا شاہِ ولایت علی ٭ صیقلے شرک خفی و جلی ٭ بروزن مفتعلن مفتعلن فاعلن و در ینجا عروض و ضرب مطوی مکسوف و باقی مطوی آمدہ خاقانی حلقہ ارکم شود از زلف تو ٭ خاتم جم خواہی تا وان آں ٭ وزن مصرع اوّل مفتعلن مفتعلن فاعلن و مصرع ثانی مفتعلن مفعولن فاعلات آمدہ و یک رکن حشو دریں مصرع مقطوع و ضرب مطوی موقوف آمدہ و باقی مثل بیت سابق است و این تغیر زحاف را عوام سکتہ شعر خوانند و چنانچہ دریں بیت ولہ قمری از دستان خاموش گشت ٭ فاختہ از لحن فرو ماند ٭ وزن مصرع اول مفعولن مفعولن فاعلات و مصرع ثانی بروزن مفتعلن مفتعلن فاعلات آمدہ

---

[۱] بروزن فعلاتن ہشت بار الخ دریں شعر صدر و ابتدا سالم است پس بروزن فعلاتن ہشت بار چگونہ خواہد شد وزنش فاعلاتن فعلاتن فعلاتن ست دو بار ۱۲ شمشاد ٭

سریع مطوی مقطوع مجدوع ؎ اے گلِ رویت سنبل خیز ✤ حلقۂ زلفت آتش بیز ✤
بروزن مفتعلن مفعولن فاع ودرینجا صدر و ابتدا مطوی وعروض وضرب مجدوع وحشو
مقطوع آمده ودرین وزن گاہے مکفوف بجائے مقطوع ومنحور بجاے مجدوع آرند
چنانچہ درین بیت فقیر تیغ بکف از ناز بیا ✤ تا نشدہ عمرم سپری ✤ بروزن مفتعلن مستفعل
فع سریع مخبون مکسوف ؎ اے نازنین در کوے ماگذرکن ✤ اے مہ جبین
بر روے ما نظر کن ✤ بروزن مستفعلن مستفعلن فعولن ودرینجا عروض وضرب مخبون
مکسوف وباقی سالم آمده وایں وزن در فارسی مستعمل نیست بحر منسرح سالم
ایں بحر نیز شعراے عرب وعجم ترک کرده اند وعرب مثمن نیاورده اند وعجم مسدسش
را کمتر استعمال نموده اند وعروض وضرب را موقوف مے آرند یا مکسوف یا مجدوع
یا منحور منسرح مثمن مطوی مکسوف موقوف انوری گوید ؎ نوش لب لعل
تو قیمت شکر شکست ✤ چین سر زلف تو رونق ہنر شکست ✤ تقطیعش چنیں میشود
نوش لبی مفتعلن لعل تو فاعلن قیمت شک مفتعلن کر شکست فاعلات الم ودرینجا رکن
مستفعلن ہمہ جا مطوی آمده در رکن مفعولات در عروض وضرب مطوی موقوف ودر
حشو مطوی مکسوف آمده منسرح مثمن مطوی موقوف مکسوف خاقانی گوید ؎
عشق بیفشرد پاے بر نمطِ کبریا ✤ برد بدستِ تحسنت ہستی ما را ز ما ✤ بروزن مفتعلن
فاعلات مفتعلن فاعلن وایں عکس بیت اول است قتابل ودر حسن مطلع ایں قصیده
زحاف را تغیر داده ولہ گیرم چوں گل نہ ساختۂ خونین لباس ✤ کم ز بنفشہ مباش دوختہ
نیلی وطا[1] ✤ صدر درین بیت مقطوع آمده و باقی مثل[2] مطلع مذکور است ودریں وزن تغیر
زحافی عجیب از مسعود سعد سلمان دیده شد دریں سہ بیت کہ از یک قصیده است

[1] قولہ نیلی وطا الخ وطا بالفتح رفتن و پائمال کردن وبکسر واو وہمزه در آخر بالکسر موافقت و جامہ کہ بر ہودج وغیر آں بیندازند وبمعنی بستر و نہالین ولباس ۱۲ غ [2] قولہ باقی مثل مطلع مذکور الخ دریں مقام ہم تسامح است چہ در مطلع حشو موقوف وعروض وضرب مکسوف است ودریں بیت حشو مصرع اول مکسوف وعروض موقوف وحشو مصرع ثانی موقوف وضرب مکسوف است ۱۲ محمد عبدالاحد شمشاد

مسعود سعد ہر کہ ثنائے تراحد و نہایت نہاد ٭ بجز فلک را بجہد جست میان گران ٭
بعزم اندر نشاند و زجگرم بر گذشت ٭ حد کشیدہ حسام نوک زدودہ سنان ٭ چنان
قناد این دراں چو چاک در برگِ گل ٭ چنان گذشت آں ازیں چو سوزن از پرنیان ٭
بیت[1] اول منسرح مثمن مطوی موقوف است بروزن مفتعلن فاعلن مفتعلن فاعلات
و بیت دوم نیز بہمین وزن است مگر صدر آں کہ مجنون آمدہ نہ مطوی و مصرع اولش
بروزن مفاعلن فاعلات مفتعلن فاعلات و مصرع دوم بدستور بیت اول است
امادر بیت سوم رکن مستفعلن ہمہ جا مجنون آمدہ و وزن اینست مفاعلن فاعلات
مفاعلن فاعلات منسرح مثمن مطوی مجدوع خاقانی گوید ؎ بافتن ریسمان
نہ معجزہ باشد ٭ معجز داؤد بین کہ آہن باف است ٭ بروزن مفتعلن فاعلات مفتعلن
فاع و درینجا عروض منحور و ضرب مجدوع آمد و باقی اجزا مطوی منسرح مسدس
مطوی مثالش ؎ شاہ جہان باد تا زمانہ بود کز کرمش خلق شادمانہ بود ٭ بروزن
مفتعلن فاعلات مفتعلن و درینجا ہمہ اجزا مطوی آمدہ منسرح مسدس مطوی
مقطوع ؎ بسکہ بہو بیت اسیر شد جانم ٭ گر بگذاری گریخت نتوانم ٭ بروزن
مفتعلن فاعلات مفعولن و درینجا عروض و ضرب مقطوع و باقی مطوی آمدہ و این دو

[1] قولہ بیت اول منسرح الخ درین مقام اختصار دور از کار است چنین باید نوشت بیت اول منسرح مثمن
مطوی مکسوف موقوف است مصرع اول بروزن مفتعلن فاعلن مفتعلن فاعلات و دوم بروزن مفتعلن فاعلات
متفعلن فاعلات و در بیت دوم صدر مجنون مصرع اولش بروزن مفاعلن فاعلات مفتعلن فاعلات و مصرع
دوم بدستور مصرع دوم بیت اول است و در بیت سوم رکن مستفعلن ہمہ جا مجنون آمدہ مصرع اول بروزن
مفاعلن فاعلات مفاعلن فاعلن و مصرع دوم بروزن مفاعلن فاعلات مفاعلن فاعلات ۱۲ محمد عبد الاحد
عفا عنہ الصمد [2] قولہ بافتن ریسمان الخ تقطیعش چنین مے شود بافتن مفتعلن ریسمان نہ فاعلات معجز
یا مفتعلن شد فع معجز دا مفتعلن ودے کہ فاعلات اہن با مفتعلن خست فاع ۱۲ شمشاد [3] قولہ باقی
مطوی آمدہ الخ حشو مطوی موقوف ست زیرا کہ ری گریخت دبیت خیر بر وزن فاعلات بسکون تا است پس
درین وزن قید موقوف ہم زائد کردنی ست ۱۲ محمد عبد الاحد شمشاد ٭

وزن نزد شعرائے عجم کمتر مستعمل است **بحر مضارع سالم** این بحر نیز ہیچ یک از شعرائے عرب و عجم نیاوردہ اند و درین بحر خبن و شکل را مجال نیست بجہت آنکہ فاع لاتن وتد مفروق دارد و خبن عبارت از اسقاط ساکن سببی است و میان یا و نون مفاعیلن درین بحر مراقبہ است یعنے ثبوت و سقوط ہر دو معاً جائز نیست **مضارع مثمن اخرب** خاقانی گوید ؎ از تو وفا نیاید دانی کہ نیک دانم ٭ وز من جفا نخیزد دانم کہ نیک دانی تقطیعش چنیں بیشود از تو مفعول فا نیاید فاع لاتن دانی کہ مفعول نیک دانم فاع لاتن الخ و درینجا رکن مفاعیلن اخرب آمدہ و فاع لاتن سالم و حکیم خاقانی در مطلع و دیگر ابیات این غزل زحاف را تغیر دادہ و آن اینست و لہ کردی نخست با ما عہدی چنانکہ دانی ٭ ماند بآنکہ بر سر آن عہد خود نمانی ٭ از خون من نوالہ فرستی برائے ہجران ٭ یک رہ بخوان وصلم ناکردہ میہمانی ٭ در مصرع[1] ثانی مطلع و مصرع اول از بیت دوم حشو مکفوف آمدہ و باقی ہر دو بیت مثل بیت سابق است **مضارع مثمن اخرب مکفوف مقصور** امیر معزی گوید ؎ گفتم مرا بہ بوسہ دہ اے ماہ مہرباں ٭ گفتا کہ ماہ بوسہ کرا داد در جہاں ٭ بروزن مفعول فاع لات مفاعیل فاع لان و درینجا صدر و ابتدا اخرب و حشو مکفوف و عروض و ضرب مقصور آمدہ و درین بیت و لہ از پائے او عبیر شود گرد بر بساط ٭ وز دست او زخلق شود آب در لگن ٭ عروض مقصور و ضرب محذوف و باقی مثل بیت سابق است و درین بیت انوری ؎

نامِ شب از صحیفۂ ایام بسترد | از رائے تو اجازت یابد گر آفتاب

مصرع اوّل بروزن مفعول فاع لات مفاعیل فاع لن و مصرع دوم بروزن مفعول فاع لاتن مفعول فاع لان آمدہ و اوّل اخرب مکفوف محذوف است و دوم اخرب

---

[1] قولہ در مصرع ثانی مطلع الخ تقطیع مصرع ثانی مطلع چنیں است ماند بہ مفعول آکہ بر س فاعلات ر اعہد مفاعیل خد نما نی فاعلاتن و تقطیع مصرع اول از بیت بدیں گونہ است از خون مفعول من نوالہ فاعلات فرستی بہ مفاعیل رائے ہجراں فاعلات در حشو فاعلات مفاعیل مکسوف آمدہ تا در عروض فاعلات مقصور است در عروض بیت سابق فاع لاتن سالم پس مماثلت کجا ماند ۱۲ محمد الاحد شمشاد

مقصور مضارع مثمن مکفوف مقصور گر آں طرّہ ہست مشک بماچوں نداد بوئے
وساں چہرہ ہست ماہ چرا در کشید روئے ؛ بروزن مفاعیل فاع لاتن چہار بار ودرینجا
رکن مفاعیلن مکفوف درکن فاع لاتن مقصور واقع شدہ مضارع مسدس اخرب
مکفوف انوری گوید ؎ تا ملک جہان را مدار باشد ؛ فرماندہ آں شہریار باشد ؛
بروزن مفعول مفاعیل فاع لاتن درینجا یک رکن فاع لاتن از اصل مثمن در حشو کم شدہ
ودریں بیت خاقانی کہ در ہجو پدر خود گفتہ ؎ ہم طبع او چو تیشہ خراشندہ ؛ ہم
خوئے او برندہ چو منشارش ؛ یک رکن فاع لاتن از اصل مثمن در عروض وضرب
کم شدہ وزحافش مطابق بیت سابق است ووزنش مفعول فاع لات مفاعیلن
مے شود مضارع مسدس اخرب مکفوف مقصور انوری گوید ؎ کو آصف
جم گو بیا ببیں ؛ بر تخت سلیماں را نتیں ؛ پیشش بدل دیو ودام ودد ؛ درہم زدہ صفہائے
حورعین ؛ بروزن مفعول مفاعیل فاع لاتن ودرینجا صدر وابتدا اخرب وحشو مکفوف
وعروض وضرب مقصور آمدہ مگر عروض بیت دوم کہ محذوف است نہ مقصور واز ینجا
معلوم مے شود کہ مضارع مثمن راچوں مسدس نمانید از فاع لاتن یک جزو کم میکنند
نہ از مفاعیلن بحر مجتث وایں بحر را عرب اکثر مسدس ومربع آوردہ اند وشعرائے
عجم غیر از مثمن نیا وردہ اند ودریں بحر سطے خبن را مجال نیست بجہت آنکہ ساکن چہار مش
از وتد مفروق است نہ ز سبب ودر سین ونون مس تفع لن ایں بحر معاقبہ است
مجتث مثمن مخبون فعانی گوید ؎ تو آں گلے کہ مہ آسمان جبیں تو بوسد ؛ ملک
زسدرہ فرود آید وزمین تو بوسد ؛ تقطیعش چنیں مے شود تو اا گلے مفاعیلن کہ
مہی اا فعلاتن سما جبی مفاعلن نہ ت بوسد فعلاتن الخ ودرینجا ہمہ اجزا مخبون آمدہ
مجتث مثمن مخبون مقصور خاقانی گوید ؎ برہمان نشوم ورشوم چو خاک مہین[۱] ؛

---

[۱] قولہ مہین الخ مہین بفتح میم وکسر ہا وبیائے معروف در عربی بمعنی سست وضعیف ومجازاً بمعنے
حقیر وخوار ۱۲ ع

دم کہاں[۱] مخورم درخورم بکوہ گیاہ * بروزن مفاعلن فعلاتن مفاعلن فعلان دوبارہ دریں جا عروض وضرب مخبون مقصور وباقی مثل بیت سابق است ودریں وزن گاہے جزوی را مشعث آرند وگاہی عروض محذوف وضرب مقصور یا بالعکس آرند چنانچہ دریں بیت جمال الدین عبد الرزاق نماند تیرے در ترکش قضا کہ فلک را * سوی دلم بسر انگشت امتحان نکشود * وزن مصرع اول مفاعلن مفعولن مفاعلن فعل ومصرع ثانی بروزن مفاعلن فعلاتن مفاعلن فعلان آمدہ وگاہی عروض یا ضرب یا ہر دو دریں وزن مقطوع آمدہ چنانچہ دریں بیت ولہ بداں صفت کہ بود در بلور لعل مذاب * بداں صفت کہ بود آب را میان آتش * دریں جا ضرب مقطوع آمدہ وباقی مخبون ومقصور است ودریں بیت عنصری ع ہنوز لشکریاں را زخون مرداں شان * سم ستوراں لعل است وتیغہا احمر * وزن مصرع اول مفاعلن فعلاتن مفاعلن فعلان بسکون عین ومصرع دوم بروزن فاعلن مفعولن مفاعلن فعلن بسکون عین آمدہ ودریں جا عروض مشعث مقصور وضرب مقطوع و صدر وابتدا در ہر دو مصرع مخبون ودر حشو مصرع دوم یک جزو مخبون ویک جزو مشعث آمدہ ودستگاہ ایں بحر در فارسی زیادہ بریں نیست بحر خفیف وایں بحر را شعرائے عجم غیر از مسدس نیاوردہ اند وصدر وابتدائش یا سالم یا مخبون مے آید یا مسبغ وعروض وضربش گاہے مقصور یا محذوف وگاہے مشعث وگاہے مقطوع وگاہے مخبون آرند وایں بحر نیز مطوی ومخبون نمے آید بہماں علت کہ در بحر مجتث گفتہ شد خفیف مسدس مخبون ع اے صبا بوسہ زن زمین در اورا * ور تر نجد لب چو شکر اورا تقطیعش چنیں مے شود اے صبا بو فاعلاتن سہ زن زمن مفاعلن در اورا فعلاتن الخ ودریں جا صدر وابتدا سالم وباقی مخبون آمدہ خفیف مسدس مخبون مشعث مقصور حکیم سنائی قدس سرہ در منقبت سیدا وصیا علیہ السلام گفتہ ع ہم نبی را وصے وہم داماد * چشم پیغمبر از جمالش شاد * بروزن فاعلاتن مفاعلن فعلان

---

[۱] قولہ دم الخ دم بالفتح وتخفیف میم در عربی بمعنے خون ودر فارسی بمعنی نفس وسخن وافسون وفریب ومکر وجرعہ واندکے از آب وغیرہ ۱۲ ع

و درینجا صدر و ابتدا سالم و حشو مخبون و عروض و ضرب مشعث مقصور آمده و دریں
بیت خاقانی چون کنم چون ز گلستان امید ٭ دیده ام را نصیبه خار افتاد ٭ عروض
مخبون مقصور و ضرب مشعث مقصور آمده و باقی مثل بیت سابق است و تشعیث در
عروض و ضرب این بحر کثیر الوقوع است **خفیف مسدس مخبون مقطوع** حکیم
سنائی فرماید ؎ گر نداری کلام دستوری ٭ که بر ندامت از سر دوری ٭ بروزن فاعلاتن
مفاعلن فعلن بسکون عین و دریں بیت صدر سالم و حشو و ابتدا مخبون و عروض و ضرب
مقطوع آمده **بحر مقتضب** و ازیں بحر غیر از یک وزن مطبوع شعرائے عجم نیست و
آں اینست ؎ سرو گلعذار منی فصل نوبهار منی ٭ من اگرچه ننگ توام عزّ و افتخار
منی ٭ تقطیعش چنیں میشود سرو گلع فاعلات ذار منی مفتعلن فصل نوب فاعلات هار منی
مفتعلن الخ و درینجا جمیع اجزا مطوی آمده **بحر کامل** قدمائے شعرائے عجم دریں بحر اصلا
شعر نگفته اند مگر از قدما امیر خسرو دهلوی و از متاخرین مولوی جامی ابتدا نموده و بعده از
بعضے دیگر نیز غزل دریں بحر گفته اند و غیر از مثمن سالم اختیار نکرده اند جامی ز خدنگهائے
جفائے او چه قدر رخوشم که هنوز از آں ٭ ز دلم نکرده یکے گذر ز قفائے آں دگرے رسد ٭
و راقم حروف مزاحف و مسدس این بحر را نیز گفته **فقیر** صنما خیالت را چه شد که بجا نزاد
گفتے ٭ خجلم ز داغت کز وفا بسرم گذارد نمتے ٭ بروزن متفاعلن مستفعلن چهار بار و
درینجا یک رکن سالم و یکے مضمر علی الترتیب آمده **کامل مسدس مضمر مذال** فقیر گوید ؎
چو عیاں شوی آسایدم روح و روان ٭ چو نهاں شوی از جان من خیزد فغاں ٭ بروزن
متفاعلن مستفعلن مستفعلان و درینجا صدر و ابتدا سالم و عروض و ضرب مذال و حشو مضمر
آمده **بحر متقارب** این بحر را شعرائے عجم بسیار استعمال کرده اند و سالم و مزاحف
بانواع زحافات آورده اند امّا غیر از مثمن اختیار ننموده و عروض و ضرب این را با سالم
مقصور یا محذوف آورده اند **متقارب مثمن سالم** عمیق بخاری گوید ؎ زمین گرد
از نعل اسپان مغربل ٭ هوا گرد از گرد میدان معنبر ٭ تقطیعش چنیں میشود زمین گر
فعولن دد از نع فعولن ل اسپا فعولن مغربل فعولن الخ و درینجا همه ارکان سالم آمده متقارب

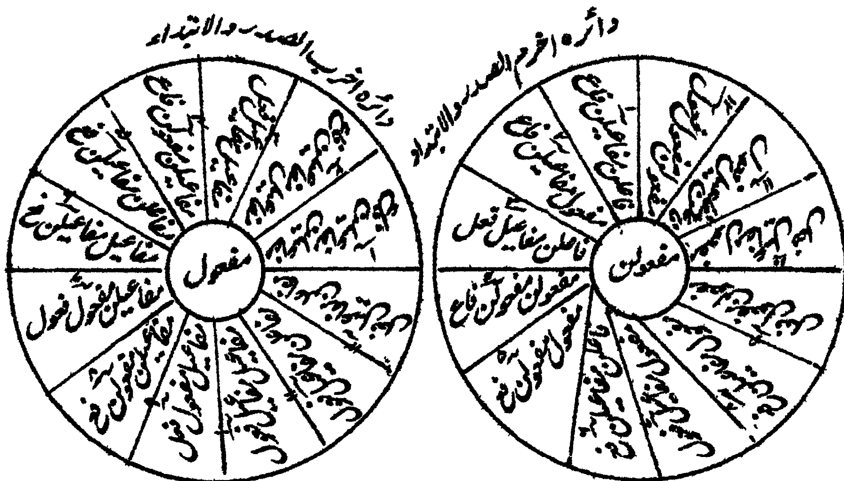
مثمن مقصور حکیم اسدی طوسی گوید ؎ بیک[1] چشم زد از دل سنگ سخت ٭ بمعجز در آورد نو بر درخت ٭ بروزن فعولن فعولن فعولن فعول و در ینجا عروض و ضرب مقصور باقی سالم آمده متقارب مثمن محذوف حکیم مذکور گوید ؎ عروسی است ے شادی آئین او ٭ کہ باید خرد داو کابین او ٭ بروزن فعولن فعولن فعولن فعل و در ینجا عروض و ضرب محذوف و باقی سالم آمده متقارب مثمن اثلم میر رضی ارتیمانی گوید ؎ نتوان گذشتن آسان آزاں کو ٭ گل تا بگردن گل تا بزانو ٭ بر وزن فعلن فعولن چہار بار و در ینجا یک جزو اثلم و یکے سالم بترتیب آمده متقارب مثمن مقبوض اثلم مولوی جامی ایں وزن را بر شانزده رُکن بنا نہاده ؎ زہے جمال تو قبلۂ جاں حریم کوئے تو کعبۂ دل ٭ فان سجدنا الیک نسجد وان سعینا الیک نسعٰے ٭ بروزن فعول فعلن ہشت بار و در ینجا یک رُکن مقبوض و یکے اثلم بترتیب آمده و بیت مثمنش ایں است ؎ ز درد ہجرت چہ چاره سازم ٭ چوں شمع و در ساز تو میگذارم ٭ تسبیح را در عروض و ضرب ایں بحر اکثر مے آرند و نوعی[2] دیگر ازیں وزن است کہ یک رُکن اثلم مقبوض و یکے سالم بترتیب بیارند و بعضے از شعرائے عجم ایں را شانزده جزو بنا گذاشتہ اند۔ چنانچہ مُلّا محتشم کاشی عرفی دریں وزن گفتہ و ایں بیت از غزل راقم حروف است کہ در جواب او گفتہ فقیر ؎ زلف دلاویز بر مہ رویت تیره شب است و آتش موسیٰ ٭ جامہ صبرم در کفِ عشقت دامن یوسف دستِ زلیخا ٭ بروزن فعل فعولن ہشت بار بحر متدارک ایں بحر را ابوالحسن اخفش استخراج نموده چنانچہ در مبحث دوائر شرح کرده شد متدارک مثمن سالم ؎ حسن و لطف تُرا بنده شد مہر و مہ ٭ خط و خال ترا مشک چین خاک ره ٭ تقطیعش چنیں کنند حسن و لط فاعلن فی تُرا فاعلن بنده شد فاعلن مہر مہ فاعلن الخ و در ینجا

[1] قولہ بیک چشم زد الخ یعنے در یک چشم زدن از سنگ سخت بسبب معجزه درخت نو بر آورد ۱۲ اشمشاد [2] قولہ و نوعی دیگر ازیں وزن است الخ اگر در فعولن قبض را با خرم جمع نمائید عول منقول الفعل بضم لام سے ماند و ایں تغیر را ثرم میگویند چنانچہ خود مصنف در تقسیم خرم بیان نموده پس ازینجا بجائے اثلم مقبوض صرف اثرم کفایت میکرد و مثال ہم موافق قاعده نیست زیرا کہ زلف دلاویز بروزن فعل فعولان مستفعل است نہ بروزن فعل فعولن سالم ۱۲ اشمشاد

ہمہ ارکان سالم آمدہ متدارک مثمن مخبون ؎ چو رخت نبود گل باغ ارم ٭ چو قدت نبود قد سرو چمن ٭ بروزن ہشت فعلن بکسر عین ودرینجا جمیع اجزا مخبون آمدہ متدارک مثمن مقطوع ؎ ہردم ہیشت دارم زاری ٭ کز غم تاکے زارم داری بروزن فعلن بسکون عین ہشت بار و مثنوی شیر و شکر شیخ بہائی رحمہ اللہ دریں وزن است و درینجا اگر بعضے اجزا مقطوع و بعضے مخبون بیارند جواز دارد چنانچہ دریں بیت شیخ بہائی ؎ یارب یارب بہائی زار ٭ آں نامہ سیاہ خطا کردار ٭ صدر و ابتدا مقطوع و عرض مخبون مذال و ضرب مقطوع مذال و حشو بعضے اجزا مخبون و بعضے مقطوع آمدہ و ایں وزن یعنے متدارک مثمن مقطوع مسمی بصوت الناقوس است و وجہ تسمیہ اش از جابر بن عبداللہ انصاری رض چنیں منقول است کہ در راہ شام با حضرت امیر المومنین صلوٰۃ اللہ وسلامہ علیہ میر فتیم بر دیری گذر افتاد و ترسائے دراں دیر ناقوس مے نواخت چوں آنجناب صدائے ناقوس راشنیدند فرمودند کہ ناقوس او چنیں مے گوید ؎ حقاً حقاً حقاً حقاً ٭ صدقاً صدقاً صدقاً صدقاً ٭ و چند بیت دیگر مشتمل بر بے اعتباری دنیا ضمیمہ ایں بیت فرمودہ اینست بیان بحوری کہ شعرائے عجم آنرا استعمال کردہ اند و مطبوع شمردہ اند اما بحر قریب و جدید و مشاکل کہ متاخرین اختراع نمودہ اند در دیوان ہیچ یک از اساتذہ عجم شعرے دراں وارد نشد و مع ہذا ازیں پنج دائرہ کہ در صدر ایں حدیقہ بر شمردیم بر نمے آید بنا برآں تعرض بذکر آں ننمودیم و یکے از معاصران امیر خسرو دہلوی کہ عاشق صادق نام داشت رسالہ عروض و صنائع تالیف نمودہ و آنرا جامع الصنائع نام کردہ و در آنجا سہ بحر دیگر اختراع نمودہ و باعتقاد خود دو رکن تازہ پیدا ساختہ و ایں سہ بحر از ترکیب آں ہمہ سالمہ اند اول متفاعلتن دوم مفعولاتن و چوں غور کردہ شود متفاعلتن دو فعلن بکسر عین است و مفعولاتن دو فعلن بسکون عین و اول بحر متدارک مخبون است و دوم مقطوع چنانچہ شرح آں بتفصیل مذکور شدہ خیابان پنجم در بیان اوزان رباعی۔ بباید دانست کہ رباعی را شعرائے عجم اختراع نمودہ اند و آنرا ترانہ و دو بیتی نیز نامند و رباعی جز در

بحر ہزج نیز آید و نہ زحاف در وبکار میرود و ازیں نہ زحاف بست و چہار وزن بہم میرسد اما زحافاتش خرم و خرب - و قبض و کف و ہتم و جب و بتر و شتر و اجتماع خرم و ہتم است و رکن مفاعیلن اخرم مفعولن مے شود و اخرب مفعول و مقبوض مفاعلن و مکفوف مفاعیل بضم لام و ہتم فعول بوقف لام و مجبوب فعل بوقف و ابتر فع و اشتر فاعلن و از اجتماع خرم و ہتم فاع مے ماند اما از جملہ بست و چہار وزن رباعی دوازدہ وزن است کہ صدر و ابتداے آں کہ خرب مے آید و در دوازدہ وزن دیگر صدر و ابتدا اخرم مے آید اما از دوازدہ وزن اخرب یکے آنست کہ یک جزو حشو مقبوض و یکے سالم باشد و عروض و ضرب اخرب اہتم آید و دوم آنکہ یک جزو حشو مکفوف و یکے سالم آید و عروض ضرب مثل اول باشد سوم آنکہ ہر دو جزو حشو مکفوف آرند و عروض و ضرب مجبوب چہارم آنکہ یک جزو حشو سالم و یکے آخرم آرند و عروض و ضرب مثل اوّل باشد پنجم آنکہ حشو مثل اول و عرض و ضرب ابتر آرند ششم آں کہ حشو مثل دوم و عروض و ضرب مثل اول باشد ہفتم آنکہ یک جزو حشو سالم و یکے اُخرب باشد و عروض و ضرب اہتم ہشتم آنکہ حشو مثل چہارم و عروض و ضرب اُبتر باشد نہم آنکہ حشو یک جزو سالم و یکے اُخرب و عروض و ضرب مجبوب باشد دہم آنکہ حشو مکفوف بود و عروض و ضرب اہتم یازدہم آنکہ حشو مقبوض و مکفوف باشد و عروض و ضرب اہتم دوازدہم آنکہ حشو مثل یازدہم و عروض و ضرب مجبوب باشد و اما از جملہ دوازدہ وزن دیگر کہ صدر و ابتداے آں اخرم مے آید یکے آنست کہ یک جزو اشتر و یکے سالم و عروض و ضرب اخرم و اہتم باشد دوم آں کہ یک جزو حشو اخرب و یکے سالم و عروض و ضرب مثل اوّل باشد سوم آنکہ یک جزو اشتر و یکے مکفوف و عروض و ضرب مجبوب آید چہارم آنکہ حشو اخرم و عروض و ضرب مثل اوّل آرند پنجم آنکہ حشو مثل چہارم و عروض و ضرب ابتر آید ششم آنکہ حشو مثل اوّل و عروض و ضرب ابتر آرند ہفتم آں کہ حشو یک جزو اُخرب و یکے مکفوف آرند و عروض و ضرب اہتم ہشتم آنکہ حشو مثل دوم و عروض و ضرب ابتر آرند نہم آنکہ یک جزو حشو اخرم

دیکے اخرب و عروض و ضرب مجبوب آرند دہم آنکہ یک جزو حشو اخرب و یکے مکفوف و عروض و ضرب مجبوب آرند یازدہم آنکہ یک جزو حشو اشتر و یکے مکفوف و عروض و ضرب اہتم آرند دوازدہم آنکہ یک جزو حشو اخرم و یکے اخرب و عروض و ضرب اہتم و صورت این بست و چہار وزن ازین دو دائرہ آشکار شود

و راقم حروف برائے این اوزان شش رباعی گفتہ کہ ہر مصرع ازاں مشتمل بروزنی است سہ رباعی در اوزان اخرب و سہ رباعی در اوزان اخرم آمار باعیات اوزان اخرب اینست لمؤلفہ سے لے عشق ترا چو من ہزاران طالب * دیدار ترا یوسف مصری راغب وز ہجر تو جانم را صد محنت و غم * آں بہ کہ نگردی تو از من غائب * ولہ در پیش تو آوردم دل را بہ نیاز * دست من و زلف تو و امید دراز * در عالم بیش از من درماندہ چو نیست * آں بہ کہ نوازیم تو اے بندہ نواز * ولہ اے آنکہ نمودیم ز ہجرانت زار * از کوہ غمت

لے قولہ در عالم الخ در عالم بروزن مفعولن اخرم است نہ اخرب پس موزون بروزنی از اوزان دائرہ اخرب الصدر چگونہ خواہد شد اگر میم عالم را خلاف قاعدہ متحرک نماید موزون بروزن سوم مے شود لیکن دو حرف آخر بیت از تقطیع دور مے شود حالانکہ در چنیں مقام حذف یک حرف ہم جائز نیست لاغیر حاصل کلام این مصرع موزون بروزن دوازدہم از دائرۂ اخرم الصدر است نہ بروزنی از دائرۂ اخرب الصدر و یک موزون وزن دائرۂ مذکور الصدر مفقود معلوم میشود فانظر و تفکر و لاتکن من المکابرین ۱۲ محمد عبد الاحد لکھنوی

بر دل تنگم صد بار ✤ خواہم کہ بہ پیش تو بگویم غم دل ✤ چوں چارہ من بر تو نبود دشوار ✤ واما رباعیات او زاں آخرم اینست سے ہجر انت خون بسے مراد در دل کرد ✤ وانہ دوست در سینۂ من منزل کرد ✤ دیگر تا کے فزائیم محنت و غم ✤ کس ہرگز ایں سختی با بیدل کرد ولہ یار آمد یار آمد یار آمد ہے ✤ بنشینی بیخبر بدنیسان تا کے ✤ یکساعت زاں ماہ جبیں دور مباش ✤ تا یابی از جام لب لعلش مے ✤ ولہ جان دادم در راہ وفائے صنمے ✤ دل کردم قربانش بے بیش و کمی ✤ از دستم کار اگر نیاید چہ غم است ✤ در دیدہ و دل بس است سوزے و نمی ✤ و دریں موقف فن عروض پیرایۂ اتمام یافت والحمد للہ اولاً و آخراً الحدیقۃ الرابعۃ فی علم القوافی قافیہ عبارت است از چند حرفے معیّن کہ آں را در آخر مصرع یا آخر ہر بیت در الفاظ مختلفہ مکرر مے آرند و حروف مذکور در مطالع قصیدہ و غزل و در ابیات مثنوی آخر ہر مصرع واقع میشود و در قطعہ و باقی ابیات قصیدہ و غزل آخر ہر بیت مے آید و حد قافیہ از حرف آخر بیت است تا ساکن اول کہ در ماقبل او باشد و متحرکے کہ ماقبل ایں ساکن باشد نیز داخل در حروف قافیہ است چنانچہ دریں بیت حکیم سنائی بکرم کاہل و درم مائل ✤ جہل شان پیش علم شان حائل ✤ میم مائل و حاے حائل نیز داخل در حرف مذکور است و وجہ ایں معلوم خواہد شد و ایں قول خلیل است و اخفش بر آنست کہ کلمۂ آخر بیت تمام داخل قافیہ است و بعضے روے تنہا را قافیہ شمردہ اند و ایں قول اگرچہ وجہی دارد اما

۱؎ قولہ در دیدہ و دل الخ دریں جا در دیدہ بروزن مفعول اخرب است نہ اخرم پس موزون بروزنی از دائرہ اخرم الصدر شدنی نیست از تقطیع معلوم میشود کہ ایں مصرع موزون بروزن دوازدہم از دائرہ اخرب الصدر است کہ موزونش در رباعیات دائرہ مذکور گذشت با وزن سوم دائرہ مذکور بی موزون ماند و موزون وزن وہاندہم از دائرہ اخرم الصدر در رباعیات دائرہ اخرب الصدر واللہ اعلم ۱۲ شمشاد ۲؎ قولہ در آخر مصرع الخ در آخر مصرع یا بیت یا چیزے کہ بمنزلۂ آخر مصرع و بیت است تا تعریف ہذا قوافی حروف را نیز شامل گردد زیرا کہ در قوافی مردف آخر حقیقی مصرع و بیت ردیف میشود نہ قافیہ ۱۲ شمشاد قولہ در الفاظ مختلفہ الخ بحسب لفظ و معنی معاً چنانکہ در لفظ خاور و یاور یا بحسب لفظ تنہا چوں قافیہ زبان و لسان یا بحسب معنی تنہا چنانچہ در قافیہ باز بمعنی بار دگر و باز بمعنے جانور معروف ۱۲ شمشاد

خالی از مسامحتی نیست چنانچہ بجاے خود گفتہ شود وحق واقع آنست کہ قافیہ حروف وحرکات معین وارد و بہ لقبے چند ملقب مے گردد وعیبی چند لاحق بہ آں میشود کہ احتراز از بعضے واجب واز بعضے مستحسن است و ما اینہمہ را در چند شعبہ وا نمائیم شعبۂ اوّل در بیان حروف قافیہ۔ بباید دانست کہ روے اصل قافیہ است و قافیہ بدون روے متحقق نشود وہشت حرف ملحق باو میگویند چہار قبل از روے مے آیند وچہار بعد از روئے اما آں چہار کہ قبل از روئے واقع مے شوند ردف وقید وتاسیس ودخیل است وآں چہار کہ بعد از روے مے آیند وصل وخروج ومزید ونائرہ است اما ردف بالکسر عبارت از الف ویا و واؤ ساکن است کہ بی فاصلہ قبل از روے آید چنانچہ دریں سہ بیت حکیم سنائی قدس اللہ سرہٗ کہ در منقبت سید اوصیا گفتہ ؎ اے سنائی بقوت ایمان ٭ مدح حیدر بگو پس از عثمان ٭ ایں ز فضل آفت سرائے فضول ٭ آں علمدار علم دار رسول ٭ بشنیدہ ز مصطفےٰ تاویل ٭ گشتہ مکشوف بر دلش تنزیل ٭ در بیت اول نون روے والف ردف است ودر بیت دوم لام روے دواو ردف است ودر سوم لام روے ویا ردف است واگر بعد از ردف دو ساکن واقع شود مثل یافت وتافت ودوست وپوست ودرخت

ؐ قولہ حروف وحرکات معین وارد الخ از لفظ دارد معلوم میشود کہ قافیہ چیزے دیگر است وحرکات چیزے دیگر یعنی حروف وحرکات جزو قافیہ میشوند نہ عین پس دریں تحقیق ومذہب اخفش رحمۃ اللہ علیہ فرقے ظاہر نمیشود د تعریف حقیقی قافیہ در پردۂ خفا ماند اکنوں میگویم کہ قافیہ عبارت است از حرفے مع حرکتی یا مؤلف از حروفے وحرکاتے کہ شاعر آنرا التزام اے بلزوم ما لا یلزم یا بوجوب در الفاظ مختلفہ بحسب لفظ ومعنی یا بحسب لفظ تنہا بحسب معنی تنہا در آخر یا بمنزلہ آخر مصرع یا ابیات مکرر یا در حکم مکرر آرد ہذا ہو الحق الصریح والعدول عنہ قبیح ۱۲ عبد الاحد عفا عنہ الصمد ؑ اما ردف الخ تعریف سوئے مانع نیست بر قید ہم صادق آید مثل واو فردوس کہ قید بودنش متفق علیہ جملہ محققین است و بعد ازیں خود میگوید غیر از حروف مد ہر ساکنے کہ بی فاصلہ قبل از روے آید آنرا حرف قید نامند پس تعریف جامع ومانع اینکہ ردف ہر دو صنف است اصلی وزائد اصلی عبارتست از حرف علت ساکن حرکت ماقبلش موافق چوں الف نار دواو زود ویاے تیر وزائد عبارت ست از حرف ساکن کہ بعد از ردف اصلی قبل از روے واقع شود کہ محقق طوسے آنرا ردف مضاعف میگوید ۱۲ محمد عبد الاحد عفا عنہ الصمد لکھنوی

وآمیخت بعضے حرف بعد از روی را داخل روی شمرده اند و آنرا روی زائد نام کرده
و خواجہ نصیر الدین طوسی رحمۃ اللہ علیہ در رسالۂ معیار الاشعار حرف مذکور را داخل روی
شمرده و آنرا روی مضاعف خوانده پوشیده نماند که در فارسی واو و یاے روی
معروف و مجهول مے آید معروف آنست که ضمۂ ماقبل واؤ و کسرۂ ماقبل یا اشباع داشته
باشد مثل دور و پور و دید و چکید و مجهول آنست که بی اشباع باشد مثل زور و کور و بید و امید
و جمع میان معروف و مجهول نزد قدما و متاخرین جائز است چنانچه درین بیت حکیم
سنائی با وجودش ازل پذیر آمد * ابکه آمد ولیک دیر آمد * و کسرۂ ماقبل یا در
لفظ پذیر معروف و در لفظ دیر مجهول است و درین بیت وله پیکر آب و گل ز شوقش عور *
لعبت چشم و دل ز کنهش کور * ضمۂ عور معروف است و ضمۂ کور مجهول و درین ابیات
ظهوری عشق آورده در ستیز مرا * کند عقل کرد تیز مرا * خلوت خاص حسن و عشق نگر
که برون کرده اند نیز مرا * خوش ظهوری بجام جوشیها * کرده در غورگی مویز مرا * کسرۂ
لفظ ستیز و تیز مجهول و کسرۂ لفظ نیز و مویز معروف است وله از غمش شهر و کوے پر شور
است * میکند منع زاریم زور است * چه قدر لب بناله نزدیک است * دل ز طاقت
صد آن قدر دور است * ضمۂ لفظ شور و زور مجهول و ضمۂ لفظ دور معروف است وافی

لہ در لہجہ ایرانیان حال ہمہ واو و یاے مجہولتین بواو معروف و یاے معروف است ہما نا نزد ایشان مجہولتین وجودے
ندارد و ازینجا است کہ در کلام ایشان ہزار جا قافیہ گور با نور و دیر با تیر دیدہ باشی بالجملہ ہم چنیں روی نزد سینیان
چیزے نیست تا لعیت چہ رسد آری در لہجہ متقدمین بعض الفاظ بواو و یاے مجہولتین بود زین جہت ہمچنیں اختلاف روی
از عیوب شمردند مولانا جامی رح ہم اجتماع معروف و مجہول را عیبی نوشتہ عروضیان خندہ زنند کہ مولوی ارتکاب آں
کردہ او در است سے من نہ تنہا خواہم ایں خوباں شہر آشوب را * کیست در شہر آنکہ خواہان نیست روے
خوب را * و بیخبر ازینکہ چوں در عصر جامی لہجہ خراسانیاں آشوب از واد مجہول بود و معروف تغیر یافتہ بود مولانا در تقفیہ
آں با خوب مضایقہ تنبیہ داشت کوتاہی سخن ہر چند ایں افادۂ خلاق اکثر عروضیان است اما کسانیکہ سیر کلام متاخرین کردہ
اند نیک میدانند کہ ایشان در جماع معروف و مجہول باکی ندارند پس در نظم فارسی پیروی پارسیان حال کردنی است
نہ تقلید عروضیان ۱۲ از احسن الافلا مولفہ مولوی محمد ظہیر احسن شوق نیموی عظیم آبادی

راکہ باالہ یائے ردف سازند معروف نمے آید چنانچہ دریں بیت سنائی خلعتے کان
تُراست ہیچو جہیز ٭ بستانند بروز رستاخیز ٭ امّا حرف قید حرفی است ساکن غیر ردف
کہ بے فاصلہ قبل از روے آید پس غیر از حروف مد ہر ساکنے کہ بے فاصلہ از روے آید
آنرا حرف قید نامند مثل قافیہ دَرد و سَرد و اَبر و صَبر و خَتم و شَتم و وَجد و مَجد و بَزم و رَزم و
اَلم و فَہم و حَشر و نَشر و قَصر و نَصر و عَقل و نَقل و فِکر و ذِکر و حِلم و عِلم و اَمر و ثَمر و ننگ و تنگ و شَہر
و نَہر ۔ و اختلاف حرف قید جائز است چنانچہ صاحب گلشن راز گوید ؎ ہمہ دانند کیں
کس در ہمہ عُمر ٭ نکردہ ہیچ قصدِ گفتنِ شعر ٭ و باید کہ دریں حال قرب مخرج رارعایت
نمانید چنانچہ دریں بیت سعدی چہ مصر و چہ شام و چہ بَرّ و چہ بحر ٭ ہمہ روستانید و
شیراز شہر ٭ امّا حرف تاسیس الفِ ساکن است کہ قبل از روے آید و میان او
در روے یک متحرک واسطہ باشد و آں متحرک را دخیل گویند مثل خاور و یاور و مائل
وسایل و تساہل و تجاہل و اختلاف دخیل جوازدارد و تاسیس در قافیہ از قبیل لزوم
مالایلزم است چہ اگر التزام آں ننمایند خاور را باگوہر و مائل را بادل و تساہل با بلبل
قافیہ میتوان کرد چنانچہ درحدیقۂ دوم اشعاری بایں معنی کردہ شد امّا حرف وصل
بے فاصلہ بعد از روے مے آید چنانچہ حرف یا دریں بیت سنائی ہیچو شمع آنکہ را
نماند منی ٭ در توخند دچو گردنش بزنی ٭ و حرف ہا دریں بیت ولہ لالۂ غافلی تو اے
بندہ ٭ دل سیہ عُمر کوتہ و خندہ ٭ و حرف وصل در اکثر یائے متکلم یا مصدری یا تنکیری
یا خطابی و میم ضمیر متکلم و تاے مخاطب و شین ضمیر غائب و ہائے مضمر آخر کلہ مثل ہالہ و نالہ
و نون مصدری مثل دیدن و شنیدن مے باشد و امّا خروج حرفے است کہ بے فاصلہ

لہ دانستنی ست کہ عروضیان در باب اختلاف حرف قید مختلف الاقوال اند و حق تحقیق آں است کہ در غزل و مثال
آں چہ نزد متقدمین و چہ نزد متاخرین پُر قبیح بود ۔ و در مثنوی وغیرہ سلف چند اں مضایقہ نداشتند شیخ شیراز
؎ کہ اے شاہِ آفاق گستر بعدل ٭ اگر من نمانم تو مانی بفضل ٭ مولانا غنیمت ؎ نہاں در گیسوا دلیلۃ القدر
عیاں از جبہۂ او مطلع الفجر ٭ اما پیشینیان حزین در مثنوی وغیرہ ہم احتراز دارند ۱۲ مولوی محمد ظہیر احسن
شوق نیموی عظیم آبادی ٭

بعد وصل آید مثل میم در لفظ بردیم و خوردیم و یا در لفظ دیدیمے و چیدمے و تا در لفظ دیدمت و شنیدمت و امّا مزید حرفے است کہ بے فصل بعد از خروج آید مثل بردمش و خوردمش یا دریں بیت عنصری باغ اگر بر چرخ بودی لالہ بودی مشتری ❊ چرخ اگر در باغ بودے گلبنش جوزاستی ❊ از گلِ سوری ندانستی کسے عیوق را ❊ ایں اگر رخشندہ بودی وآں اگر بویاستی ❊ امّا نائرہ حرفی است کہ بے فاصلہ بعد از مزید آید مثل شین در بردمتمش و خوردمتمش و آنچہ بعد از نائرہ آید در حکم نائرہ است و خواجہ علیہ الرحمۃ بر آنست کہ آں چہ بعد از وصل آید لفظ ردیف است خود کلمۂ مستقل باشد و خواہ غیر مستقل امّا جمہور بر آنند کہ آنچہ بعد از روے آید مادام کہ کلمۂ مستقل نباشد ردیف نیست و اختلاف ہیچ یک ازیں چہار حرف جائز نیست شعبۂ دوم در بیان حرکات حروف قافیہ بباید دانست کہ حرکت ماقبل روے را در حالتے کہ ساکن باشد و حرفے از حروف قافیہ با او نبود توجیہ خوانند اختلاف توجیہ در قوافی جائز نیست و اگر روے بسبب اتصال او با حرف وصل متحرک گردد و اختلاف حرکت ماقبل[1] جائز است چنانچہ دریں ابیات خاقانی چشمۂ خضر ساز لب از لبِ جام کوثری ❊ گر ظلمات بحر جست آئینۂ سکندری ❊ گر ز حجاز کعبہ را رخصت آمدن بود ❊ در حرم خدا اے گاں کعبہ کند مجاوری ❊ پور سبکتگین توئے دولت ایاز خدمتت ❊ بندہ بدور دولتت رشک روان عنصری ❊ و دریں بیت سعدی نیامد در ایام او بردلے ❊ نگویم کہ خارے کہ برگ گلے ❊ و حرکت ماقبل روف و قید را حذو نامند و آں در روف الف فتحہ است و در روف واو ضمہ و در روف یا کسرہ و در قید نیز بر سہ نوع حرکت می آید چنانچہ در امثلۂ ایں مذکور شدہ و اختلاف[2] حذوی کہ

---

[1] و اختلاف حرکت ماقبلش جائز الخ چہ دریں صورت حرکت ماقبل روی داخل حد قافیہ نیست و برائے آں در علم قافیہ اسمی ہم مقرر نکردہ اند ۱۲ شمشاد [2] اختلاف حذو نزد قدما در مثنوی وغیرہ چنداں عیب نداشت غنیمت ❊ خبر یابد ہمیں از کار ایں قوم ❊ نماز و با ہزاران شعلہ بر موم ❊ پیشینیان اجتناب دارند از عیوب پندارند ۱۲ مولوی ظہیر احسن شوق نیموی عظیم آبادی [3] قولہ و حرکت حرف وصل را الخ بعض محققین از حروف تاسیس و دخیل و از حرکات اشباع را داخل حروف و حرکات قافیہ نکردہ اند ۱۲ شمشاد

با ردف باشد جائز نیست اما خذوی که با حرف قید باشد اختلاف آں در جائی کہ روی متحرک آید جائز است چنانچہ دریں رباعی کمال اسمٰعیل گر سوز دلم یک نفس آہستہ شود ٭ از دود درون راہ نفس بستہ شود ٭ در دیدہ ازاں آب ہمے گردانم ٭ تا ہر چہ نہ نقش تست آں شستہ شود ٭ و فتح ماقبل تاسیس را رس گویند و حرکت حرف دخیل را اشباع خوانند و اختلاف اشباع در جائے کہ روی متحرک آید جائز است چنانچہ دریں دو بیت سعدی اے پادشاہ وقت چو وقتت فرا رسد ٭ تو نیز با گدائے محلت برابری ٭ مردے گمان مبر کہ بسر پنجہ است و کتف ٭ با نفس اگر برآئی دانم کہ شاطری ٭ و روے چوں با حرف وصل پیوند و حرکت او را مجرے گویند مثل کسرۂ را در دو بیت صدر و حرکت حرف وصل را نفاذ گویند و حرکت خروج و مزید را نیز نفاذ گویند و نائرہ متحرک نمے آید شعبۂ سوم در بیان اوصاف روے و القاب قافیہ بدانکہ روے ساکن را مقید گویند و چوں بسبب حرف وصل متحرک گردد روے مطلق خوانند و ہر یک ازیں دو نوع اگر با حرفی از حروف قافیہ جمع نشود یعنے غیر از روے حرفے دیگر از حروف قافیہ نیاید آنرا مجرد نامند و اگر با حرفے دیگر جمع گردد آں را بآں حرف منسوب بیسازند پس روے مقید را کہ تنہا باشد مقید مجرد گویند و اگر حرف روف دارد مقید با ردف خوانند و علے ہذا القیاس و ہمچنیں مطلق را مطلق مجرد مطلق با ردف یا با قید یا با تاسیس خوانند قال السا کی ثم ان القافیۃ لاشتمالہا علے حرف الروی تتنوع باعتبار الروی و باعتبار قبلہ و

ل۵ قولہ بدانکہ روی ساکن را مقید گویند و چوں الخ محقق طوسی ہم در تعریف مطلق و مقید ہمیں مسلک اختیار کردہ است لیکن در تعریف مجرد اختلاف چہ نزدش مجرد آں ست کہ روف و تاسیس نداشتہ باشد بلکہ در فارسی حرف روف در روے مضاعف در ضمن آں عام ازینکہ روے تنہا باشد یا دیگر از باقی حروف قافیہ راہم شامل بجز حرف دخیل کہ وجودش بر اثبات تاسیس موقوف است ٭ در تعریف روے مطلق و مقید ہم دیگر محققین اختلاف کردہ اند و گفتہ اند کہ مطلق عبارت است از روے کہ بوصل پیوندد و مقید عکس ایں و وجہ تسمیہ مقید وجود قید عدمی است پس در روعات و ثنات و ساقیش و باقیش بر مذہب اول روے مقید است بوجہ سکون و بر مذہب ثانی مطلق است بجہت اتصال حرف وصل اگرچہ روے ساکن است ۱۲ محمد عبد الاحد عفا عنہ الصمد متخلص شمشاد ۱۲ لکھنوی

باعتبار ما بعده امّا تنوعها باعتبار ما قبل الروی فهی کونها امّا مردفة او موسسة او مجرّدة وامّا
تنوعها باعتبار ما بعد الروی ولا یلحقها هذا الا عتبار الا فی اطلاقها فهی کونها اما موصولة من
غیر خروج او مع خروج انتهی وانواع قافیه واسامی آن اینست قافیه مجرده وقافیه
مردفه وقافیه موسسه وقافیه موصوله واما حرف قید چون در کلام روف است قافیه را که
با حرف قید باشد نیز مردفه گویند وقافیه که مشتمل بر حرف خروج ومزید ونائره باشد
آن نیز در حکم موصوله است وازینجا ظاهر میشود که روی اگرچه اصل قافیه است امّا حروف
دیگر را نیز در قافیه مدخل است بخلاف کسانے که حروف دیگرے را منکرند شعبهٔ چهارم
در بیان عیوب قافیه وآن بچند نوع است اول آن که روے یکجا ساکن ویکجا متحرک
آرند چنانچه درین بیت حافظ صلاح کار کجا ومن خراب کجا ببین تفاوت ره از کجا است
تا بکجا ٭ واین را غلو نامند واگر حرف وصل را جائے ساکن وجائے متحرک آرند تعدی
گویند وسکاکی این عیب را در وقتے که مخل وزن شود عیب میداند واِلّا فلا نوع دوم
اختلاف توجیه وآنرا اقواخوانند ومثالش در ذکر توجیه گذشت وسکاکی گفته وفی
الاصحاب من لایعده عیبا لکثرة دروده فے الشعر والاقرب عدّه عیبا نوع سوم اختلاف
روے واین عیب اصلا سمت جواز ندارد اگرچه بعضے باین نحو جائز داشته اند که روے
در یک حرف تازی ویک جا پارسی باشد یا قریب المخرج باشند مثل لب وچپ وشک
وسگ وصلاح وسیاه وغیاث ودراس امّا جمهور بر آنند که این نیز جواز ندارد واین عیب
را کفا نامند نوع چهارم اختلاف روف واین در اشعار تازی جائز است امّا در فارسی
اصلا جائز نیست وشعرائے عرب جمیل را با نزول ومنیر را با یاد ورد ما شند آن قافیه
مے کنند واین معنے درمیان اینها سائر ودائر است کما قال السکاکی والروف
بالالف لا یجامعه الروف بغیرها بخلاف الواو والیاء فان الجمع بینهما غیر معیب نوع پنجم
اختلاف حرف قید با بعد مخرج مثل عمر وشعر را قافیه کردن واین چندان معیوب نیست
چنانچه گذشت ودر اشعار بعضے از اساتذه نیز آمده نوع ششم اختلاف اشباع
در جائے که روے مقید باشد مثل تجاهل وکاهل را قافیه کردن نوع هفتم اختلاف حذو

مثل نور و دور بالفتح و این ہر سہ عیب را اسناد بالکسر گویند نوع ہشتم ایطا و آنرا و فارسی شائیگان گویند و ایطا تکرار کلمہ است در قوافی بیک معنے امّا اگر ہمہ جا بمعنے دیگر آرند ایطا نمیگویند بل صنعت تجنیس است و ایطا بر دو قسم است خفی و جلی ایطای خفی آنست کہ تکرار در و ظاہر نباشد مثل دانا و بینا و حیران و سرگردان و بیا و میا[1] و مانند آں و ایطاے جلی آنست کہ تکرار در و ظاہر باشد مثل دردمند و حاجتمند و ستمگر و افسونگر مثل الف و نون جمع در لفظ یاران و دوستان و مثل یا و نون در لفظ سیمین و زرّین و غمگین و شرمگین و مثل ہا در گلہا و باغہا و اشباہ آں و مثل گرد و بکن و مکن و ترا و مرا و نظائر آں و ایطاے جلی اقبح و افحش عیوب است و در یک بیت اصلا جواز ندارد مگر آں کہ بفاصلۂ ابیات در قصیدہ و قطعہ و غزل بیارند قال السکاکی و عیب الایطاء بتقارب المسافة بین کلمة الایطاء و امّا اذا طالت القصیدة و تباعدة المسافة فقل ما یعاب نوع نہم تضمین و آنچنانست کہ قافیہ در معنے موقوف بر ما بعد خود باشد چنانچہ درین رباعی امیر خسرو در حسن ترا کسے نماند الا * خورشید کہ ہر صبح بروں آید تا * خدمت کند و پاے تو بوسد آما * نائی تو ببوسئے او کہ تا بوسد پا * نوع دہم آنست کہ قافیہ را در قصیدہ یا قطعہ تغیر دہند و این افحش عیوبست امّا اگر اشارتے بر تغیر نمائید تدارک عیب میکند چنانچہ شیخ اذری درین قصیدہ کردہ ؎

نماز شام کہ از گردش قضا و قدر || زبام چرخ بیفتاد خسرو خاور

بعد از چند بیت اشارہ بہ تغیر قافیہ مے کند ؎ بناے قافیہ را یک الف زیادہ کنم * بشرط آنکہ نگیرند خوردہ اہل ہنر * سوال کردم ازاں نور دیدۂ ابرار * کہ اے بذات تو آوردہ کائنات قرار * و ہر عیبی کہ اشارتے بداں نمائید عیب نیست نوع یازدہم تکرار قافیہ معمول است و قافیۂ[2] معمول آنرا گویند کہ بہ تحلیل یا ترکیب صلاحیت قافیہ

---

[1] قولہ بیا و میا الخ معلوم نمے شود کہ مصنف در بیا و بکن و مکن کدام فرق فہمید کہ بیا و میا را ایطای خفی و بکن و مکن را ایطاے جلی قرار داد حالانکہ نزد محققین در ہر دو ایطاے جلی است ۱۲ محمد عبد الاحد * [2] قولہ معمول آنرا گویند کہ بتحلیل الخ ظاہر است کہ قافیہ معمولی یا بتحلیل بدست مے آید در قافیہ حاشیہ صفحہ ۱۳۱ پر دیکھو۔

بودن بھر ساند چنانچہ دریں دو بیت خواجہ حافظ مستم از بادۂ شبانہ ہنوز ٭ ساقی مانرفت خانہ ہنوز ٭ میکشی و بغمزہ مے گوئی ٭ توبہ کردی زعشق یا نہ ہنوز ٭ وچنانچہ دریں رباعی لمولفہ گر شمع نہ دلجوئی پروانہ کند ٭ بر آتش او ز دور پروانکند ٭ فریاد ز شمع من کہ در آتش عشق ٭ پروانہ صفت سوزم و پروانکند ٭ پوشیدہ نماند کہ قافیۂ معمول اگرچہ فی نفسہ صنعتی است اما اجتماع آں دریک بیت معیوب است شعبۂ پنجم در تقسیم قافیہ باعتبار وزن بباید دانست کہ خلیل بن احمد ایں قافیہ را در دو ساکن اقرار دادہ چنانچہ در صدر ایں مبحث اشارتی باں کردہ ایم وازیں قرار قافیہ از چہار قسم بیروں نخواہد بود اول آنکہ ہر دو ساکن بلا فصل واقع شوند چنانچہ دریں بیت سنائی نائب مصطفےٰ بروز غدیر ٭ کردہ در شرع خود مراو را امیر ٭ وایں قافیہ را مترادف گویند دوم آنکہ یک متحرک میان آں دو ساکن واسطہ باشد چنانچہ دریں بیت ولہ در صف رزم پائے او محکم ٭ در بے امر جاں او محرم ٭ وچنیں قافیہ را متواتر نامند سوم آنکہ دو متحرک میان آں دو ساکن واسطہ باشد چنانچہ دریں بیت خاقانی جوشن صورت برون کن ور صف مردان درآ ٭ دل طلب کز دار ملک دل توان شد پادشا ٭ دال لفظ پادشا در تقطیع متحرک مے گردد وایں قافیہ را متدارک خوانند چہارم آنکہ سہ متحرک میان آں دو ساکن واسطہ باشد چنانچہ دریں بیت سنائی زور بازو او بت شکن زر روز ازل ٭ دست او تیغ زن براوج زحل ٭ وایں نوع قافیہ را متراکب گویند پنجم[۱] آنکہ

یا ترکیب و مصنف ہر دو مثال قافیہ معمولی بترکیب آوردہ کما ہو بین علی الماہر لہذا ایک مطلع و یک بیت خواجہ حافظ شیرازی رحمۃ اللہ علیہ مے نگارم کہ مثال قافیہ معمولی بتحلیل ہم ہویدا گردد ٭ شب از مطرب کہ دل خوش باد وی را ٭ شنیدم نالۂ جانسوز نی را ٭ عفاک اللہ من شر النوائب جزاک اللہ فی الدارین خیرا ٭ کہ در لفظ خیرا خی قافیہ و را ردیف واقع شدہ ۱۲ محمد عبد الاحد عفا اللہ الصمد لکھنوی ٭

[۱] قولہ پنجم آنکہ الخ اول قافیہ را در چہار قسم منحصر کردہ و گفتہ وازیں قرار قافیہ از چہار قسم بیروں نخواہد بود حالا قسم پنجم ہم بیان مے کند شاید مراد اینکہ در فارسی از چہار قسم بیروں نخواہد بود فتامل اللہم احفظ عن ضعف الحافظہ ۱۲ محمد عبد الاحد عفاعنہ الصمد متخلص بہ شمشاد

چہار متحرک میان آں دو ساکن واسطہ باشد و ایں را متکاوس نامند و ایں قسم مخصوص شعر عربی است و در فارسی نمے آید اما قافیہ مترادف در بحر ہزج در حالتے کہ عروض و ضرب مقصور یا اہتم باشد مے آید و در رمل در حالتے کہ مقصور یا مشعث مقصور باشد و در مضارع در حالت قصر و تسبیغ و در سریع و منسرح در حال وقف و در رجز وقتے کہ مذال باشد و در متقارب گاہے کہ مقصور باشد واقع میشود اما قافیہ متواتر در ہزج وقتے کہ عروض و ضربش سالم یا محذوف باشد مے آید و در رجز مقطوع و در رمل سالم و مخبون و مقطوع و در مضارع سالم و در بحر متدارک مقطوع و متقارب سالم و در رباعی ابتر وقوع میپابد اما قافیہ متدارک در رجز سالم و مخبون و در رمل محذوف و مخبون محذوف[ا] و در متدارک سالم و مخبون و در مضارع محذوف و در سریع مطوی مکسوف و در منسرح مطوی مکسوف و در ہزج مجبوب و متقارب محذوف و کامل مضمر واقع شود و اما قافیہ متراکب در رجز مطوی مے آید و بس[۲] قافیہ متکاوس در شعر فارسی نمے آید و در اشعار تازی ہر پنج قسم بانجائے شتی واقع مے شود و تعداد وقوع ایں چہار قسم را در بحورے کہ بر شمردیم بر سبیل حصر نیست چہ ممکن است کہ در او زاں دیگر ہم واقع شود شعبہ ششم در بیان ردیف بیاید دانست کہ ردیف عبارت است از یک کلمہ مستقل یا بیشتر کہ در او آخر مصارع یا ابیات بعد از قافیہ آرند و اختلاف آں جائز نیست و مثالش ایں دو بیت مولانا ظہوری در آہ و نالہ تقصیری نکردم ٭ چہ حاصل فکر

---

[۱] قولہ مخبون محذوف الخ فاعلاتن مخبون محذوف فعلن بکسر عین مے شود و دریں جا دو متحرک در میان دو ساکن نیست اصل ایں کہ از یازدہ فروع فاعلاتن بجز فاعلن صلاحیت قافیہ متدارک شدن ندارد ۱۲ شمشاد٭

[۲] قولہ مے آید و بس الخ بس چہ معنی دارد و فعلن بکسر عین مخبون از فاعلن و مخبون محذوف از فاعلاتن نیز مے تواند کہ قافیہ متراکب گردد چنانچہ خود مصنف رحمۃ اللہ علیہ در مثال متراکب بیت حکیم سنائی رحمۃ اللہ علیہ آوردہ کہ از بحر خفیف مسدس مخبون محذوف است بر وزن فاعلاتن مفاعلن فعلن بکسر عین خانظر و انصف و لا تعسف ۱۲ محمد عبدالاحد عفا عنہ الصمد شمشاد٭

تاثیری نکردم ✤ ولہ خراب بادۂ سرجوش کردہ مارا ✤ بہوش باش کہ بیہوش کردہ مارا ✤ ونزد خواجہ نصیر الدین طوسی رحمۃ اللہ در ردیف تکرار لفظ معتبر است نہ تکرار معنے و استقلال لفظ نیز نزد او در ردیف شرط نیست اما جمہور بر آنند کہ ردیف باید کہ کلمہ مستقبل باشد و ہمہ بیک معنے آید و جائز است کہ تمام مصرع مشتمل برقافیہ وردیف آرند چنانچہ درین رباعی مولوی جامی من در غم ہجر و دل بدیدار تو خوش ✤ تن در غم ہجر و دل بدیدار تو خوش ✤ تاکے چشم سرشک حسرت ریزد ✤ اندر غم ہجر و دل بدیدار تو خوش ✤ وشعرائے عرب ردیف را در اواخر متابعت شعرائے عجم اختیار کردہ اند و ردیف از مخترعات شعرائے عجم است اما سکاکی چند بیت خود را کہ بطریق مردف گفتہ در مفتاح ذکر کردہ این دو بیت از انجا است سکاکی ختام تنکیر قدرے ایہا الزمن ✤ بغیا وتوغیر صدری ایہا الزمن ✤ ارے بدورالا قوام طلعن بہم ✤ الا طلوع لبدری ایہا الزمن ✤ و اختلاف ردیف اشعار در شعر اصلا جواز ندارد مگر درصورتیکہ اشارتے بآں کردہ شود کمال اسمٰعیل گفتہ ؎

سپیدہ دم کہ نسیم بہار مے آید نگاہ کردم و دیدم کہ یار مے آید

وبعد از چند بیت درین قصیدہ ردیف را تغیر دادہ و اشارتے بآں نمودہ ولہ زبہر فال زماضی شدم بمستقبل ✤ برائے نام چنیں خوشگوار مے آید ✤ زہے رسیدہ بجائے کہ پیش خاطر تو ✤ ہمہ نہان سپہر آشکار مے آید ✤ اما حاجب عبارت از رویقی است کہ میان دو قافیہ آرند واین داخل صنائع لفظی است ومثالش در حدیقہ دوم مذکور شد الحدیقۃ الخامستہ فی فن المعما باید دانست کہ معما کلامی است موزون کہ دلالت کند براسمے از اسما بانواع دلالات حرفی و اشارات لفظی وقید موزونیت و دلالت کردن بر اسم بنا بر اغلبیت است والا میتواند بود کہ نثرے مشتمل بر معما باشد و بجائے اسم عبارتے از معما حاصل شود وچوں حصول معنے

۵ قولہ ختام الخ تا کے انکار خواہی کرد مرتبہ مرا اے زمانہ از جہت بغاوت تو پُر کینہ خواہی کرد یعنی مرا اے زمانہ مے بینم بدور اقوام را کہ طلوع کردہ اند بر ایشاں آیا نیست طلوع بدر مرا اے زمانہ ۱۲ شمشاد

معمائی از کلام بدلالات حروف و اشارات الفاظ مے باشد و بحث دریں فن از تحصیل حروف اسم و تکمیل آں مے کنند پس موضوع ایں فن حروف و کلمات تواند بود و حروف را در ظهور سہ صورت است اول صورت لفظی دوم صورت رقمی سوم صورت عددی و دلالات و اشارات معمائی دریں ہر سہ صورت سائر و دائر مے باشد و معما در کمال و نقصان چہار درجہ دارد اول آنکہ دلالت بر حروف اسم با ترتیب و حرکات و سکنات کند چنانچہ در اسم حسن در بحر حسن از برائے نام نیکوے تو دل ٭ از سکون بگزشت و زد بر حد فیروزی بفتح ٭ و در اسم علی چشم بکشا زلف بشکن جان من ٭ بہر تسکین دل بریان من ٭ و در اسم محسن اگر سیم باشد نقد دکان ٭ بگاه سکہ شد محتاج سنداں ٭ مح را تاج سن گفتہ با تصحیح حرکات فافهم و ایں قسم اتم و اکمل اصناف معماء است درجہ دوم آنکہ معما دلالت بر تحصیل حروف اسم و ترتیب آں کند و اشارتے باصلاح حرکت و سکون اسم در و نباشد و ایں قسم نیز خالی از کمال و تمامی نیست و اکثر معمیات ازیں قبیل مے باشد چہ اشارت بحرکت و سکون اسم از محسنات معما ست نہ از ضروریات اما درجہ سوم آنکہ معما دلالت بر مادۂ اسم نماید و اشارت بترتیب حروف دراں نباشد و ایں قسم خالی از نقصانی نیست درجہ چہارم آنکہ معما دلالتی اجمالی کند بر مجموع حروف اسم بے آنکہ اشارتے بخصوصیت حرف حرف در و باشد چنانچہ در اسم شمس یکانہ ز دو عالم گزیدہ ام کہ سہ حرف ٭ کہ چار صد بشمار است نام آں یارم ٭ از عدد چار صد شین و میم و سین خواستہ و ایں قسم ناقص تر و نازل ترین اصناف معماء ست و نزد ارباب ایں فن مردود و متروک پوشیدہ نماند کہ از اجزائے بیت معما آنچہ ضروری الذکر باشد آنرا اصول گویند و آنچہ غیر ضروری بود آنرا لواحق گویند و از اصول آنچہ بہ تحصیل مادۂ اسم تعلق دارد آنرا اصول مقومہ گویند و آنچہ تکمیل صورت اسم نماید آنرا اصول متممہ نامند و از لواحق آنچہ ملائمت با اصول دارد آنرا لواحق محسنہ خوانند و آنچہ منافرت از اصول داشتہ باشد از لواحق مشوشہ گویند و آنچہ نہ منافرت دارد و نہ مناسبت آنرا لواحق سالمہ خوانند و ازیں مقدمات واضح

شارکہ حروف وکلماتی کہ درنظم معما اندراج مے یابد نظر بمعنی معمائی از پنج قسیم بیرون نیست آصول مقومہ واصول متممہ ولواحق محسنہ ولواحق مشوشہ ولواحق سالمہ وتفصیل این پنج قسم درضمن امثلہ برہوشمند خبیر واضح خواہد شد وباید دانست کہ چون مقصود ازمعما افادۂ اسم است اساطین این فن عملی چند برائے آن قرار دادہ اند بعضے برائے تحصیل مادہ اسم یعنی حروف آن وبعضی بجہت تکمیل صورت یعنی ترتیب حروف اسم وبعضے برائے تحسین تصحیح حرکت وسکون حروف اسم وبعضے برائے سہولت دوقسم اول بنا برین اعمال معمائی بچہار قسم منقسم مے شود اعمال تحصیلی واعمال تکمیلی واعمال تذییلی واعمال تسہیلی وانواع ہریک ازین چہار قسم در جداولی نمودہ مے شود وچون اعمال تسہیلی سبب سہولت حصول دوقسم اول مے گردد گویا بمثابہ خادم ومددگار آن دوقسم است پس اول بشرح آن پرداختن اولی جدول اول دربیان اعمال تسہیلی وآن چہار عمل است انتقاد وتحلیل وترکیب وتبدیل اما انتقاد اشارت کردن است بہ بعضے از اجزاے لفظ برائے تصرف کردن درآن واین عمل تصرفی است کہ وسیلۂ تصرف دیگر میشود چنانچہ درضمن امثلہ معلوم گردد وجزو لفظ مشارالیہ از سہ حال بیرون نمے باشد یا دراول کلمہ واقع میشود یا دروسط یا درآخر اگر دراول کلمہ است تعبیر ازاں بلفظ سرولب ورخ ومبداء واول وتاج وافسر وکلاہ ومانند آن چہ دلالت برابتدا داشتہ باشد نمایند واگر در وسط کلمہ است آنرا بلفظ مغز ومرکز ومیان ووسط ونظائر آن تعبیر کنند واگر درآخر کلمہ باشد بلفظ پا وقدم ودامن وپایان وانجام واشباہ آن تعبیر نمایند چنانچہ دراسم اختیار کردی آشفتہ وشیدا اسمہ بشیدایان را ❊ ساختی بیسر وپا بے سروبے پایان را ❊ ودراسم فرید اول فصل بہار است بیا کاخر روز ❊ خوش بود دامن باغے ورخ دلداری ❊ ودراسم فتوح اگر نازد بماہ نو سپہرائے مہ ترا ہندو ❊ کلاہ فخر برسر نہ تو باآن گوشہ ابرو ❊ ودراسم الیاس آن شوخ کہ از اہل نظر دل بربود ❊ وے روے چومہ کردہ نہان باز نمود ❊ از روے امس واز مہ شہر خواستہ وچنانچہ دراسم مجد

چوں شرف وصف کلہ داری شاہم گوید * ہر جم ز آرزویش افسر دارا جوید * و غرّہ و سلخ واوج و حضیض و فراز و نشیب و بالا و زیر و صافی و دروے و شاخ و بیخ و جیب و دامن و امثال آن گویند و اول و آخر کلمہ ارادہ نماید چنانچہ در اسم **شکر اللہ** گفتہ کہ رو نماید از غرّہ ماہ تا بہ سلخ * در دلہا شمار مہ گشت نگر رائے شرف * و در اسم **نجیب** گریبان میدرد جانم ز شوق دامن افشانی * بدوز از دامن و دامن گریبان را اگر بیابانی * و در اسم **سیف الدین** در سفالین کاسہ افگن صاف یاقوتی عقار * در بود در دے در دش ہم دران اشنا بیار * و الفاظیکہ دلالت بر احاطۂ شئے نماید مثل پوست و جامہ و مانند آن ذکر کنند و اول و آخر کلمہ ازان ارادہ نمایند چنانچہ در اسم **موسی** پوست از مدّعی و مغز از دوست * خواہ کین مغز آمد و آن پوست * و در اسم **خواجہ** چو قدر خویش را از جا جہاے نو بیار آید * خوش آمد بر قد او جامہ خود را کاش بنماید * جامہ جامہ جہ است و حرف وسط اگر زیادہ بر یکے مقصود باشد دلہا و مرکز ہا گویند چنانچہ در اسم **ابو اسحاق** یک غنچہ حلوا آب شد از شرم دندانش کرد * تا گوشۂ قند لبش دلہا زحلوا سوختہ * و در اسم **ثابت** رقیب خواست کہ یابد ز نام دوست خبر * چو در ثبات و دل بود گشت زیر و زبر * و گاہے بر طبق قاعدہ صرفیان حرف اول کلمہ را فا و دوم را عین و سوم را لام گویند چنانچہ در اسم **قاسم** فاء قاف و عین لام و لام میم * در میان عین و لامش * و جانب و سوے و گوشہ و کنار و پہلو گویند و ازان گاہے حرف اول ارادہ کنند و گاہے حرف آخر چنانکہ در اسم **آدم** اے دل خستہ شکایت مکن از قسمت خویش * میرسد جانب ما ناوک خوبان کم و بیش * جانب لفظ ما الف است کہ در آخر کلمہ واقع شدہ و اگر از ما آب خواہند جانب او الف است کہ در اول کلمہ واقع گردیدہ و گاہے این اشارات انتقادی بواسطۂ اعمال دیگر حاصل شود چنانچہ در اسم **وسی** آن شوخ بفن ساحری ہر نفسے * پنہان زدہ ابرو و مژہ کشتہ بسے ساحر کہ کمان و تیر فرماید کار * از بوی ندیدہ بد ... پیدا ست کسے * پوشیدہ نماند کہ کمان و تیر در لفظ ساحر حا و الف است و کار تیر ... از عبارت ... انتخش است

و بعد از اسقاط آں لفظ سر از ساحرمے ماند کہ وسیلہ انتقاد شد وچنانکہ در اسم سراج
دلِ را بود کہ آہ بباد فنا دہد ٭ تا جان بیخود از دلِ آشفتہ وارہد ٭ لفظ تا جان ترکیب
یافتہ کہ وسیلہ انتقاد است و از یک تاج افسر و از دیگرے لفظ تاج مقصود است و از
انتقاد آنست کہ تعیین حرف بذکر احوال و اوصاف آں باشد چنانچہ در اسم کریم آنچہ دندان
است او را با گہر یکساں ہمہ ٭ از شکر بنیم شدہ پوشیدہ و پنہاں ہمہ ٭ مادہ اسم لفظ شکر
بنیم است و چنانچہ در اسم لقمان در دلِ من آفتاب طلعت آں سیمبر ٭ گشتہ ساکن غیر خود ساکن
نمے خواہد دگر ٭ و نوعی از انتقاد آنست کہ حرف را بذکر درجۂ او کہ در عدد حروف کلمہ وارد مثل
ثانی و ثالث و مانند آں تعیین بخشند چنانچہ در اسم وحید جہاں پر از کرم یار و ہر دمش یابد
کہ بر حساب عنایات خود بیفزاید ٭ از عبارت سایع نایاب خود کہ بہ تحلیل و ترکیب حاصل
آمدہ حرف واو مقصود است آما عمل تحلیل عبارت از آنست کہ لفظے را کہ باعتبار معنے
شعرے واحد باشد باعتبار معنے معمائی متجزی سازند بدو جزو یا بیشتر و مراد از ہر جزوی
معنی باشد یا لفظ یا از بعضے اجزا معنے مراد باشد و از بعضے لفظ و ہم چنیں اجزا ہمہ مستقل باشد
یا ہمہ غیر مستقل یا بعضے مستقل و بعضے غیر مستقل و معنے استقلال جزو آنست کہ محتاج ضم جزو
دیگر از کلمہ ما بعد یا ما قبل خود نباشد آما مثال تحلیل بدو جزو مستقل کہ از ہر جزوی
معنے مراد باشد چنانکہ در اسم خُرّم گوشۂ شکرِ تو در دندان ٭ شرف از دو ر خُرّم و خندان ٭
دن بمعنی خم و دان بمعنے امر از دانستن است و مثال دو جزو مستقل کہ از ہر یک لفظ مراد
باشد چنانکہ در اسم بدر عاجز اند از درک نامش خاص و عام ٭ در لقا باشد شرف قادر تو
لفظ قادر بدو جزو تحلیل یافتہ و مراد از ہر دو لفظ است نہ معنی فتامل و آما مثال دو جزو
مستقل کہ از یکے معنے و از یکے لفظ مراد باشد چنانکہ در اسم خرّم صاف راح روح پرور
در خمار ٭ نیست چوں در دوے ور دت سازگار ٭ لفظ خمار بدو جزو تحلیل یافتہ و از اول
ہماں لفظ خم مراد است و ثانی بمعنی امر است از آوردن و پوشیدہ نماند کہ اگر از
اجزاے تحلیل لفظ مراد باشد دریں صورت تحلیل زیادہ بر دو جزو نخواہد آمد و فائدہ
ایں نوع تحلیل تسہیل عمل تبدیل یا عمل قلب خواہد بود چنانکہ در اسم بادر گذشت و چنانکہ

در اسم شاہی کرد تیر غمزہ ات از جور و کین ٭ در دلِ شیدا رہے اے نازنین ٭ در دل
شئے وارہے گفتہ و لفظ رہے بدو جزو کہ یکے از آں غیر مستقل است تحلیل یافتہ و آں دلالت
بر قلب ہا میکند فافہم اما اگر از بعضے اجزا معنی و از بعضی لفظ ارادہ کردہ شود درینحالت
تحلیل بسہ جزو و چہار جزو نیز ممکن است اما مثال تحلیل بسہ جزو مستقل چنانچہ در اسم
علا بابدان زیستن اے خواجہ بجز خواری چیست ٭ بندہ عزّ ابدی یافت بہ نیکان
تازیست ٭ لفظ نیکاں بسہ جزو تحلیل پذیرفتہ یعنے نے کہ آں تازی است و در تازے
نے را لا گویند و تحلیل بچہار جزو مستقل مثل لفظ مازندراں کہ اسم امان از و حاصل شود
و چوں تحلیل سبب سہولت اعمال دیگر میشود در امثلۂ اعمال تحصیلی و تکمیلی اکثر خواہد آمد
و تفصیل اقسام آں در آنجا گزارش خواہد یافت دریں محل از مخافت تطویل و تکرار
بر ہمیں قدر اختصار رفت و تحلیل در حقیقت از فروع عمل تنصیص است چنانچہ ذکر
کردہ شود اما عمل ترکیب عبارت از انست کہ مجموع اجزا را کہ پیش از ترکیب در
معنی شعرے یک لفظ نمودہ باشد در معنے معمائی یک لفظ اعتبار نمانید و مراد از معنی
باشد نہ لفظ خواہ آں اجزا قبل از ترکیب مستقل باشند و خواہ غیر مستقل اما مثال ترکیبی
کہ اجزاے آں قبل از ترکیب مستقل باشد چنانکہ در اسم عمر مرغ دلہاے کسان را تمام
آں غمزہ ٭ صید خود ساختہ بے دانہ و دام آں غمزہ ٭ لفظ دامان ترکیب یافتہ و
مثال غیر مستقل چنانکہ در اسم بیگ اگرچہ در پیش رقیبان با من و نختہ یار ٭ از نگاہہا
لیک آں ندارد اعتبار ٭ لفظ نہالی بدو جزو غیر مستقل ترکیب یافتہ و چنانکہ در اسم درویش
مرد عاشق از غمت بکشا بناز اے سیمبر ٭ بر دل شیداش تیری درد و اندہش ببر ٭
لفظ داشتی درینجا ترکیب یافتہ و چنانکہ در اسم شیخ طاہر خطا گویم کسے کش تیرہ شد دل ٭
خطا گوید بلے چوں ہست غافل ٭ لفظ کشتی از دو جزو مستقل و غیر مستقل مرکب شدہ و
گاہے ترکیب از عبارت فارسی بہ لفظ عربی مستفاد شود چنانچہ در اسم عبید این خستہ کوئی
آں صنم باید کہ باشد جاے او ٭ بازار تر میرد سر برش یار نہد بر پاے او ٭ از لفظ
تری کہ ترکیب یافتہ بسقاط الف زار مقصود است و از لفظ رو برش تبدیل رہاے رو بحرف

بامراد است فتامل مولانائے شرف الدین علی یزدی در حلل مطرز عمل ترکیب را برأسه
ذکر نکرده و منشاء ترک این عمل ہمانا ہمیں باشد کہ ترکیب در اکثر متفرع بر تحلیل میشود
پس در نظر تحقیق زائد بر عمل تحلیل نیست بلکہ داخل در دست امّا در جائے کہ ترکیب
از اجزائے مستقل حاصل شود تحلیل را در ان مدخل نخواہد بود چنانچہ در اسم عمد
گذشت و دریں صورت ترکیب را برأسہ عملی باید شمرد و ازینجاست کہ مولوی جامی
و ملّا میر حسین نیشاپوری ترکیب را عملی علیحدہ قرار دادہ اند امّا عمل تبدیل عبارت از اں
است کہ بعضے حروف را کہ در ضمن کلمہ حاصل شدہ باشد بعضے از حروف دیگر کہ غیر حاصل
باشد بدل نماید بیک تصرف یعنے اسقاط مُبدَل و ایراد بدل بجائے آں از یک عبارت
مستفاد گردد بی توسل بصورت کتابی و تشابہ رقمی حروف و غرض از قید یک تصرف احتراز
است از انکہ اسقاط مُبدَل و تحصیل بدل بجائے آں ہر یک از عملی دیگر واقع شود چنانکہ
در اسم سعید از غایت مہر است کہ در عہد تو دل ❊ پیوستہ گداز و چنداں گردد ❊ ہائے
لفظ عہد بوسیلۂ عمل انتقاد ساقط شدہ و یائے بجائے آں بتوسل عمل حساب حاصل آمدہ و
ایں نوع خارج از عمل تبدیل است و مبدل را در اصطلاح ایں فن ناسد خوانند و بدل را
کائن گویند امّا مثال تبدیل چنانکہ در اسم عوض بر لب حوض چوں دہاں شستی ❊ چشمۂ
خضر شد کنارہ حوض ❊ چنانچہ در اسم اسعد دامن ہر گل بسوے خود کشد زین بوستان ❊
خاک خوش زد چاک ذیل جملہ را اے دوستان ❊ آخر ایں چہار لفظ کہ خاک و خوش و زد و
چاک باشد چوں بحرف را تبدیل یابد خار و خور و زر و چار حاصل آید و گاہے تبدیل بواسطۂ
تحلیل حصول یابد چنانکہ در اسم بنی دیدند نشان قدمت درویشاں ❊ خواہند از اں نشان
ترا بے ایشاں ❊ از لفظ نشان چوں شان را بے ملفوظی سازند بنی شود و لفظ شان را
در بیت مخاطب ساختہ تحلیل کلمۂ ایشاں و گاہے عمل تبدیل متضمن کنایہ باشد چنانکہ در اسم
رشید از گردش دہر آنچہ نیابد تغییر ❊ خواہم کہ بود صورت آں ماہ منیر ❊ وہر را چوں
قلب کنند ہائے او تغیر نے یابد و آنرا بہ سے کہ صورت شے است بدل کردہ و چنانچہ
در اسم مقصود باغ را وقت گل از باد مرصع یابی ❊ بہ برآب قبا صوف مربع یابی ❊ از لفظ

مربع چهار گوشه مراد است و از لفظ چهار گوشه تبدیل فاے صوف بدال غرض است و
چنانکه در اسم معین مانند زر شود رخ من تا تو بنگری ٭ مسکین بیدل تو کند کیمیاگری ٭
مراد از کیمیاے زر شدن مس است و از آن تبدیل مس بعین مقصود است فتامل و چنانکه
در اسم اسماعیل بعد یکسال ساقیا سینه ٭ سوزد مرا زاں شراب پارینه ٭ لفظ قیاسی
ترکیب یافته وآنچه قیاسی نباشد سماعی است و از سال که چوں سائے او به لفظ سماعی
بدل شود اسمعیل حاصل آید و گاہے عمل تبدیل تصرف در صورت بکتابی حروف حاصل شود
چنانکه در اسم فصیح میداد رقیب آں سہی قدر اپند ٭ کاندر رخ ہر کس چو گل از ناز مخند ٭
از خد چو بشد نصیحت آں شوخ گره ٭ بر گوشه ابرو زد و سر پیش افگند ٭ گوشه ابرو نون است
و از گره زدن و سر پیش افگندن آں تبدیل نون بفا مراد است و گاہے تبدیل بوساطت
رقم ہندسے حاصل آید چنانکه در اسم ایوب شمشاد به پیش یار یسمین بر ماه پیوسته
زر سم عزت استاده بپا ٭ تصحیف عزت عرب مے شود و چوں راے اور استاده یعنی
راست بنویسند رقم شش میشود دبواو تبدیل مے یابد و گاہے لفظی که در و تصرف نمایند
بتمامی مبدل شود چنانکه در اسم نعمت مے فروشد یار ما نازو رقیبے ہر زماں ٭ مانع است
آں ماه[1] را ؤ مابقیمت داده جاں ٭ و از نوادر و بدائع طریق تبدیل است ایں تصرف
در اسم دارا ز لفش که نقاب آں گلگوں شد ٭ زد شانه و آں شب دراز افزوں شد ٭
بر مه چو کشید آں صنم دامن زلف ٭ از زلف وے آنچه بود کج بیروں شد ٭ کشیدن دامن
زلف اسقاط حرف لام است از لفظ دال و از مه قمر و از آں حرف را به تنجیم و از زلف
ثانی حرف لام خواسته و چوں کجی او بیروں رود بالف تبدیل یابد جدول دوم در بیان
اعمال تحصیلی و آں هشت عمل است اول تنصیص و تخصیص دوم تسمیه سوم تلمیح چهارم
ترادف و اشتراک پنجم کنایه ششم تصحیف هفتم استعاره و تشبیه هشتم عمل حساب اما
تنصیص و تخصیص عبارت از دو تصرف است یکے ذکر بعض حروف اسم یا تمام آں بعینه
و ایں را تنصیص گویند دوم قصد اختصاص و امتیاز آں حروف بقرینه که بوجهی از وجوه

---

[1] یعنی در لفظ ماه ما به ربع بدل شود و مابقی که ہا ست ست شود ۱۲

دلالت بر آں نماید و ایں را تخصیص نامند و اظہر طرق در نصب قرینہ آنست کہ صریحاً مجمل
مراد نشان دہند و ایں بچند نوع متصور است یکے آنکہ بہ تعیین مقصود اشارت نماید
بے تعرض بحروف و کلمات دیگر چنانچہ در اسم کریم گریم و خندہ مے کند دشمن ✤ نام
جوید شرف ز کردۂ خویش ✤ دیگر آنکہ تعیین حد مقصود بلفظی کنند کہ متصل با و باشد
چنانچہ در اسم ایاز از تو بہار ہی چو میدان ہوس ✤ از پیش تو حاصل شرف نام تو
بس ✤ آنچہ در مصرع اوّل ما قبل لفظ تو واقع شدہ حروف اسم است دیگر آنکہ بلفظے
یا زیادہ تر کہ بحروف مقصود متصل نباشد اشارت باو نماید چنانچہ در اسم جمال تاج
مالک رقاب کشورِ حسن ✤ سر جعدت بس است تا لبِ لعل ✤ دیگر آنکہ تعیین
مقصود از سیاقِ سخن و فحوائے کلام حاصل آید چنانکہ در اسم بہار روئی تو گلے روضۂ جنت
بستان ✤ نام تو بہارے کہ ندارد پایان و حاصل ایں عمل تجرّد حروف ملفوظ است و جائز
نیست کہ از بعضے حروف تنصیصی لفظ ارادہ کنند و از بعضے معنی مثلاً اگر راہِ دریا دریں عمل
گویند و از راہ ہماں لفظ او خواہند و از دریا یم ارادہ نمایند جائز نباشد و اگر ضرورت افتد
کہ از بعضے اجزائے لفظ تنصیصی ارادہ معنے کنند تا ذہن از و بحرف دیگر منتقل شود باید
کہ اشارتے باں نمایند چنانکہ در اسم افراسیاب افسر سر یاب اگر دریافتے ✤ سر تا رے
خوان کہ مو بشگافتے ✤ سر را در تازی راس گویند و اف سرِ راس تحلیل حاصل شدہ
و گاہے در مجموع حروف تنصیصی بعد از حصول تصرف مے کنند و آزادہ لفظ اعتبار
مے نمایند و دریں صورت باید کہ ایمائے بتعدد آں کردہ شود چنانکہ در اسم میر امان
دیدم بتے خرامان زاں بردہ دل وزیں سر ✤ معلوم شد شرف را نام شریف دلبر ✤ و گاہے
مجموع حروف دو اسم را ممزوج بیکدیگر در یک محل آرند و بجدائے ہر اسم اشارتے
کنند چنانچہ در اسم حیدر و توران در تو حیران آں دریں افتادہ چوں بیند شرف ✤
گوہر نام تو و نام رقیب آرد بہ کف ✤ و در اسم امام وزین من میانِ در دو غم زار و
کشد از جور رقیں ✤ از میانم آں یکے ایں سو یکے آں سو ببین و گاہے تخصیص بعمل
قلب حاصل شود چنانکہ در اسم شادی شاہ در پیش رقیبان نتوان گفتن فاش ✤

نام صنمے کہ ہست دلہا شیدا اش * وگاہے متضمن کنایہ باشد چنانچہ در اسم اِمام گہہ گہے
چوں یاد زر آوردہ ام * آئینہ پیش نظر آوردہ ام * امّا عمل تسمیہ عبارت ازانست
کہ از اسم حرفی مسمّاے او خواہند. یا از مسمّاے حرف اِسم او ارادہ کنند و باید دانست کہ
ہر یک از حروف تہجی را اسمیست مثل الف و با و تا و ثا الخ و اول ہر اسمے مسمّاے آں
اِسم باشد و آنچہ زائد بر مسمی است آنرا بنیات آں حرف گویند و بنیات شانزدہ[1] حرف
باتفاق دو حرفے واقع شدہ مثل ال م ن و ج د ذ ص ض ق ک ع غ و در دوازدہ
حرف دیگر کہ باقی میماند اختلاف است نزد بعضے بنیات آں نیز دو حرفیست باعتبار الف
ممدودہ و نزد بعضے الف مقصورہ است و مقطعات سُوَرِ قرآنی مقوی قول اخیر است
مثل الٓر طٰہٰ حٰمٓ یٰسٓ کہ در ہیچ قراءت بالف ممدودہ روایت نشدہ و ازیں قرار عمل تسمیہ تنوع
بسہ نوع میشود نوع اول آنکہ از اسم حرف مسمّاے او خواہند نوع دوم آنکہ از مسمّا اِسم
خواہند سوم آنکہ از اِسم حرفی بنیات او ارادہ کنند و ایں نوع از مخترعات مولانا شرف الدین
علی یزدی صاحب حلل مطرز است کہ اکثر معمیات امثلہ دریں کتاب از نتائج طبع او ایراد
یافتہ امّا نوع اول چنانکہ در اسم شرف زیں جانبِ شرع وزاں سوے کشف * سرائے
است دریں میان شرف را * وگاہے حصول اسم حرفی باعمال معمّائی باشد چنانکہ در اِسم
صاعد نیست ایں آبلہ آخر کہ بر اعضا دارم * کفِ خونی است ز دریائے تن افگارم *
لفظ صاد بتحلیل و ترکیب حاصل شدہ و چنانکہ در اسم فتحی چوں بخواند یار با آواز نے *
بشنو از نے آں نفس تحسین وے * از لفظ سین کہ بعمل تحلیل حاصل آمد حرفش مراد
است و دریں قسم گاہے اسم را بہ تثنیہ یا جمع ذکر کنند و ازاں مسمیات آنرا خواہند چنانکہ
در اسم مقصود مَن اَیتم از ناخوشی خویش مشوش * ہر من آفاق گشتہ پُر ز دل خوش *
لفظ نا فاق کہ بتحلیل و ترکیب حاصل شدہ چوں برگردد قافان میشود چنانکہ در اِسم

[1] در بعض رسایل بنظر نامہ نگار در گذشت کہ شانزدہ صحیح بے نون است چہ زیادہ نون وجہے ندارد گویم
کہ اگر خلاف قاعدہ باشد گو باش امّا در لہجہ و کتابت اہل زبان مع النون باشد و اکابر فن تاریخ ہم حساب نون
کردہ اند ۱۲ ازاحۃ الاغلاط مؤلفہ شوق نیموی عظیم آبادی *

یحیی کو آہ بر آے از دلِ محنت کش ٭ کو آتشِ دلِ علم بگردوں بر کش ٭ کو خونِ دلِ گرم بجوش از دیدہ ٭ گو از دل ما بگیر دریا آتش ٭ از لفظ یا آت جمع مراد است آنا نوع دوم از تسمیہ کہ از مسمی اسم او خواہند چنانکہ در اسم **فیروز** بقصہ جان و دلِ ناتوان رنج کشتے ٭ رخ چو ماہ پیاپے نمودہ ماہ وشے ٭ یک بار از رخ چو ماہ نفی خواستہ و بار دیگر روا ارادہ کردہ و چنانکہ در اسم **نوری** نزد ماہ حرفے کہ آں بے قد و روے یار ماست ٭ راست آخر کے بود بیوجہ خوانیمش روا ست ٭ از اسماے حروف آنچہ بے الف و یا باشد نون است و گاہے لفظ مشتمل بر مسمی کہ اسم او مراد باشد بعینہ مذکور نمی سازند چنانکہ در اسم **بہا** نام مہ بے مہر من از غایت تاز ٭ از دامن سرّ بن بر میخیزد ٭ و درینجا ترادف وسیلۂ تسمیہ شدہ و گاہے لفظ حرف را کہ بمنزلہ اسم جنس است ذکر کنند و از اں ہم مسمے ارادہ نمانید و ہم اسم چنانکہ در اسم **قاسم** چوں خواست شرف کہ نامش آرد بقلم ٭ سطے کرد دو حرف را بہ **قانون ستم** ٭ از لفظ قانون ستم اسم نون مسماے تا را اسقاط نمودہ آنا نوع سوم کہ از اسم حرف بینات آنرا ارادہ کنند و ایں را صاحب حلل مطرز ابداع نمودہ و باید کہ اشارتے بارادۂ بینات واقع شود چنانکہ در دو اسم **امام امین** تعلقش بر بینات دو جوہر زکانِ خویش ٭ نام رقیب گفتہ گہے گاہ از آں خویش ٭ دو جوہر مراد از اسم لام و عین است چوں و بینجا ربینات لام را بگیرند امام شود و اگر یکبار بینات لام و یک بار بینات عین بگیرند امین حصول یابد و چنانکہ در اسم **عبد القادر** بندہ چوں دامان خود را بسط کرد و شد تمام ٭ دل رمید از قصر و فضلِ اسم را داد آں مقام ٭ صاد قصر را ساقط نمودہ و بینات صاد را بجاے آں آوردہ آنا عمل تلمیح عبارت از اں است کہ اشارت نمانیاہ بحرفے یا بیشتر کہ در محلے معروف مسطور باشد یا مذکور چنانچہ در صنائع شعر مذکور شدہ و آنچہ در معما باں نشان توان داد از دو حال بیرون نیست یا از قبیل کلمات است کہ در محلے مشہور مسطور یا مذکور میگردد یا حروف مفرد است کہ در مواضع معین از براے علامت اشیا مرقوم سازند مثل رقوم تقویم و اصطرلاب و مانند آں چنانکہ در اسم **احمد** گر فاتحۂ فاتحہ را در یابی ٭ حاجت نبود شرف بہ تسلی یار ترا ٭

و در اسم الیاس سورهٔ حُسن چو بر صورتِ خوبت شد ختم ٭ صورتِ خاتمهٔ ذکرِ مجیدت شُد
نام ٭ خاتمهٔ قرآن سورهٔ الناس است و باید دانست که اصحاب تنجیم در وضع ارقام
تقویم اصطلاحی چند برائے اختصار مقرر کرده اند که در عُرف ایشاں متداول و مشهور
است مثلاً در ثبت کواکب سبعه بحرفِ اخیر آں اکتفا مینمایند و شمس و قمر را ش و ر می نویسند
و علیٰ هذا القیاس بروج دوازده گانه و ایام سبعه و شرف و هبوط و اوج و حضیض و امثال
آں چنانچه ر علامت روز و ل علامت شب و صفر علامت حمل و الف علامت ثور و ب
علامت جوزا و ج علامت سرطان و برین قیاس ی علامت دلو و یا علامت حوت
است و در ثبت ایام هفته الف علامت یکشنبه و رقم دو علامت دوشنبه و همچنیں از برائے
هر یکے حرفے معین نموده بجائے آں مے نویسند و چوں در معما اشارت باں چیز نمایند
ذهن منتقل بدیشو بحرفے که مخصوص اوست چنانکه در اسم شمس دوش سروم بتماشای
گل و بید آمد ٭ قمر از شرم نهان گشت چو خورشید آمد ٭ در اینجا ترادف وسیلهٔ تلمیح شده
چه خورشید مرادف شمس است و چنانچه در اسم اویس ناهید ز مهر مشتری میگردد
او قیمتے است و مشتری دارد مهر ٭ و چنانچه در اسم فیروز بخت با شرف مشتری
و ماه ببین از دل اوج ٭ صورت زیچ بدیباچهٔ تقویم نگار ٭ و در اسم صاعد باآنکه
دل ز من برو هستم بجان اسیرش ٭ بیا ل صفا است مارا چشم شیر گیرش ٭ و گاهے
دریں قسم لفظے را که حرف مقصود علامت او باشد بعینه ذکر نکنند و مرادف او را هم نیارند
بلکه در تحصیل آں بعمل دیگر توسل جویند چنانکه در اسم طیفور ترکے که فدائے نام او کرد ٭
هندوے فلک دو خانه بر فور ٭ دو خانهٔ زحل که جدی و دلو است کنایه باں نموده و علامت
آں ط و ی مقرر است و امثال آنچه در محلے مذکور باشد چنانکه در اسم بیگ اے محرم
کعبه آنچه در ره گوئی ٭ باید که نهفته ذکر آں مه گوئی ٭ آنچه محرم کعبه در راه مے گوید لفظ
لبیک است اما اعمال ترادف آنست که از دو لفظ یا بیشتر که برائے یک معنی موضوع
باشند یکے را ذکر کنند و دیگرے را خواهند اعم ازینکه در یک لغت موضوع باشند یا در لغات
مختلفه چنانکه در اسم شروان شرف از نام شریف تو نشان میجوید ٭ لب شیرین تو پیوسته

بجان میگوید ٭ و در اسم بهمن نشانی زنام بُتِ دل نواز ٭ بهم بر لب جو توان گفت باز ٭
از جان روان خواسته و از جو بهر و پوشیده نماند که الفاظ مستعمل بر دو قسم است مفرد
و مرکب و مفرد یا اسم است یا فعل یا حرف و مرکب یا تام است یا غیر تام و عمل ترادف در
جمیع این اقسام واقع میشود اما در اسم جنس چنانکه در اسم بهمن گذشت و در مصدر چنانکه
در اسم مسعود خواهم بکوی جانان عمرے دراز گشتن ٭ تا آن دهان و دندان بینم بباز
گشتن ٭ از لفظ بازگشتن عود مراد است و آن مصدر است و در ضمائر چنانکه در اسم هند
و آشفته حسن است شرف در دلِ او ٭ جز روے نگار و لب دلدار مجو ٭ و در اسم همّام
خوبان ستارگان سپهر ملاحت اند ٭ ماه است درمیانهٔ ایشان نگار ما ٭ و در موصولات چنانچه
در اسم مجد الدین یک دم از مسجد برون ننهاے وسواس اے خطیب ٭ نقش آنان جو که
دارنا از حضور دل نصیب ٭ لفظ آنان مرادف الذین و نقش او الدین میشود و در فعل ماضی
چنانکه در اسم رستم زان شاه سوار صفدر میدانی ٭ چون نام سوال کردم از حیرانی ٭ بر طرف
سمن فگند یکتار زموے ٭ پس گفت تمام گشت اگر میدانی ٭ از مو شعر خواسته و مراد از
تمام گشت لفظ تم که مقصود بالتمثیل است و در فعل مضارع چنانکه در اسم یحییٰ گر شرف
وا داز فراق دوست جان ٭ نام نیکو زنده میماند بدان ٭ مراد از زنده میماند لفظ یحییٰ است
و در حرف چنانکه در اسم یوسف هوس زهد و ورع بود شرف را در دل ٭ از دل چو در آمد
هوست آن هار فت از دردِل قلب فے مراد است و در مرکب تام چنانکه در اسم نظام نگار
من چو شرف شد ز جان کمینه غلامش ٭ گمان نبرد که گردد نشان دهنده زنامش ٭ از لفظ
گمان نبرد ما ظن مراد است و در مرکبات غیر تام چنانکه در اسم غیبی از صورت نام او نشانے
روشن ٭ چشم بفصیح زبانی گوید ٭ و در اسم نور الاسلام هست نام آنکه روشن شد پیش
چشم جان ٭ روشنائی مسلمانی به نیکو تر زبان ٭ و در چنین مواقع بزبانی که لفظ مقصود از
لغات آن زبان باشد اشارت کردن بسیار پسندیده است چنانکه در اسم صدر گذشت و
چنانکه در اسم عبد السّلام بندهٔ ترکی شدم در زمانکه مے پرسیش نام ٭ آنچه اول گفتمت بر
خوان بتازے والسّلام ٭ امّا اشتراک آنست که لفظے را دو معنے یا بیشتر باشد و اشتراک

تنہا بے ترادف در معما نمیتواند آمد زیراکہ مقصود در معنی معمائی حروف و الفاظ است و با
پژوہش معنے کار نیست و در ترادف بمجرد دریافت معنی حقیقی ذہن از مذکور بمقصود انتقال
مے نماید و ادراک آں بعد از علم بوضع موقوف بقرینہ نمے باشد و دریں صورت دقت
وخفائی کہ در معما باید در ترادف تنہا میسر نیست و در تدارک ایں قصور اشتراک را با ترادف
ضم میکنند و طریقش آنست کہ لفظ مشترک بعینہ مذکور سازند و مراد ازو بحسب معنی شعرے
مفہومی باشد و بقصد معمائے لفظی کہ مرادف او باشد بہ اعتبار مفہومی دیگر چنانکہ در اسم
الغ بیگ گرانے گشت حاصل پیے چو بردم بر سر کویش ∴ بشکر و خانہ بگزشتم بجان و
دل دعا گویش ∴ دریں بیت لفظ گرانی بحسب معنے شعرے در مقابل سبکے آمدہ و بقصد
معمائی در مقابل ارزانی و ازاں لفظ غلا خواستہ کہ مترادف گرانے است و گاہے لفظ
مشترک را بعینہ مذکور نسازند بلکہ بر سبیل ترادف آرند چنانچہ در اسم سعدی در خواب شنیدم
سحرے نام نگار ∴ شوقے کہ دلم داشت یکے گشت ہزار ∴ اے یاد تو ام فزودہ مہرے
بر مہر ∴ دیدار تو باشد کہ بہ بینیم بیدار ∴ از مہر اول بطریق تلمیح تس خواستہ و از دوم لفظ
عین و از و بملاحظہ اشتراک و تسمیہ حرف عین آما اول کنایہ عبارت ازاں است کہ چیزے
را بہ لفظ غیر موضوع لہ ذکر کنند و ازاں لفظ موضوع لہ او را خواہند و ایں عمل بر دو قسم
است کنایۂ ابداعی و کنایۂ اختراعی آما کنایہ ابداعی آنست کہ موقوف بر مادہ کہ بعمل سابق
خاص شدہ نباشد بلکہ او اسم را بصفات و حالات و عوارضی کہ اختصاص باں دارو نشان
دہند بنحوی کہ اندیشہ از ملاحظۂ آں انتقال مقصود نماید و ایں نوع قریب بلغز است چنانچہ
در اسم خضر ز اسما مثلثے کہ غششش حاصل است و بس ∴ مشروع بشنو از شرف اے
جر المعی ∴ او را برابر است بہم مرکز و محیط ∴ نصف محیط مغربش ثلث مطلعے ∴ پوشیدہ
نماند کہ حرف را در نصف محیط در اسم مذکور واقع شدہ و آنرا باعتبار تاخر مغربی گفتہ و حرف
خا را باعتبار تقدم محیط مطلعے گفتہ و عدد حرف را ثلث خا مے شود چنانکہ در اسم شمس
نام تم سہ حرف است روشن کنم مفصل ∴ ثانی دو ثلث ثالث و اں ہر دو ثلث اول ∴
و ایں نوع را باعتبار حصول اسم معما مے توان گفت و الا در حقیقت لغز است و گاہے در کنایہ

ابداعی بقواعد و مصطلحات علوم توسل جویند چنانکه در اسم کمال الدین بیخار تعب کسے
گل کام نچید ؛ بے رنج طلب کس بمرادے نہ رسید ؛ زنہار دلا تو در کمین باش و بگرد ؛
تا در تو شود ادات تعریف پدید ؛ مراد از ادات الف و لام ست و نوعی از کنایۂ ابداعی
بطریق تلمیح حاصل مے شود چنانکه در اسم علی شیر ماہی کہ فرشتہ صورت و حور لقاست ؛
پیرایۂ حسنش ادب و علم و حیاست ؛ نامش بولاے سر دو شیر است ولی ؛ بشنو ز شرف
کہ او ابن شیر خداست ؛ و فرق دریں قسم کنایہ و تلمیح آنست کہ در تلمیح حرف یا کلمۂ مشار الیہ
عین مقصود مے باشد و درینجا واسطۂ مقصود مے شود و از قبیل کنایہ ابداعی است
ایں معمیات میر حسین شفیعی نیشاپوری در اسم مغر آنکہ ہست از سببش روز بروز بہتر ؛
ہو سم ہست کہ زیر قدمش مانم سر ؛ و در اسم قباد دلا دورے از کار و بار جہان بہ ؛
و زان آنچہ باشد رخ دلبران بہ ؛ انچہ وزان باشد باد است و در اسم عبدی چوں
مہ عارض و سرو قد آں حور نژاد ؛ مہ تابندہ نباشد نبود سرو آزاد ؛ مادہ اسم لفظ الے
مرادف تا است و لام اور آزاد گفتہ و ساقط نمودہ و الف او را بندہ گفتہ و بلفظ عبد
تبدیل کردہ و چنانکہ در اسم لطیف ہست بروے طبق ماہ بجائے نانش ؛ چرخ فیروزہ
چو افطار کند بر خوانش ؛ از لفظ فیروزہ چوں روزہ برود باقی قلب شود لیف حاصل آید
اما کنایۂ اختراعی آنست کہ اشارت نمایند بہ لفظے کہ بعملے از اعمال معمائی حاصل شدہ
باشد یا بتجدید حاصل شدہ بالفظ سابق منضم گردد یا ذہن از وے بہ لفظ دیگر منتقل شود
بوجہے از وجوہ پس کنایۂ اختراعی اشارت نمودن است بتکرار لفظ چنانکہ در اسم محمد
مدحش گفتم چو باز گفتم فرمود ؛ ز اول دوم از دوم سوم زاید بود ؛ و نوعی از صور تکرار
است کہ از لفظے معنے ارادہ نمایند و از ضمیری کہ راجع بآں لفظ باشد معنے دیگر خواہند بطور
صنعت استخدام کہ در فن بدیع نزد ائمۂ عربیت مقرر است چنانکہ در اسم سعد رقم
مہر چو باو دیدم ؛ زود از خانہ نشان پرسیدم ؛ از رقم مہر حرف سین و از ضمیر او کہ راجع
بہ مہر است عین خواستہ و مصرع ثانی کنایہ ابداعی است چہ خانۂ چہارم خانۂ مہر و محبت
است و از چہار حروف دال مقصور است و چنانکہ در اسم ابو اسحاق میان سرو قدش

رسم تونگر کالیشان * نهاده سر بهم و در میانه دل بخود * از سر و قد دو الف خواسته و رسم
نو پوست و از ضمیر ایشان که راجع بسر و قد است سر بهم گفته و سین و قاف حاصل
کرده و از دل جشا مراد است و درین قسم کنایه اکثر توسل بذکر کلمه خود و خویش و مانند
آن جویند چنانکه در اسم امام آنچه ز آئینه ام توقع بود * آب در عکس خویشتن نمود * و
در اسم قوام گر شبے شرح جمال تو شرف دارا ند * ماه بیخود شود و درویش آن واماند *
از بیخود شدن ماه اسقاط راے قمر مراد است و گاہے این نوع کنایه را بتسمیه ضم
کنند چنانکه در اسم سیف قدرت حرکت کرد و الف بیخود شد * تا دل سرگشته اش
آرے بشمار * از بیخود شدن لفظ الف حذف مسماے او مراد است سرگشته درینجا
از محسنات معمات است و از لطائف این نوع است این معما باسم آدم محتسب
خمہا مے مئے و سے بر سر کوئی بریخت * شد تماشا گر و آن باده که هر سوئے بریخت *
لفظ شاگرد بتحلیل و ترکیب حاصل شده اما عمل تصحیف عبارت از انست که بتغیر
صورت رقمے حرفی یا بیشتر بجهت حصول ماده اسم اشارت نمایند و این اشارت
را دو طریق است یکے آنکه بصیغه تصحیف باشد و آن لفظ تصحیف و مصحف و رسم
و نقش و شکل و صورت و نظائر آنست و این نوع را تصحیف وضعی نامند دوم آن که
اشارت کرده شود بمحو یا اثبات نقطه که مابه الامتیاز بعضے حروف است از یک دیگر و این را
تصحیف جعلی گویند و مورد این عمل از حروف هجا بست و دو حرف است و در شش حرف
دیگر عمل تصحیف نمے آید و آن در لفظ کوه عمل مجتمع است اما تصحیف وضعی با وضاع
مختلفه وقوع مے یابد از آن جمله یکے آنست صیغه تصحیف را بمحل تصرف یا کلمه که دال
بر محل تصرف باشد اضافت کنند چنانچه در اسم ابو تراب شرف در صورت ایوب
صابر * تراجوید که هست از درد شاکر * و در اسم فتح الله در صورت بوسه تو حال
عجیب است * میر و شرف و آب حیاتش سبب است * چنانکه در اسم میر حسین
چون بنشود سوار بر خش ستم زکین * بسر میرود تو صورت این ماجرا ببین * و درینجا
تصحیف بضمیری که راجع بمحل تصرف است مضاف شده و گاہے صیغه تصحیف را بے

اضافت استعمال کنند چنانکه در اسم یعقوب گر در آن بت عفو باشد اے شرف ؛ صورتی
زاں خوبتر نیاید بکف ؛ و در اسم شبیر بامید کامی که آید بکف ؛ بسے نقش بر دل نگارد
شرف ؛ و در اسم عمران گر ندانی نام آں شکر لب شیریں دہان ؛ دیدہ بر شکل دہانش
بند و زاں نقشے بخواں ؛ و در اسم ناصر نام ترا اے نامور دریا دل والا گہر ؛ تا نقش کردم
بر بصر شد محو از و نقشے دگر ؛ از یک نقش تا نا خواستہ وا از دیگر حرف با آنما تصحیف جعلی که
دراں بمحو یا اثبات نقطه حاجت افتد و تعبیر از نقطه بگوہر و خال و دانه و ذرّه و مانند
آں نمانید ببستہ طریق مے آید یکے آنکه حروف مهمله را منقوط سازند یا بر حرفے که یک
نقطه دار و نقطهٔ دیگر بیفزایند چنانکه در اسم افضل گر در وسط فصل ثنا زابر عطایت ؛
یک قطره چکد سرو بر آید ز کنارش ؛ و در اسم شیخ ویس آبروئے تا شود پیدا
من درویش را ؛ مے کنم صرف نہی وُرہائے اشکِ خویش را ؛ و در اسم خضر تربت
برورق گلُ دو خال عنبر فام ؛ که اگر بحصر در آید شرف بر آرد نام ؛ و جامع تصحیف
جعلی و وضعیست ایں معما باسم شیخ علی آمد مِه من چهره پُر از قطرهٔ خوے ؛ دیدم
رخ او سوال کردم از وے ؛ بر ماه ستارها چه تصحیف بود ؛ چوں گفت به تصحیف دگر بردم
پے ؛ مراد از تصحیف دگر لفظ جعلے است که تصحیف او رخ علی میشود ؛ طریق دوم از
تصحیف جعلی آنکه حروف معجمه را مهمله سازند چنانکه در اسم حسام از چشم من چو ریخت هزاران
گوهرے که بود ؛ در چشم قطره بازدر یا ورے کشود ؛ و در اسم مسعود دانها بهر نثار
افشاند و دل بر سر نهاد ؛ شمع در بزم تو دود دلش ز سر بگذشته بود ؛ طریق سوم آنکه نقطه را
از محلے به محلے انتقال نمانید چنانکه در اسم یوسف خالها داری تو گر دو بزیر لب عیاں ؛
از شرف جز صورتِ بیدل نماند آں زماں ؛ و در اسم رستم دلدار گر گاہے نهد بر سیم
اشکِ ما قدم ؛ بالا فشانم خردها بهر نثارش دمبدم ؛ وازبدائع صور تصحیف جعلی است
ایں معما باسم شرف از طرف روے او طرّه بر داشت سر ؛ کرد بجایش طلوع مهروسه
چیز دگر ؛ مهروسه چیز اے عجب هست یکی بر چهار ؛ از شرف ایں نکته پُرس گر تو نداری خبر ؛
در اسم عمران سوختن داغ از غم جانان خوش است در طریق کار مانیز آں خوش است ؛

طریق کارسانی که بتحلیل حاصل شده نقش است فافهم اما عمل تشبیه و استعاره عبارت از آن
است که بلفظے را ذکر کنند و از آن حرفے یا بیشتر اراده نمایند که با آن لفظ مشابهت داشته
باشد بطور تشبیه یا قاعده استعاره که بیان آن مشروحاً در حدیقهٔ اولی گزارش یافته و چنانچه
در استعاره مذکور شده که وجه شبه در مستعار لهٗ و مستعار منه باید که ظاهر باشد که درین جا نیز
باید که مقصود را با مذکور مشابهتی جلی باشد که میانِ قوم متعارف بود تا ذهن بسهولت انتقال
بآن نماید و از حروفے که تحصیل آن با این عمل بسیار واقع میشود یکے الف است و تشبیه آن
بقد و سرو و علم و نخل و نظائر آن کنند چنانکه در اسم ابراهیم گفتم نه براه است که نامِ تو
ندانیم * نمود قد و خنده زنان گفت براهیم * و در اسم حسام حریم چشم مرا سروت آبیاری
کنند شار سر آن گوهرے که دار و چشم * و در اسمِ حیدر رایتِ وصفِ رفعت چون
براندازد و شرف * از حیا وارا ببیند از و علمهارا همه * و در اسمِ خرم هر که زان لب چشید
طعم رطب * نخل خرما زبن ببیند از و * دیگر از حروف مذکوره سین است و تشبیهش بارّه و
دندان کنند چنانکه در اسم سعد گرارّه نهی بر سرِ این بندهٔ بیدل * حقّا که ز مهرِ تو نبرّد سرِ موئے
و در اسم حسن شاه لبِ شیرین و دندانش نگه کن * نشانِ خود ز پس آن ترکِ مه کن * مراد
از شیرین حلوا است و رسته دندان نیز گویند چنانکه در اسم شمس از طرف لبش رستهٔ
دندان چو نمود * شکل دهنش در آن میان پیدا شد * دیگر از حروف مذکوره نون است
که آنرا با برو و هلال تشبیه دهند و جیم و دال و لام را با زلف و صاد را بچشم چنانکه در اسم نجم الدین
جمال وے بمیان دو شکل ابرویش * شرف چو دید دل و دین بباخت در کویش * و در
اسمِ اختیار تا او دو هلال دار چید از ناخن - من نقش زدم تمام نامش زنیاز - و در اسمِ
محمود. تم محسود خوبان ست نامش هم عیان بودے - بجائے شکل و دندانش اگر نقش دهان
بودے - و اکثر امثلهٔ این عمل در مطاوی ابحاث دیگر گذارش یافته درینجا همین قدر
کافی ست - اما عمل حساب و آن مبتنی بر پنج اسلوب است - اوّل اسلوب اسمی دوم
حرفی سوم اسلوب رقمی - چهارم اسلوب احصائی - پنجم اسلوب انحصاری اما اسلوب اسمی
آنست که اسم عددی را ذکر کنند و حرفی را از حروف ابجد که اختصاص بآن عدد دارد اراده

نماید - چنانکه در اسم عماد بهر نظارهٔ تو بگاه عتاب و خشم ❊ خواهم من از دماغ پریشان هزار چشم - و چون ذکر اسم و ارادهٔ معمی از قبیل تصریح ست - این نوعِ معما چندان دقت ندارد پس اگر حصول اسم عدد با عمال معمائی باشد دقت و لطف مے افزاید چنانکه در اسم تاج زوج سینه بشو نقش نام غیر تمام ❊ ترا چو سینه تهی گشت یابی از وے نام ❊ و در اسم عبید نام آں شه عجب بدست آمد ❊ صورتش چوں نهفت پیدا شد ❊ صورت شه سه است و ازاں حرف جیم خواسته و چنانکه در اسم بلال چو گفتمش که بلا بر چه شد بنام تو ختم ❊ نهاد بر لب یاقوت رسته و ندان ❊ سر رسته و ندان سین و لب یاقوت یا است و از تالیف آں لفظ سی حاصل شده که لام ازاں مراد است اما اسلوب حرفی آنست که حرفے را ذکر کنند و از و اسم عدد آں حرف خواهند چنانکه در اسم موسی گفتم که چیست نامت اے جانفزائے دلبند ❊ آشفته گشت و مو را بر دامن گل افگند ❊ دامن گل لام است و ازاں لفظ سی خواسته و در اسم عثمان مرا گفتم بنام خویش کن شاد ❊ چشم و گوشهٔ ابرو نشان داد ❊ از گوشه ابرو حرف حا مراد است و ازاں لفظ ثمان اراده کرد و در اسم سلیمان لب لعل تو در شمارِ خود است ❊ تا ز طرف دهان نه پنداری ❊ از شمار لام لفظ سی مراد است اما اسلوب احصائی آنست که خواص و اوصاف و احوال عددی راذکر کنند و ازاں اسم آں عدد یا حرف او یا نقش او خواهند مانند زوج و فرد و ناقص و تام و زائد و منطق و اصم و تنصیف و تثلیث و تضعیف و ماخذ آنکه در علم حساب تعریفات آن بتفصیل موجود است و ایں اسلوب جزئیات بسیار دارد که بے دانستن علم حساب حاوی آں نمیتوان شد و مولانا شرف الدین علی یزدی در حلل مطرز با شرح و بسط بیان نموده دریں مختصر بذکر مثالے چند ازیں اسلوب اقتصار میرود چنانکه در اسم سلیمان سی در سی و پنج درده را در میان با یکے یکے است بدان ❊ مقصود با تمثیل لفظ پنج درده است که پنجاه میشود و ازاں نون خواسته و چنانکه در اسم خواجه زین سیل سرشک من کرد آهنگ اوجِ گردوں ❊ تا هفت طاق دیدم آخر تمام در خوں ❊ در حروف احاد آنچه از یکے تا هفت طاق است الف و جیم و ها و زا است و آخر را که زے باشد تمام گفته و اسم او خواسته

و مجموع را در لفظ خون آورده چنانکه در اسم یعقوب غائتِ عقل بخمسے بازار ۞ پس در
اول عدد زائد بین ۞ اول عدد زائد دوازده است و چنانکه در اسم قاسم شُد ستاره چو بخت
آتشک فرد ۞ کرد این کار مہر بجداد ۞ عبارت سدس تازه بتصحیف جعلی حاصل شده و
لفظ تازه که شش صد و شش است سدس آں صد و یک میشود و ازاں قا خواسته و از
مہر بجد شیم خواسته چوں نقطہاے او برید سم میشود اما اسلوب انحصاری عبارت از انست
که معدودے را که در عدد معین منحصر و مشهور باشد ذکر کنند و ازاں عدد او را خوانند
چنانکه در اسم احمد از خدا در ہاے جنّت شد میعادِ کلیم ۞ مفتح تا ز اسطقسات آمد آل
ذات کریم ۞ خدا یکے و در ہاے جنّت ہشت و میعاد کلیم چہل و اسطقسات که عناصر
باشد چہار است و چنانکه در اسم منصور مستور بود نامش و نص میکند شرف ۞ از بہر
کشف رمز شمارِ جهات را ۞ ست را از لفظ مستور نص بدل کرده و شمار جهات مشعر برآنست
و فقیر در مصطلحات طبے گفته باسم مجد بری کن مزاج از امورِ طبیعی ۞ که از قدر بالاے
ارکان بر آمد ۞ امور طبیعی ہفت و ارکان چہار است اما اسلوب رقمی عبارت از انست
که اشارت ببعضے از ارقام ہندسے نمایند و ازاں عدد او را خواہند و ایں بدو طریق مے
آید یکے آنکه اشارت نمایند باثبات صفر از براے رقمے یا اسقاط صفر از رقمے دوم
آنکه ارقام را یک دیگر ترتیب دہند اما اول چنانکه در اسم سراج در خطۂ خوبی چو زمه
خواہی باج ۞ صفرے کم کن ز اولین لفظ خراج ۞ چوں یک درجه صفر از خا کم شود شین
گردد و فقیر در اسم رضا چوں دلِ آشفته ام یکباره بالا تر رود ۞ مے سزد در راه بے
پایانِ عشقت گر رود ۞ و اثبات و اسقاط صفر گاہے بوسیلۂ اعمال دیگر باشد چنانکه
در اسم جمال تا طلوع ماه مہر آئینش از شوق شمال ۞ شُد مکرر اولین برج شمالی را
غروب ۞ مراد از اولین برج شمالی حمل است و رقم آں در تقویم صفر است و از تکرار
غروبش اسقاط دو صفر مراد است از سه صد که رقم شین است در لفظ شمالی و چوں دو
صفر از رقم شین کم کنند جیم شود و مثال طریق دوم ازیں اسلوب چنانکه در اسم حیدر
سوال کردم ازاں دلبرِ مناسب نام ۞ ز لطف کلکِ گہر بار ساخت زیور دست ۞ یکے

میانہ ہشت و دو زدر قم دان را ٭ شمار کردو در آورد حرفے از سر و ست ٭ چوں رقم یکے را میان ہشت و در دو بنویسند دو صد و ہژدہ شود جدول سوم در اعمال تکمیلی و آں سہ عمل است تالیف و اسقاط و قلب اما عمل تالیف عبارت ازاں است کہ مواد متفرقۂ اسم را کہ بوساطتِ اعمال دیگر بحصول آمدہ باشد بترتیب حروف اسم جمع نمایند و فرق دریں عمل و عمل تنصیص آنست کہ در آنجا مجموع حروف حاصلہ در حکم یک مفرد مے باشد باعتبار معنے معمائی و در تالیف مواد اسم را جدا جدا ایراد مے نمایند و در مواضع متعددہ و انضمام والتیام ایشاں مراد مے باشد و مراد از مواد مذکورہ در تالیف اعم ازاں است کہ حروف مفردہ باشند یا کلمات و تالیف بدو طریق مے آید یکے آنکہ اجزا باہم پیوند دہے آنکہ جزوی در جزو دیگر داخل شود و ایں را تالیف اتصالے گویند دوم آنکہ بعضے اجزا را در بعضے داخل سازند و ایں را تالیف امتزاجی نامند اما تالیف اتصالے و آں گاہے از نظم بحسب تقدیم و تاخیر بلفظے مستفاد گردد بے آنکہ در کلام اشعارے بتقدیم و تاخیر حروف باشد چنانکہ در اسم حیدر بنمائی کہ ابتدای حال است ٭ دستی زبراے آخر کار ٭ و دریں صورت رعایت تقدیم و تاخیر حروف اسم بحسب ترتیب واجبست چنانکہ در بیت مذکور اما اگر قرینہ دال بر ترتیب یافتہ شود رد ابود کہ مقدم را مؤخر ذکر کنند چنانکہ در اسم بایزید آں سر زلف کہ پیوستہ نہی پاے بر و ٭ گر بدست شرف افتد بجہانے ندہد ٭ و از نوادر ایں قسم است آنچہ ملا میر حسین نیشاپوری گفتہ در اسم محمد مومن میرزا۔ در مدح و ثناے شاہ جمشید مکان ٭ سلطان فلک سریر و داراے جہاں ٭ گردون لوحی نوشتہ آمداے دل ٭ خورشید نہادہ دل بہر حرفے ازاں ٭ و گاہے واو عطف دلالت بہ ترتیب و وضع اجزا نماید و آنچہ بعد از واؤ مذکور شود مؤخر باید داشت و آنچہ ماقبل اوست مقدم باید شمرد چنانکہ در اسم شکر اللہ شرفِ روے وفا از شکوہ برتاب وز جاں میگو ٭ بجانش غایت شکر و رضاؤ فضل و انضمامش ٭ و واوی کہ در معنے شعرے بمعنے عطف نباشد در معنے معمائی گاہے بمعنی عطف گیرند و گاہے باے معیت و بر کہ مرادف علی مے آید افادۂ تالیف کند چنانکہ در اسم جنید روے جانان بدیں دل دیدن ٭ بہ کہ غافل بکعبہ گردیدن ٭٭

در اسم عماد بر ما فگن اے شاہ کرم چشمِ عنایت ٭ کز درد تو در ماندہ درین شہر بماندیم ٭
و در اسم ابو سعید از غایتِ دوستی دہم او را دل ٭ زر بر سر دست بر سر زر دندان ٭ و
اوج و فراز و نظائر آن قایم مقام بر سے شود چنانکہ در اسم مسافر چوں افسر ماہ و مہر
تاجش گویند ٭ باید کہ بود تاج مناسب او را ٭ اف سر ماہ و تاج او سین و تاج منا کہ
میم است دستار او گفتہ و چوں مواد تالیف اتصالے زیادہ از دو جز و باشد و خواہند کہ
تصریح نمایند بتعیین وسط و طرفین از برائے ترتیب وسط را اصل سازند و طرفین را باآں
ضم کنند چنانکہ در اسم علی در طلبت شد فلک بے سر و پا اے پری ٭ از طرفے آفتاب
و ز طرفے مشتری ٭ و در اسم فتوح توئے آنکہ ز آغاز و انجام فتح ٭ عین و لیسار تو زیور
گرفتہ ٭ و گاہے وسط را بمیان طرفین آورند چنانکہ در اسم مسعود خورشید سرانداز دو
گل دلِ بازد ٭ ہر گاہ کہ عشقت آورد سر بمیان ٭ و دریں قسم گاہے بذکر از و تا کہ مرادف
من و الی باشد توسل جونید چنانکہ در اسم صدیق ہر کجا بیع آں پری باشد ٭ قاف تا قاف
مشتری باشد ٭ و در اسم ابو طالب را ز ابرو نگو شرف کار است ٭ از سر طرہ تا بلب
رخِ او ٭ اما تالیف امتزاجی اکثر بتوسط کلمۂ در حاصل آید چنانکہ در اسم شاہ رستم
سروش کہ طوبی آسا از سدرہ[1] برگشتہ ٭ در شہر تا در آید ستم ز سر گذشتہ ٭ و گاہے نفظ را
بتحلیل حاصل شود چنانکہ د۔ اسم برہان شدم باآں در و جستم ز نامِ خواجہ نشان ٭ ندا د
یارم و گفتا طریق در بان است ٭ و لفظ قلب و دلِ و اشباہ آں دریں عمل مرادف
در است چنانکہ در اسمِ بختیار آں بت کہ دل از پارۂ خارا دارد ٭ نامش ز کہ پرسیم
کہ یارا دارد ٭ و گاہے اوساط کلمہ را بموضع و مقام تعبیر کنند چنانکہ در اسم منصور یوسف
رخی طلب کن کز دولتِ عزیزی ٭ در مصرِ ہر محلے از تو فزودہ چیزے ٭ و گاہے لفظ پرشدن
و آمیختن و مانند آں ذکر کنند و دخول اجزا در بعضے ارادہ نمایند چنانکہ در اسم علی عید بے
روے دوست پُر ز بلا است ٭ و ز بلا جملہ کاست دل بر جا است ٭ و در اسم میر قاسم

[1] سدرہ بالکسر درخت کنار سدرۃ المنتہیٰ درخت کنار یست بر آسمان ہفتم از قاموس و تاج اللغات و منتخب
و منتہی الارب و کشف و بہار عجم و بالفتح غلط است ۱۲ ازاحۃ الاغلاط ٭ ٭

تا شرف در دست میگیرد قلم * بار قم اسمے برآمیزد بہم * مادۂ نام لفظ رقم اسمی است کہ امتزاج حروف بیکدیگر حاصل میشود و از غرائب تصرفات تالیف امتزاجی این چند معما است در اسم احمد دل ما ظرف و دل ما مظروف * وز لب دوست بحرفے موقوف * و در اسم حمید در مے ار گویند حد باید زدن شرع است و دین * عکس آں گوید شرف گویا معما باشد این * و در اسم کمال رسم بودی کہ گل در آب نہند * خوے بروے تو عکس کرد آں حال * و در اسم مبارک کام دل است نامت دل زاں گرفتہ در بر * رمز شرف نفہمد جز عارف ہنرور * و در اسم محمود صورت جود است و بس خواجۂ والا گہر * افسر ملکش کلاہش کمر * و در اسم شاہ گرگین مے برد یوسف ما ہا ز قیدش بحیل * یارب آں گرگ شود طعمۂ شاہین اجل * اما عمل اسقاط کہ آنرا تخلیص نیز گویند چنان است کہ حرفے یا بیشتر از حروف حاصل را بیندازند یعنے اشارت بعدم اعتبار آں کنند تا مقصود از انچہ غیر مقصود باشد خالص گردد و در اصلاح این فن حرفے یا بیشتر کہ از لفظے ساقط گردانند آنرا منقوص خوانند و آں لفظ را منقوص منہ گویند و آنچہ بعد از اسقاط باقیماند آنرا حاصل نامند و اسقاط بر دو قسم مے آید یکے آنکہ منقوص را ہم در ضمن منقوص منہ ہدف ناوک تصرف سازند و از درجۂ اعتبار بیندازند و این را اسقاط عینی گویند دوم آنکہ منقوص را در غیر منقوص منہ معین ساختہ از درجۂ اعتبار ساقط نمایند و چنیں اسقاط را مثلی خوانند و در اسقاط عینی تخصیص منقوص و تنقیص او از یک عبارت حاصل میتواند شد بنوعیکہ بہیچ عملی از اعمال اصولی و فروعی احتیاج نیفتد چنانکہ در اسم قوام مہ را ماید و ر روے تو خوا اندیم ناتمام * دان در روشش بماند و لے ناتمام بود * اما در اسقاط مثلی تخصیص منقوص بے وسیلہ عملے از اعمال تحصیلے صورت نہ بندد و الفاظے کہ دلالت بر تنقیص نماید آنرا صیغۂ اسقاط گویند و این بر دو گونہ مے آید خاص و عام صیغۂ خاص آنست کہ مفہومش مقتضی زوال جزوی معین باشد از منقوص منہ و چنان صیغۂ دلالت بر تخصیص و تنقیص معاً میکند مثلاً لفظ ناقص و ابتر و کوتاہ و مختصر دلالت بر نقصان حرف آخر مینماید چنانکہ در اسم علی در چشم ناقص آید ماہ تمام و زنی * جز صورت نجوید

اہل کمال معنی ٭ ودر اسم کیخسرو کے سخن کو تہ کنم تا رو نماید وصفِ یار ٭ زیر بالائے است
باقی سخن را ہوشدار ٭ ولفظ مجوف ونہی وخالی واشباہ آں اشعارے بر نقصان مابین
الطرفین کلمہ مے کند چنانکہ در اسم سیف تشنہ[۵] ایم وجان پر آبحیات ٭ ما سبوئے تہی
کنار فرات ٭ وصیغہ عام آنست کہ مُشعر باشد بہ جُدا شدن چیزے لا علی الیقین ودریں
صیغہ ناچار است از انضمام امرے دیگر کہ افادہ تخصیص منقوص نماید چنانچہ در مطاوی امثلہ
معلوم خواہد شد وباید دانست کہ اظہر طرق اسقاط صیغہ نفی است اگر ایں بلفظ نیست
ونبود ومانند آں متوجہ بمنقوص شود واگر بصیغہ ندارد ومانند آں بود عاید بمنقوص منہ
گردد چنانکہ در اسم بلال بہ تیغ ارمے کشی شاید وسے بیو ناررا گسل ٭ بلا بردلِ خوش
است آما سرِ دوری ندارد دل ٭ وصیغہ کہ دریں عمل بسیار واقع میشود کلمہ بی است
وآں در اسقاط عینی بر ادات انتقادی داخل مے شود ودر اسقاط مثلی بر لفظ منقوص
یا آنچہ دال برد باشد مے آید چنانکہ در اسم یعقوب رقیب چوں شرف از روے یار شاد
خرم ٭ عقوبت تو اگر بے نہایت است چہ غم ٭ وچنانکہ در اسم احمد صبلح مرد چو بے صبر
مانی از غمِ یار ٭ بنام دوست صبوحی کن وشراب بیار ٭ ودر اسم قطب اشک خونی
در گریبان خواستم پنہاں کنم ٭ قطرہ بے رہ رفت ودر دامانِ محبوب اد فتاد ٭ ودیگر
الفاظ کہ مشعر بر سقوط منقوص باشد مثل رفتن وشستن وباختن وتاختن وگدا ختن
وافتادن وکشادن وریختن وچیدن وبریدن ودریدن وپریدن وپوشیدن وپاشیدن
وشکستن وگسستن وسوختن ونہفتن وزبان کردن وبرباد دادن وزدودن وسائر
آنچہ بوجہی از وجوہ دلالت بر نیستے وجدائی نماید چوں فراق ووداع ودوری ومہجوری
واشباہِ آں واسناد ایں افعال گاہی بمنقوص منہ کردہ شود وگاہے بمنقوص وگاہے
بلفظ دیگر غیر ایں ہر دو وگاہے بمتکلم یا مخاطب یا غائب بر سبیل افراد یا جمع بصیغہ ماضی
یا مضارع یا امر یا نہی چنانچہ اکثرے ازاں در ضمن امثلہ ما تقدم گذارش یافتہ وچنانکہ

[۵] تشنہ بفتح ناست وبالکسر خطاست سعدی گوید ؎ یکے در بیابان سگی تشنہ یافت ٭ برون از رمق در حیاتش نیافت وکسے کہ بکسر اول خواندہ خطا کردہ ۱۲

در اسم حسین دل بندہ از حبس غم میرہاند * رقیب از کمین آستین برفشاند * و در اسم محمد گر باز کنی ز محرومی روے * داماں تو گیرم و امانت ندہم * و در اسم سلطان لب ساقی و لطف بیحد او * گر بود گو مباش مے بمیان * و در اسم مسعود دوش از شبنم لباسے خویش را تر ساخت گل * رخ کشادے پیرہن بر آفتاب انداخت گل * لفظ کشاد تحلیل یافتہ و از وے اسم مراد است و پیراہن در دراچوں بر آفتاب انداز و آفتاب بالاخواہد بود مقصود و بالتمثیل لفظ رخ کشادے است و گاہے صیغہ اسقاط را بطریق لغت آرند و آنچناں است کہ منقوص منہ را با صفتے ذکر کنند کہ مشعر باشد بر اسقاط منقوص از و و ایں صفت یا لفظے مفرد باشد کہ دلالت بر اسقاط و تعیین منقوص نماید یا لفظ مرکب بود کہ بعضے اجزا ایش بر منقوص دال شود و بعضے بر اسقاط آں چنانکہ در اسم جمشید چوں دید شرف کرشمہ ساقی ما * از جام تہی ز پا در آمد شیدا * لفظ تہی کہ صفت جام است ہم دلالت بر تعیین الف میکند و ہم بر اسقاطش و چنانکہ در اسم بہمن و شینہ شرف نام شریف تو بیان کرد * بہرمن دل سوختہ بود آنچہ عیاں کرد * لفظ دل سوختہ در معنے معمائی لغت لفظ بہرمن واقع شدہ اگرچہ در معنے شعرے لغت متکلم است و لفظ دل دلالت بر تعیین منقوص مے کند و لفظ سوختہ بر اسقاط آں و چنانکہ در اسم منوچہر در آفتاب چو گردد جوان تیر انداز * چو چشم خویشتن از نام خوایش گوید باز * لفظ تیر از تیر انداز کہ صفت جوان واقع شدہ دلالت بر تعیین الف دارد و لفظ انداز بر اسقاطش و چنانکہ در اسم ہہر ہر گر بے تو سوخت جان شرف نام نیک یافت * ہجران جانگداز ترا مزد بیحد است * اما عمل قلب عبارت است از تغیر ترتیب حروف و تقدیم و تاخیر کلمات تا حصول اسم بر آں مترتب گردد و دریں عمل اگر لفظے مذکور نمایند کہ دلالت بر آں کند مثل لفظ قلب و دل و عکس و باز گونہ و نظائر آں دریں صورت آنرا قلب وضعی گویند و اگر فحواے کلام مشعر بریں عمل باشد بے توسط بالفاظ مذکورہ آنرا قلب جبلی خوانند و در جبلی اگر ہماں جزوکہ قلب او مراد است بعینہ در محل خود ہدف تیر تصرف گردد آنرا قلب جبلی عینی نامند و اگر مثل او در محلے دیگر تحصیل نمایند و دراں تصرف کنند قلب

جعلی مثلی خوانند چنانچه در مبحث اسقاط گفته شد و اگر محل تصرف این عمل یک کلمه باشد و ترتیب
برگردد آنرا قلب کل گویند و اگر بعدم ترتیب قلب شود قلب بعض نامند و اگر زیاده بر یک
کلمه باشد آنرا قلب کلّی خوانند و توزیع این عمل یا بر سبیل وجوب است یا بطریق استحسان
چنانکه در اسم ایوب نام او هجستم و گم شد دل من ناگهان ؛ بوے دل گو بشنوم یا[1] گم ز نام
او نشان ؛ و قلب در مصرع اول که دل من بران دلالت میکند استحسانیست چه اسقاط
میم و نون از لفظ نام واجب نیست که بترتیب حروف باشد و در مصرع ثانی وجوبی است
فافهم و صیغهٔ قلب کل لفظ قلب دوا زگونه و عکس و گشتن و نظائر آنست و صیغهٔ قلب
بعض لفظ آشفته و پریشان و بهم برآمده و اشباه آن اما لفظ زیر و بالا اگر بر دو کلمه اطلاق
نمانید صیغهٔ قلب کلّی خواهد بود و اگر بکلمهٔ دو حرفی اطلاق کنند بقلب کل تعلق خواهد داشت
و امثلهٔ این اقسام در مطاوی اعمال سابقه سمت گذارش یافته و درین مقام نیز مثالے
چند از ان نموده میشود مثلاً چون لفظ ترسیم مادهٔ اسم رستم سازند و کسوت نظم او برین
منوال باشد رستم نامش تو گویم و نگو پیش رقیب ؛ ترسم که بهم برآید آشفته شود ؛ قلب
بعض وضعی باشد و اگر چنین ادا نمایند رستم ترسم که سرکش بر قدم افتد روزی ؛
قلب کل جعلی عینی بود و اگر چنین گویند رستم ترسم که سر تیغ زند بر سر من قلب جعلی مثلی
باشد اما امثال قلب کلّی چنانکه در اسم منوچهر دل پئے نام رفته با دیده ؛ ره چو نم بود
بازگردیده ؛ و قلب بعض چنانکه در اسم حمید و شینهٔ شرف چو زار در ماند ؛ آشفته
مدیح با نمے خواند ؛ و قلب کلّی چنانکه در اسم حمید رمخبون که دائم چون شرف معشوقه
وارد و در درون ؛ ورحی خود پیش یاد فتد دیدار لیلی آک نیست ؛ و گاهے وضع این عمل
بدیگر اعمال معماے حاصل شود چنانکه اسم نبی کاتب تقدیر خط مشکبار ؛ بے قلم نگاشت
بر رخسار ما ؛ از عبارت بے قلم نگاشت بن گشت حاصل آمده و چنانکه در اسم سهراب
از سیل سر شکم اے سهی قد ؛ هست آب گرفته راه بحید ؛ عبارت پیش تاب گرفته

[1] بشنوم بمعنی ببوئیم ؛ و شنیدن بمعنی بوئیدن هم آمده حافظ گوید ؎ بوے خوش تو هر که ز باد صبا شنید ؛ از یار آشنا خبر آشنا شنید ۱۲ اشوق نیموی عظیم آبادی

بتحلیل حاصل شده وقلب جعلی خواه عینی باشد وخواه مثلی بے وساطت عملے دیگر از اعمال
معمائے تمام مے شود چنانچه در اسم حسن سخن را چو سر در میان داشتم * بجز صورت نام
نیکو نبود * اینجا عمل انتقاد وسیلۂ اتمام قلب جعلی عینی شده چنانکه در اسم امین گر جهان
پُر شود از سرو قدِ لاله عذار * زان میان سرو تو خواهم که در آرم بکنار * و درینجا عمل
تشبیه و استعاره واسطه اتمام قلب مذکور شده چنانکه در اسم رشید شرف نامت نهان
میداشت از من * چو رشدے داشتم وے گشت روشن * و درینجا عمل تنصیص و
تخصیص وسیلۂ اتمام قلب جعلی مثلی شده فتامّل و درین مقام مباحث اعمال ضروریه معمائی
باتمام پیوست جدول چهارم در اعمال تذییلی و آن شش عمل است اول تحریک
وتسکین دوم تشدید و تخفیف سوم مد و قصر چهارم اظهار و اسرار پنجم معروف ومجهول ششم
تعریب وتعجیم ومولانا شرف الدین علی یزدی در مبحث علل تعرض بذکر این اعمال ننموده
بنا بر آنکه از ضروریات معما نیست و مُعمّا بدون اینها تمام است اما مراعات این اعمال
در حسن معما مے افزاید اما تحریک وتسکین عبارت از اشارت نمودن بحرکات و سکنات
حروف یا تبدیل حرکت بسکون یا بالعکس چنانکه در اسم ملک زان مے که بجاک تو نبود نیست
عجب * گر زیر و زبر یافته خود را هر یک * مراد از مے لفظ مل است در ملک که اشارت
بفتحه وکسره آن نمود و در اسم حسن زاهد خلوت نشین چون دید حسن آن جوان * چون دل
باشد ولش مفتون آن ابرو کمان * از لفظ مفتون نون را بجا بدل کرده و مفتوح حاصل
شده و در اسم الغ گشد بزلف وقدش دل گرایدم هردم * هر الف پیاپے به پیش
دقامت هم * یعنے غین را لام پیاپے به پیش آید و هم چنین لام را الف و از یک پیش
تقدیم و از دیگر پیش احداث ضمه مراد است و در اسم امان ببین لباس ازرق صوفی
ودامن کشش زدی * کرده مے زیرش نهان و میکند انکار مے * لباس ازرق اق مے شود
و از زیر مے نهان کردن اسقاط یاے او مقصود است وان کار میکند یعنی زیر خود را نهان
میسازد و اینجا مراد از زیر کسره است اما تشدید و تخفیف عبارت از انست که حرفے را
مشدد سازند یا تشدید از حرفے بیندازند چنانکه در اسم فرخ خوش بود هنگام زینت آن

عمل تشدید و تخفیف

مد و قصر

رُخ ہیچوں قمر ❊ بر مہ آں رُخ کشیدن وانہا از مشک تر ❊ لفظ وانہا ترکیب و تحلیل حاصل شدہ و مراد از آں تشدید است آما مد و قصر آنست کہ حرفے را ممدود سازند یا مد از حرفے ببید از چنانکہ در اسم بہا بہر سو نہان ببیند اما چہ حاصل ❊ نہ ببید سوے آرزو مند بیدل ❊ مند بیدل مد میشود کہ اشارہ باسقاط آں نمودہ و در اسم شہاب زلف او را صورت مقصود بود ❊ پیش ما مقصود زلفش را نمود ❊ از زلف جیم و از آں لفظ سہ خواستہ کہ صورت شہ است و از ما آب مراد است و مقصود زلفش را نمود یعنے مقصور نمود

اظہار و اسرار

آما اظہار و اسرار عبارت از انست کہ حرفے مکتوبے را کہ در تلفظ در نے آید مثل ہاے نالہ و ہالہ و مانند آں در تلفظ آرند یا عکس آں کنند چنانکہ در اسم مہدی پیش صنمے کہ دل زغم خون کردہ ❊ احوال دل زار بہ غم پروردہ ❊ گفتم ہمہ دے و ہیچ ناگفتہ نماند ❊ زیں پیش اگرچہ داشتم در پردہ ❊ مادہ اسم لفظ ہمہ وی است کہ ہاے اول او را ساقط نمودہ و ہاے دوم را اظہار کردہ و در اسم خواجہ زاں زخم خدنگ غمزہ ترکانہ ❊ خوفے عجبے کرد بدلہا خانہ ❊ ناگفتہ دل از خوف خدنگش آخر ❊ نگذاشت زدلہا اثرے جانانہ ❊ فاے خوف را بالف کہ خدنگ عبارت از انست تبدیل نمودہ او را مضمر ساختہ باشارت لفظ ناگفتہ و دریں عمل باید کہ اشارت باظہار یا اسرار کردہ شود

آما معروف و مجہول آنست کہ حرکتے مجہول را معروف سازند یا بالعکس و معنی معروف و مجہول در مبحث قافیہ مذکور شدہ اما مثال ایں عمل چنانکہ در اسم نور تلیکے دل خون خورد مپجو یداز لعل تو بہر ❊ پیش نوش آید کہ باشد سیر از اں در وے زہر ❊ پیش تو شاید کہ سیر باشد یعنے اشباع داشتہ باشد و در وے زہر حرف راست و چنانکہ در اسم زکے یکے با طالع و بخت ہمایوں ❊ یکے زیر و زبر گشتہ دگرگون مادہ اسم لفظ یکے است و دگرگون شدن زیر اشارت بمعروف شدن کسرۂ کاف واز دگرگون شدن زیر تبدیل یاے یکے بحرف را مقصود است و چنانکہ در اسم نو یان در طرف نقاب[1] بنگر ایدل کہ بود ❊ پیش رخ آں نگار مایل بکشاد ❊ از طرف نقاب نون ملفوظے مراد است و پیش او را مائل

[1] نقاب بالکسر روے بند از صراح و تاج اللغات و منتخب و منتہی الارب و بہار عجم و بالفتح خطا ست ۱۲ از اخترالاغلاط۔

بگشاد گفته واین اشارت مجهول بودن ضمهٔ نون است امّا تعریب و تعجیم آنست که چهار حروف را که مخصوص بلغت فارسی اند بدل کنند بحروف تازی یا بالعکس چنانکه در اسم **بشیر**
هست اے پسر از تو هر چه داری ۞ خورشید و ستاره را پناهی ۞ از لفظ
پسر چوں خور او که حرف سین است تبدیل بلفظ شئے یا بد پشیر به بائے فارسی
شود و لفظ پناهی بد و جزو تحلیل یافته یعنے بائے فارسی نهی کننده و ستاره است
که دو لفظ باشد و در اسم **سراج** از بهر دعائے آں مه زیبا چهر ۞ بر داشته
دست عالمے از سر مهر ۞ حاصل ز دعائے دست برداشته بین ۞ اکثر ستاره
کرده رو سوئے سپهر ۞ حاصل دال چار است چوں بر گرده راچ مے شود و برداشتن
اکثر ستاره اشارت است به تبدیل جیم فارسی بجیم تازی و این دو عمل اخیر از مخترعات
متاخرین است و معمیات این جدول از نتائج طبع ملا میر حسین شفیعی نیشاری است
جدول پنجم در شرح لغز و ماهیت آں بباید دانست که لغز کلامی است
که دلالت کند بر چیزے بعد از ذکر صفات و خواص و لوازم آں چیز دلالتے که
دراں خفائے باشد و فرق در معمّا و لغز آنست که مقصود اصلی در معمّا حروف
و الفاظ است و در لغز مقصود ذوات اشیا است و گاہے یک سخن را بدو اعتبار
هم لغز میتوان گفت و هم معمّا چنانکه درین قطعه **جلال** اے حکیمے که ز کلک تو
اگر نقطه چکد ۞ بر رخ حجله نشینان فلک خال شود ۞ چیست آں نام که بر
حرف نخستش الفے ۞ گر زیادت کنی اے خسرو دین دال شود ۞ در فصیح
نجر و باقی آں نام بزرگ ۞ بر زبان بر گزراند بیقین لال شود ۞ و مولانا شرف الدین
یزدی در حلل مطرز آورده که هر چه در جهه قصد الغازی گردد و لغز دلالت بر آں کند
مقصود همان باشد بے ملاحظهٔ آنکه او را دلالتے هست بر چیزے یا نه و در معمّا
چوں مسرح انظار قصد اسمے باشد و اسم لفظے است که دلالت کند بر مسمّی پس
در مطرح اشعه اشارات معمّائی صلوح نمائیش امرے دیگر معتبر است و شعور بآں
مستتبع شعوری دیگر پس اگر قطعهٔ مذکوره را لغز دارند حاصلش بجز و لفظ و حروف

قطع نظر ازانکه اورا معنے هست یا نه واگر معما شمارند ومراد باشد با ترتیبی معین قطع نظر ازانکه اورا معنے هست یا نه واگر معما شمارند ومراد
باشد با ترتیبی معین و از مفاد این عبارت
ازان لفظ باشد با ملاحظهٔ دلالت او بر مسمے تا این جا سخن اوست و از مفاد این عبارت
فرقے دیگر میان لغز و معما ظاهر گردد فتامل و از موجبات حسن وجود لغز آنست که احوال
واوصافی که برائے مقصود ذکر کنند بی تکلف بران صادق آمد و صفات واحوالے که دیگر چیزها را
با مقصود دران شرکت باشد بقسمی وانماید که مجموع آن مختص باو باشد چنانچه بعد از شعور بمقصود
شبهه نماند واگر صفات متناقص واحوال غریب که در ظاهر محال نماید و در حقیقت مطابق واقع
باشد برای مقصود جمع کند بهرهٔ تمام از قبول یابد زیراکه طبائع را به سماع امور غریبه رغبتی
تمام میباشد و فائدهٔ لغز تشحیذ خاطر و تجوید ذهن است و درین مقام بذکر لغزے چند
اقتصار میرود و در خلال آن تیر صفت که شد دهان آماجش ٭ و ز طور کلیم را زجو معراجش ٭
هر چند به خوردی و ضعیفی مثل است ٭ حکام دهند از ین دندان هاجش ٭ و فقیر گفته در
انار چیست آن شکل مدور بر مثال آسمان ٭ نیست گردون لیکه جا دارند در وے
اختران ٭ اختر انش را همیشه از شفق باشد قبا ٭ وآن همه پیچیده یکجا در حریر زر
فشان ٭ ضبط راز از وے نیاید گر زنے تیغش بسر ٭ پوست کنده مے کند راز
دل خود را عیان ٭ ظرف او از خوان قسمت لقمها دارد لذیذ ٭ لیکه در ظرفش
نیابے لقمهٔ بے استخوان ٭ اگرچه دلگیر است و دندان بر جگر افشرده است ٭ در تبسم
خندهٔ دندان نما سازد عیان ٭ چون ترنج زر دست افشار نگار از دست ٭ شبه
و مانندش بدست هر که افتد در جهان ٭ خوب او در ملک هند اکثر نصیب اغنیا است
کے فقیر بینوا را دست رس باشد بر آن ٭ وگاهے لغز بزبان مقصود گفته شود چنانچه
در کمان من خود کج و راستان ز من راست روند ٭ راس ظفرم چو گشت
دولت در روند ٭ پشت از پے خدمت چو کنم خم که دمه ٭ از هر طرفے زمزمهٔ زه
شنوند ٭ وگاهے در لغز اسم مقصود را بطریق معما در آخر ذکر کنند چنانکه در عصا
دستگیری که دید پا بر جا ٭ که سر دست میر و مبالیش ٭ موسوے نسبت است
واز آدم ٭ پیشتر ذکر کرد قرآنیش ٭ چون ضیا عاشق است و آشفته ٭ شقے از وے

بیان و بنائش ٭ و دریں موقف حدیقۂ پنجم سمت اتمام پذیرفت خاتمہ کتاب
در سرقات شعریہ و شرح احوال و اقسام آں و بیان انچہ بآں تعلق دارد بباید دانست
کہ اتفاق قائلین عموماً در غرضی از اغراض مثل آں کہ شخصے را بشجاعت یا سخاوت
یا غیر آں ستایش نمایند یا بضد ایں صفات مذمت کنند داخل در اعداد سرقہ
نیست چہ ایں معنے در عقول و عادات کافۂ ناس تقرر دارد و فصیح و غیر فصیح ہمہ دریں
امور شریک اند اما وجوہی کہ دلالت بر اں غرض مے نماید مانند تشبیہہ و استعارہ و کنایہ
و نظائر آں سرقہ را دراں وجوہ مداخلت میتواند بود مگر بعضے از تشبیہات و استعارات
کہ از غایت شہرت در عقول و عادات استقرار یافتہ باشد و حکم غرض مذکور پیدا کردہ
مثل تشبیہہ شجاع باسد و جواد بدریا و اشباہ آں و چوں ایں مقدمہ مقرر شد گویم
کہ اخذ و سرقہ در شعر بردو نوع مے باشد ظاہر و غیر ظاہر و ہر یکے ازیں دو بہ چند قسم
میتواند بود اما قسم اول از نوع ظاہر سرقہ آنست کہ شعر دیگرے را بے ہیچ تغیرے
در لفظ و معنے اخذ کند و ایں را در عرف شعرائے عرب نسخ و انتحال نامند و چنیں سرقہ
بسیار مذموم و معیوب است علامۂ تفتازانی در مطول آوردہ کہ عبد اللہ بن زبیر
در مجلس معاویہ حاضر بود ایں دو بیت را بنام خود خواند ؎

اذا انت لم تنصف اخاک وجدتہ ۔۔۔ علے طرف الہجران انکان یعقل
ویرکب حد السیف من ان تضیمہ ۔۔۔ اذا لم یکن عن شفرۃ السیف مزحل

ترجمہ اش انیست کہ ہرگاہ تو با برادر خود انصاف نکنی بیابی اورا بر طرف
جدائی اگر عاقل است دوم شمشیر را سوار میشود بدل ظلم کردن تو اگر مفرے غیر ازاں
نداشتہ باشد پس معاویہ باو گفت کہ بعد از من تو شعر گفتہ و ہنوز عبد اللہ از مجلس
برنخاستہ کہ معن بن اوس داخل شد و قصیدۂ خود را کہ ایں دو بیت نیز دراں داخل
بود برخواند نگاہ معاویہ بعبد اللہ بن زبیر گفت کہ آیا تو نگفتہ بودی کہ ایں دو بیت
از من است عبد اللہ گفت کہ لفظ و معنی ہمہ از وست اما چوں او برادر رضاعی من است
من بمتصرف شدن شعر او سزاوار ترم و ایں قسم را شعرائے صاحب قدرت بعمد ارتکاب

نمے نمایند مگر بر سبیل توارد خاطر چنانچہ غزل خواجہ حافظ کہ مطلعش اینست حافظ

زتاب ہجر تو دارد شرار دوزخ تاب زباغ وصل تو یابد ریاض رضواں آب

من اولہ الی آخرہ در دیوان سلمان ساوجی بے تفاوت لفظے از الفاظ موجود است

و ایں ہر دو بزرگ معاصر ہم بودہ اند و ہمچنیں ایں بیت شیخ محمد حزین سلمہ ربہ ۵

بامسک بہم کردہ بداغ دل ما ریخت زلفت بمدد گارے آں لب نمکی چند

بعینہ در دیوان تقی اوحدی یافتہ شدہ نزدیک باین قسم است سرقہ کہ معنے

را بتمام اخذ نمایند و جمیع الفاظ یا بعضے الفاظ مترادف بیارند چنانچہ ایں بیت امرء القیس

وقوفاً بہا صحبے علے مطیہم۔ یقولون لاتہلک اسیً وتجمل ٭ لفظ وقوفا کہ جمع

واقف است حال واقع شدہ وضمیر بہا راجع بمنازل است کہ در بیت ماقبل ذکر کردہ

و ترجمہ اش اینست کہ یاران من در حالتے کہ مراکب شان در منازل مے ایستند

مے گویند بمن کہ ہلاک مشو از حزن وصبر کن وایں بیت را طرفہ کہ متاخر اوست

در قصیدۂ والیہ خود آوردہ بجاے تجمل تجلد گفتہ و ہمچنیں ایں بیت عباس ابن

عبد المطلب ۵ وما الناس بالناس الذین عہدتہم ٭ والا الدار بالدار التی کنت تعلم ٭

فرزوق در کلام خود آوردہ بجاے تعلم تعرف گفتہ و چنانکہ ایں دو بیت **مولوی**

جامی میل خم ابروے توام پشت دوتا کرد ٭ در شہر چو ماہ نوم انگشت نما کرد ٭

حزین بار غم عشق تو مرا پشت دوتا کرد ٭ در شہر چو ماہ نوم انگشت نما کرد ٭ اما قسم

دوم از نوع ظاہر سرقہ آنست کہ معنے را با جمیع الفاظ یا بعض الفاظ اخذ نمایند و

ترتیب نظم را تغیر دہند و ایں قسم را اغارہ ومسخ نامند و دریں قسم اگر شعر ماخوذ از

ماخوذ منہ ابلغ باشد مقبول و ممدوح است چنانچہ دریں دو بیت بشار من راقب

الناس لم یظفر بحاجتہ ٭ وفاز بالطیبات الفاتک اللہج ٭ سلم من راقب الناس

مات ہمًا ونا فاز باللذۃ الجسور ٭ ترجمہ بیت اول اینست کہ ہر کہ حذر کرد از مردم

ؔلہ قولہ چنانچہ غزل خواجہ حافظ الخ ایں توارد عجیب است معلوم میشود کہ بوالفضولی مایہ یکے بدیگرے سپردا یں معنی از مطالعہ مذکورہ باخوب روشن میشود ۱۲ اش

ظفر نیافت بمطلوب خود و رسید بچیز ہائے پاکیزہ مرد شجاع قتال صاحب لہجہ و معنی
بیت دوم اینکہ ہر کہ حذر کرد از مردم مُرد باندوہ و بلذت رسید صاحب جرأت مضمون
ہر دو شعر واحد است اما شعر ثانی بسبب اختصار لفظ خوبتر است و ازین قبیل است
این دو بیت امیر خسرو سرو گفتم کہ بالائے تو ماند لیکن ٭ نتوانم کہ ازین شرم ببالا
نگرم ٭ مولوی جامی سرو گفتم قد ترا و ز شرم ٭ سر ببالا نمیتوانم کرد ٭ و اگر ماخوذ
و ماخوذ منہ در رتبہ مساوی باشند فضل و رجحان اولین راست مثل این دو بیت
سنائی دادہ خود سپہر بستاناد ٭ نقش اللہ جاودان ماند ٭ انوری نقش
طبیعے سترد روزگار ٭ نقش آلہی نتواند سترد ٭ و این دو بیت کمال اسمعیل گر بہر
موئے چو زلف تو دلے داشتمے ٭ کردمے آں ہمہ در پائے تو کانصاف بنراست
حافظ گر بہر موئے سرے بر تن حافظ باشد ٭ ہمچو زلفت ہمہ را در قدمت اندازم ٭
و اگر ماخوذ از ماخوذ منہ پست باشد مذموم و مردود است چنانچہ این دو بیت ملا محمد
صوفی چنانم با رقیباں در رہ عشق ٭ کہ مور لنگ با چابک سواراں ٭ حزین سلوکم
در طریق عشق با یاران بداں ماند ٭ کہ مور لنگ ہمراہی کند چابک سواران را ٭
ظاہر است کہ شعر اول باعتبار اختصار لفظ ابلغ است اما قسم سوم از نوع ظاہر
سرقہ آنست کہ معنے را تمام اخذ نمایند و در کسوت الفاظ دیگر ادا سازند و دریں قسم
نیز اگر شعر ثانی بلیغ تر از اول باشد مقبول و ممدوح است و اگر ہر دو در رتبہ مساوی
باشند ترجیح اولین راست و اگر ثانی نازل تر از اول باشد مذموم و معیوب است
و مثال ہر یک ازیں ابیات پیدا است استاد ابوشکور بلخی در سنہ ۳۳۰ سہ صد و
سی از ہجرت مثنوی در بحر متقارب بنظم آوردہ ایں قطعہ از انجاست ؎

بدشمن برت زندگانے مباد ٭ کہ دشمن درختے است تلخ از نہاد
درختے کہ تلخش بود گوہرا ٭ اگر چرب و شیریں دہی مر ورا
ہماں میوۂ تلخ آرد پدید ٭ ازو چرب و شیریں نخواہی مزید

و حکیم فردوسی کہ متاخر ازوست گفتہ ؎ درختے کہ تلخ است وے را سرشت ٭

گرش برنشانی بباغ بهشت * در از جوی خلدش بهنگام آب * بریخ انگبین
ریزے وشهد ناب * سرانجام گوهر بکار آورد * همان میوهٔ تلخ بار آورد *
برارباب مذاق ظاهر است که قطعه فردوسی از حیثیت از ملائمات الفاظ وسلاست
کلام خوبتر واقع شده و دریں دو بیت **فردوسی** زگرد سواران که پُر شد بدشت *
زمین شش شد و آسمان گشت هست * **ازرقی** آفرین بر مرکبے کز ماه پیکر لعل
او چہ جرم خاک اندر سپہر نیلگون گیرد مکان * اغلاق در شعر ازرقی زیاده تر
است فتامل **مولوی جامی** بر من از جور تو هر چند که بیداد رود * چوں رُخ
خوب تو بینم همه از یاد رود * **اهلی شیرازی** هر چند که از هجر توام خون رود از
دل * از در چو در آئی همه بیروں رود از دل * ایں هر دو بیت درجهٔ تساوی دارند
ظهوری بر آں ناتوان صید بیداد رفت * که در دام از یاد صیاد رفت *
حزین اے وے بر اسیرے کز یاد رفته باشد * در دام مانده باشد صیاد
رفته باشد * شعر اول بسبب لفظ ناتوان واختصار کلام بلیغ تر از ثانی است وایں
دو بیت **ابوالفرج** گر ز جودت مصاهرت یابد * ژاله زرّین دهد هوائے عقیم *
انوری گریک بخار بحر کفت بر هوا رود * تا روز حشر ژاله زرّین دهد سحاب * بیت
اول بسبب تناسب لفظ مصاهرت وعقیم لطف زیاده تر دارد اما نوع غیر ظاهر قسم
وآں بچند قسم مے آید اول آنکه هر دو شعر در معنے تشابه داشته باشند و شاعر آنست
که در اخفائے تشابه کوشد کما قال جریر فلا یمنعک من ارب لحاهم * سواءٌ ذوو العمامة
والخمار * وقال ابوالطیب ومن فی کفه منهم قناة * کمن فی کفه منهم خضابٌ *
ترجمه بیت اول اینست که مانع نشود ترا از حاجت ریشهائے ایشاں که صاحبان
عمامه ومقنعه یکسانند یعنے مردان شاں مانند زنانند وترجمه بیت دوم اینکه از ایشاں
کسیکه در دست او نیزه است مثل کسی است از ایشاں که در دست او رنگ خضاب
است وتعبیر کردن ابوالطیب یعنے مانند کردن او مرد نیزه دار را بزن حنا بند مثل مانند
کردن جریر است مرد عمامه دار را بزن مقنعه دار وایں است معنی تشابه وازیں باب

است ایں دو بیت انوری برآنی کہ خونم بجاری بریزی ٭ برائے رضائے تو من هم برانم ٭ خاقانی تو برانے کہ جانم آں تو است ٭ منکہ خاقانیم برآنکہ توئی ٭ و ظاہر است کہ ادعاے بیت ثانی مشابہ بادعاے بیت اول است اَمّا قسم دوم از نوع غیر ظاہر سرقہ آنست کہ معنے شعر ثانی عام تر و شامل تر از اول باشد کقول جریر اذا غَضِبَتْ علیک بنو تمیم ٭ وَجَدْتَ النَّاسَ کُلَّهُمْ غضاباً ٭ وقول ابی نواس لَیْسَ مِنَ اللّٰہِ بِمُسْتَنْکَر ٭ آن یَجْمَعَ الْعَالَمَ فی واحِدٍ ترجمہ بیت اول اینکہ چوں بنو تمیم بر تو غضبناک شوند جمیع مردم را غضبناک مے یابی و معنے بیت ثانی اینکہ از خدا مستبعد نیست کہ تمام عالم را در یک کس جمع نماید و مراد شاعر ازاں یک کس فضل بن جعفر برمکے است و پوشیدہ نماند کہ مراد از ہر دو بیت جامعیت ممدوح است اَمّا شعر ثانی عموم و شمول زیادہ تر دارد زیراکہ عالم کل است و نوع ناس جزوی از عالم است و ازیں قبیل است ایں دو بیت سعدی ترا ہر آئینہ باید بشہر دیگر رفت ٭ کہ دل نماند دریں شہر تا ربائی باز امیر خسرو کسے نماند کہ دیگر بہ تیغ ناز کشی ٭ مگر کہ زندہ کنی خلق را و باز کشی ٭ عموم و شمول در بیت امیر خسرو ظاہر است اَمّا قسم سوم از نوع غیر ظاہر سرقہ آنست کہ معنے را ز حالی بحالے نقل کنند و از بابے ببابے برند چنانچہ دریں دو بیت بحترے سُلِبُوا و اُشْرِقَتِ الدِّمَاءُ عَلَیْهِمْ ٭ مُحْمَرَّةً فَکَأَنَّهُمْ لَمْ یُسْلَبُوا ابو طیب یَبِسَ النَّجِیعُ عَلَیْهِ وَهُوَ مُجَرَّدٌ ٭ عن غمدہ فکانما ہو مغمد ٭ ترجمہ بیت بحترے کہ در باب جماعتے از مقتولان و مجروحان گفتہ اینست کہ لباس اینہا را کندہ اند و خونی کہ بسبب کثرت جراحات بالاے بدن اینہا است چناں مینماید کہ گوئے لباس شاں را نہ کندہ اند یعنی خون بمنزلہ جامہ شدہ است و ترجمہ شعر ابو طیب کہ در تعریف خون آلودہ شدن شمشیر گفتہ اینست کہ خون بُراں شمشیر منجمد و خشک شدہ در حالتے کہ برہنہ از غلاف است و چناں مینماید کہ گویا غلاف کردہ شدہ است پوشیدہ نماند کہ معنے ہر دو شعر و احد است اَمّا بحترے در محلے صرف نمودہ و ابو طیب در محلے دیگر بردہ و ازیں عالم است ایں دو

بیت امیر خسرو زلف تو سیه چراست ماناک ☆ بسیار در آفتاب گشته است ☆
صائب ز سیر خانۂ آئینہ چوں بروں آید ☆ گماں برند کہ در آفتاب گردیدہ است ☆
چیزے را کہ امیر خسرو بزلف نسبت دادہ میرزا صائب بروے معشوق نسبت نمودہ
و مقصود[۱] ہر دو آفتاب رُخ بودن معشوق است فافہم و ازیں باب است ایں دو
بیت سعدی شکایت از دلِ سنگین یار نتواں کرد ☆ کہ خویشتن زدہ ام آب گینہ
بر سنداں ☆ مُلّا وحشی من خود گرہ بکار خود انداختم نہ تو ☆ چیں جبیں تو امانت گرہے
بر جبین نبود ☆ در بیت اول جفاے معشوق را بہ سنگدلی تعبیر کردہ و در بیت دوم
بچیں پیشانی باقی مضمون ہر دو واحد است قسم چہارم از نوع غیر ظاہر سرقہ
آنست کہ معنے شعر ثانی ضد معنی شعر اول باشد چنانکہ دریں دو بیت ☆
اَجِدُ الملامۃ فی ہواکِ لذیذۃً ☆ حُبّاً لذکرکِ فلیلمنی اللُّوَّمُ ☆ ابو الطیب أاُحِبُّہٗ
و اُحِبُّ فیہ ملامۃً ☆ اِنَّ الملامۃَ فیہ من اعدائِہٖ ☆ ترجمہ شعر اول انیست کہ مے یابم
ملامت را در عشق تو لذیذ از روے محبتی کہ بذکر تو دارم پس بگو کہ ملامت کنند مرا
ملامت گروترجمہ شعر دوم ایں است کہ آیا مے شود کہ دوست دارم او را و دوست
دارم در عشق او ملامت را یعنے ایں نمیشود زیرا کہ ملامت فعلِ اعدا است و فعل اعدا
دوست نمیتواں داشت از یں قبیل است ایں دو بیت اہلی شیرازی
اینکہ زد ناقۂ لیلے دو سہ گامے بغلط ☆ آسماں تاچہ بلا بر سر مجنوں آرد ☆ شفائی
بغلط ہم نزد بر سر مجنوں لیلے ☆ عاشق ایں بخت ندارد سخنے ساختہ اند ☆ و ایں
معنی ضد معنی اول است قسم پنجم از نوع غیر ظاہر سرقہ آنست کہ بعضے از معانے
شعر دیگر یرا اخذ نمانید و چیزہائے کہ مورث مزید حسن کلام باشد براں بیفزانید

---

[۱] قولہ و مقصود الخ در بیت اول مراد شاعر آفتاب رُخ بودن معشوق است و در بیت ثانی بیان نزاکت معشوق
زیرا کہ مطلب بیت صائب انیست کہ معشوق چوں سیر آئینہ خانہ میکند بوجہ نزاکتش چہرۂ او چناں تیرہ میشود کہ گویا
از آفتاب می آید و ظاہر است کہ دریں جا آئینہ را آفتاب قرار دادہ نہ چہرۂ معشوق را بخلاف بیت اول کہ دریں جا
ظاہرا چہرہ را آفتاب و زلف را آفتاب گشتہ مے گوید ۱۲ شمشاد ☆

چنانچہ دریں دو بیت امیر معزی شرق او رطل است و جام و غرب او حلق است
و کام * چوں ز شرق آید بغرب انواع آزار آورد * خاقانی مے آفتاب زرفشاں
جامش بلورین آسماں * مشرق کف ساقیش دان مغرب لب یار آمدہ * معزی
جام را شرق و کام را غرب گفتہ و خاقانی جام را بلورین آسمان گفتہ و کف ساقی را
مشرق و لب یار را مغرب قرار دادہ و بر حسن کلام افزودہ و چنانکہ دریں رباعی
رودکے و شعر شاپور طہرانی رودکے چوں گشتہ بینم دو لب کردہ فراز * وز جان
تہی ایں قالب فرسودہ نیاز * بر بالینم نشین و مے گوئی بہ ناز * کائے کشتہ ترا
من و پشیمان شدہ باز * شاپور خوش آں کہ شب کشی و روز آئیم بر سر * کہ آہ
ایں چہ کس است و کہ کشتہ است ایں را * شعر شاپور از شعر رودکے نغز تر و بامزہ
تر واقع شدہ زیرا کہ مشتمل است بر صنعت تجاہل عارف کہ شرح آں در حدیقہ
دوم سمت گذارش یافتہ و ازیں قبیل است ایں دو قطعہ عنصری آمد آں رگزن
مسیح پرست * نیشش الماس گون گرفتہ بدست * طشت زرین و آبدستان خواست *
بسر زانوی ادب بنشست * نیش بگرفت و گفت عزّ و لیک * اینچنیں دست
را کہ یار و خست * سر فرو برد بوسہ دادش * وز سمن شاخ ارغوان برجست *
لغیرہ ز حیرت پاے در گل ماند فصّاد * کہ آنار گل دستش نمیداد * کہ ناگہ
سایۂ مژگانش بر دست * فتاد و ارغوان از یاسمین جست * قطعہ دوم ترقی دارد
بسبب استعارۂ مژگان بانشتر کہ بطور لطیفہ ادا کردہ و ازیں باب است ایں دو بیت
حکیم سنائی کودک از سرخ و زرد بشکیبد * مرد را سرخ و زرد نفریبد خاقانی
مرد از پے لعل و زر بپوید * طفل است کہ سرخ و زرد جوید * شعر خاقانی بسبب لفظ
لعل و زر رنگ دگر پیدا کردہ و اقسام غیر ظاہر سرقہ کہ مذکور شدہ نزد بلغا مقبول و ممدوح

است بلکہ اطلاق سرقہ بر آں روا نیست چنانکہ صاحب تلخیص گفتہ و اکثر ہذہ الانواع

و نحوہا مقبولۃ و منہا ما اخرجہ حسن التصرف من قبیل الاتباع الی خیر الابتداع و کل
ما کان اشد خفاء کان اقرب الی القبول و باید دانست کہ حکم بسرقہ وقتے میتوان کرد

کہ علم باخذ شاعر ما حاصل باشد و این اشعار اساتذہ کہ بطریق امثلہ مذکور شد ممکن است کہ
بر سبیل توارد خاطر ہا باشد[۱] و از ملحقات این مبحث است تضمین و اقتباس و آنچنان
است کہ کلام متضمن آیہ یا حدیثے باشد اما بنحوی کہ اشارہ نمائید کہ این از قرآن یا
از حدیث است بلکہ از سوق کلام چنان مستفاد شود کہ مجموع یک کلام است کقولہ
ے لئن اخطأت فی مدحک وما اخطات فی منعی ٭ لقد انزلت حاجاتی بواد غیر
ذی زرع ٭ یعنے اگرچہ من خطا کردم در مدح تو اما تو خطا نکردی در منع عطا
با من تحقیق فرود آوردم حاجت خود در وادی بی زرع و بیحاصل و کلمۂ اخیر
بعینہ در قرآن وارد است و قال صاحب بن عباد ے قال لی ان رقیبی سیئ الخلق
فدارہ ٭ قلت دعنی وجہک الجنۃ حفت بالمکارہ ٭ یعنے گفت معشوق من کہ
رقیب من بد خلق است پس مدارا کن باو گفتم بگذار مرا روے تو بہشت است کہ
کہ در مکروہات پیچیدہ شدہ و آخر مصرع ثانی عبارت حدیث است قال النبی صلی
اللہ علیہ وآلہ وسلم حفت الجنۃ بالمکارہ وحفت النار بالشہوات و از لطائف و نوادر
تضمین این دوبیت است کہ یکے از شعراے عرب در باب صبیح الوجہی کہ بحمام رفتہ
و شروع در سر تراشی نمودہ گفتہ است ے تجرد بالحمام عن قشر لؤلؤ ٭ والبس
من ثواب الملاحۃ ملبوسا ٭ وقد جرد الموسیٰ لتزیین راسہ ٭ فقلت لقد اوتیت
سؤلک یا موسیٰ ٭ ترجمہ اش اینست کہ برہنہ شد براے حمام از لباس خود کہ
مانند قشر مروارید بود و پوشید از جامہ ملاحت ملبوسی را و برہنہ کردہ شد استرہ براے
آراستن سر او پس گفتم کہ دادہ شد تمنای تو اے استرہ و شاعر کلام دیگرے را چون
در کلام خود ذکر کند آنرا تضمین نامند و فصحاے عجم ہرگاہ مصرعی یا بیتی یا زیادہ از کلام

[۱] کیفیت توارد و سرقہ از مطالعۂ تذکرہ ہا علی الخصوص خزانہ عامرہ مؤلفہ میر غلام علی آزاد معفور خوب جلوہ ظہور پذیرد و قریب دو صد بیت من ہم یاد دارم علاوہ مندرجۂ تذکرۂ مذکور خواستم کہ چیزے ازاں جملہ بر حاشیہ ثبت نمائیم مگر بجز طویل لاطایل سودی ندیدم انشاء اللہ تعالیٰ بشرط فرصت درین باب رسالہ خواہم نوشت ۱۲ محمد عبد الاحد عفی عنہ

دیگر تضمین کنند اشاره بنام آں شخص بنمایند تا از شائبه سرقه معرا باشد و متاخرین
تضمین را چناں مے آرند که کلام غیر بنحوے با کلام خود مربوط شود که یک کلام نماید
و باوجود ایں حال دلالت بر نام غیر داشته باشد و مثال هر یک ازیں مذکورات
نموده مے آید انوری لائق حال خود از شعر معزے یک دو بیت ❊ شاید از تضمین
کنم کان هست تضمین را ثواب ❊ اندریں مدت که بودستم ز دیدار تو فرد ❊ جفت بودم
با شراب با کباب و با رباب ❊ بود اشکم چوں شراب لعل و در زیر قدح ❊ ناله چوں زیر
رباب و دل بر آتش چوں کباب امیر شاهی شبے با صراحی همے گفت [شیشه] ❊ که اے
هر شبے مجلس آراے دوست ❊ ترا با چنیں قد تپیش قدح ❊ سجود دمادم بگو از چه
روست ❊ صراحی بدو گفت نشنیده ❊ تواضع ز گردن فرازاں نکوست ❊ لمولفه
دم گرم نظیری زد فقیر آتش بجان من ❊ چراغے را که دودے هست در سر زود
در گیرد وله در گوش من ز روح فغانی رسد فقیر ❊ صد آفریں بخامه سحر آفرین
تو ❊ بحمد الحمد و المنه که آنچه وجه همت ایں بے بضاعت بود با حسن وجوه صورت
اختتام و پیرایه اتمام یافت و چوں ایں روضه دلکشا د بهشت طرب فزا مشتمل بر پنج
حدیقه است براے اتمام آں پنج تاریخ سمت گذارش مییابد اول بساتین مستفیدان
دوم خزائن تکمیل سوم تقویم دانشوران چهارم زینت گفتار پنجم مخزن نکات والسلام
علے اشرف البریات و سید الکائنات محمد و اهل بیته الطاهرین المعصومین ❊

تمت

موجودہ فہرست کتب شیخ مبارک علی تاجر کتب اندرون لوہاری دروازہ لاہور

نام کتاب	قیمت	نام کتاب	قیمت	نام کتاب	قیمت
تصنیفات		مقالات شبلی ...	عہ ۱۲/	دیوان ذوق	عا
علامہ شبلی النعمانی		مضامین عالمگیر ...	۱۲/	تصنیفات حضرت امیر خسرو	
		دستۂ گل	۴/		
سیرۃ النبی صلعم حصہ اول قسم		مکاتیب شبلی جلد اول	عہ ۱۲/	مثنوی مجنوں لیلیٰ ..	للعہ/
دوم مجلد	۲ معہ/	" " جلد دوم	عہ ۱۲/	دولرانی خضر خاں ...	للعہ/
" " قسم سوم مجلد	صہ/	مجموعہ کلام شبلی	۱۲/	مثنوی آئینہ سکندری	للعہ/
" " حصہ دوم قسم اول	عے	سوانح مولانا روم ..	عا	جواہر خسروی ...	للعہ/
" " قسم دوم	عے	تصنیفات آزاد		مثنوی قران السعدین	للعہ/
" " سوم	ے ۸/			مثنوی ہشت بہشت	للعہ/
الفاروق	عا ۸/	نگارستان فارس ...	ے/	متفرقات	
علم الکلام	عہ ۸/	دربار اکبری ...	صہ/		
الغزالی	عہ ۸/	آب حیات	ے/	مخزن اسرار نظامی	۱۲/
موازنہ انیس و دبیر	ے ۸/	سخندان فارس ..	عا ۸/	مقامات حمیدی ...	عہ ۸/
المامون	عہ ۸/	نظم آزاد ..	۸/	اردو ترجمہ مقامات حمیدی ..	عہ ۸/
مثنوی صبح امید	۴/	نیرنگ خیال ...	۱۲/	غزلیات نظیری ...	عا
سیرۃ النعمان ...	عہ ۸/	قند پارسی	۱۰/	مثنوی زہر عشق ...	۴/
شعر العجم حصہ اول	ے/	نصیحت کا کرن پھول	۸/	اردوئے معلیٰ	عا ۸/
" حصہ دوم	عا ۸/	سیر ایران	عہ ۸/	حکیم نباتات	۴/
" حصہ سوم	عا ۸/	جانورستان ...	۱۰/	شکوہ ہند ...	۲/
شعر العجم حصہ چہارم عا ۱۲ پنجم	عا	مجموعہ مکتوبات آزاد ...	عہ ۸/	چپ کی داد ...	۲/

کتب برائے منشی فاضل ۱۹۲۳ء

پرچہ نمبر ۱۔ حدایق البلاغت - بی اے عربی کورس جدید + شعر العجم سوم + چہارم

پرچہ نمبر ۲۔ ابوالفضل دفتر اول وسوم + مقامات حمیدی (مقامہ ۱۸ تا ۱۹ خارج)

پرچہ نمبر ۳۔ قصاید قاآنی الف - ب + غزلیات نظیری + مخزن اسرار + رباعیات ابوسعید

پرچہ نمبر ۴۔ اخلاق جلالی (بجث نغمہ خارج) جہانگشائے نادری

پرچہ نمبر ۵۔ ترجمتین

پرچہ نمبر ۶۔ جواب مضمون بزبان فارسی

کتب برائے منشی فاضل ۱۹۲۴ء

پرچہ نمبر ۱۔ حدایق البلاغت + بی - اے عربی کورس جدید + شعر العجم سوم - چہارم - پنجم

پرچہ نمبر ۲۔ ابوالفضل دفتر اول + رسایل ملا طغرے + حاجی بابا اصفہانی + مقامات حمیدی (مقامہ ع)

پرچہ نمبر ۳۔ درہ نادرہ + (انتخاب یونیورسٹی) سیر المتاخرین (انوار احمدی پریس) زیر طبع

پرچہ نمبر ۴۔ قصاید قاآنی الف ب - غزلیات نظیری + مخزن اسرار + رباعیات ابوسعید ابوالخیر

پرچہ نمبر ۵۔ اخلاق جلالی (بجث نغمہ خارج) کشف المحجوب ہجویری + گلشن راز شرح لاہیجی

پرچہ نمبر ۶۔ ترجمہ اردو فارسی جواب مضمون بزبان فارسی -

المشتہر

شیخ مبارک علی تاجر کتب اندرون لوہاری دروازہ - لاہور